

Kopasz Marianna

**TÖRTÉNETI-KULTURÁLIS ÉS TÁRSADALMI TÉNYEZŐK SZEREPE
A VÁLLALKOZÓI POTENCIÁL TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEINEK
ALKULÁSÁBAN MAGYARORSZÁGON**

Budapesti Corvinus Egyetem
Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Témavezető: Dr. Sik Endre

© Kopasz Marianna, 2005

**Budapesti Corvinus Egyetem
Szociológia Doktori Iskola**

**TÖRTÉNETI-KULTURÁLIS ÉS TÁRSADALMI TÉNYEZŐK SZEREPE A
VÁLLALKOZÓI POTENCIÁL TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEINEK
ALKULÁSÁBAN MAGYARORSZÁGON**

Ph.D. értekezés

Kopasz Marianna

Budapest, 2005

Tartalomjegyzék

1. BEVEZETÉS	11
1.1. A kutatás előzményei	11
1.2. A tanulmány legfontosabb céljai	15
1.3. A tanulmány szerkezete	18
2. A VÁLLALKOZÓI POTENCIÁL MÉRÉSE ÉS TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEI.....	21
2.1. A vállalkozói potenciál operacionalizálása	21
2.2. A vállalkozói potenciál területi különbségei Magyarországon	28
2.3. Összefoglalás.....	35
3. A VÁLLALKOZÓI POTENCIÁL TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEINEK MAGYARÁZATA: A MODELL ALAPVÁLTOZATA	39
3.1. A vállalkozói sűrűség területi különbségeit magyarázó változók.....	39
3.2. Az elemzés szintje és a magyarázó változók operacionalizálása.....	44
3.3. A mikro- és kisvállalkozói sűrűség alapmodelljei	50
4. A TÖRTÉNETILEG JELLEMZŐ BIRTOKSZERKEZET ÉS A VÁLLALKOZÓI POTENCIÁL KÖZÖTTI KAPCSOLAT — EGY LEHETSÉGES TÖRTÉNETI MAGYARÁZAT	53
4.1. A kutatás előzményei	53
4.2. A hipotézis	56
4.3. A birtokszerkezet és az agrárnépesség rétegződése Magyarországon a két világháború között.....	62
4.4. Az empirikus vizsgálat.....	66
4.4.1. Az adatok	66
4.4.2. A birtokszerkezet főbb összefüggései és a mérés	68
4.4.3. A hipotézis empirikus ellenőrzése	73
4.5. Az eredmények összegzése és a továbblépés lehetséges irányai	78
5. A VÁLLALKOZÓ KEDV MEGNYILVÁNULÁSI FORMÁI AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS ÉVTIZEDEIBEN.....	81
5.1. A vállalkozó szellem megnyilvánulási formái az államszocializmus időszakában: egy sajátos szempontú gazdaságtörténeti áttekintés	81
5.2. A szocializmusbeli magángazdasági formák térszerkezeti jellemzői	87
5.3. A vállalkozói potenciál térszerkezetének kontinuitása: néhány empirikus adalék	90
5.4. Összefoglalás.....	97
6. A TÁRSADALMI TŐKE ÉS VÁLLALKOZÓI POTENCIÁL KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS	99
6.1. A társadalmi tőke fogalma	99
6.2. A hipotézis és a hatásmechanizmusok	105
6.3. A társadalmi tőke mérése	111
6.4. A települések társadalmi tőkéje	119
6.4.1. A civil szervezetek népességre vetített számával mért társadalmi tőke.....	119
6.4.2. A civil szervezetek népességre vetített taglétszámával mért társadalmi tőke	122
6.5. A hipotézis empirikus ellenőrzése	128
6.5. Összefoglalás.....	132
7. ÖSSZEGZÉS	135
FÜGGELÉK.....	144
HIVATKOZÁSOK	182
KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓK.....	188

Táblázatok jegyzéke

1. táblázat: A működő mikro- és kisvállalkozások 1000 lakosra jutó száma településkategóriánként, 2001	30
2. táblázat: A működő mikro- és kisvállalkozások egyes kategóriáinak 1000 lakosra jutó száma régióként, 2001	31
3. táblázat: A működő mikro- és kisvállalkozások egyes kategóriáinak 1000 lakosra jutó száma megyénként, 2001	32
4. táblázat: Magyarország megyéi az önfoglalkoztatók és az idegen munkaerőt foglalkoztató („valódi”) mikro- és kisvállalkozások szerint, 2001	34
5. táblázat: A megyék gazdasági fejlettség és mikro- és kisvállalkozások sűrűsége szerint	41
6. táblázat: A kiinduló változók listája.....	47
7. táblázat: Az egyes almintákon kapott főkomponensek (a főkomponensek alatt zárójelben a változók teljes varianciájának a főkomponens által magyarázott hányada).....	48
8. táblázat: A vállalkozói potenciál regressziós becslésének alapmodelljei. Függő változó: a mikro- és kisvállalkozások 1000 lakosra jutó számának természetes alapú logaritmus.....	51
9. táblázat: A földbirtokok száma és területe 1935-ben az adatbázis településein és Magyarországon (N=2629).....	68
10. táblázat: Az egyes birtokkategóriák átlagos részesedése a teljes földterületből a települések népességszáma függvényében, 1935 (%)	71
11. táblázat: Az egyes birtokkategóriák átlagos mérete a településméret függvényében, 1935 (kat. holdban)	71
12. táblázat: Az egyes birtokkategóriák népességre vetített átlagos száma településméret szerint, 1935	72
13. táblázat: A vállalkozói potenciál birtokszerkezet-változókkal kibővített regressziós modelljei, az 500-1999 fős községek almintája (N=978). Függő változó: az 1000 lakosra jutó mikro-és kisvállalkozások számának logaritmus.....	76
14. táblázat: A vállalkozói potenciál birtokszerkezet-változókkal kibővített regressziós modelljei, a legalább 2000 fős községek almintája (N=418). Függő változó: az 1000 lakosra jutó mikro-és kisvállalkozások számának logaritmus.....	76
15. táblázat: A vállalkozói potenciál birtokszerkezet-változókkal kibővített regressziós modelljei, a városok almintája (N=147). Függő változó: az 1000 lakosra jutó mikro-és kisvállalkozások számának logaritmus.....	77
16. táblázat: A városkörzet-központok a gmk-k 1987-es népességre vetített száma és a mikro- és kisvállalkozások 2001-es sűrűsége szerint (N=143).....	93
17. táblázat: A nonprofit szervezetek ezer lakosra jutó száma településméret és településtípus szerint, 2000 (N=3135)	121
18. táblázat: Az ezer lakosra jutó nonprofit szervezeti taglétszám településméret és településtípus szerint, 2000 (N=3135)	124
19. táblázat: A vállalkozói potenciál társadalmi tőke-változókkal bővített regressziós modelljei, az 500-1999 fős községek almintája. Függő változó: az ezer lakosra jutó mikro-és kisvállalkozások számának logaritmus.....	130
20. táblázat: A vállalkozói potenciál társadalmi tőke-változókkal bővített regressziós modelljei, a legalább 2000 fős községek almintája. Függő változó: az ezer lakosra jutó mikro-és kisvállalkozások számának logaritmus.....	130

21. táblázat: A vállalkozói potenciál társadalmi tőke-változókkal bővített regressziós modelljei, a városok almintája. Függő változó: az ezer lakosra jutó mikro-és kisvállalkozások számának logaritmusa	131
22. táblázat: A társadalmi tőke-változók hatása a vállalkozói potenciál társadalmi tőke-változókkal kibővített regressziós modelljeiben. Függő változó: az ezer lakosra jutó mikro-és kisvállalkozások számának logaritmusa	132

Ábrák jegyzéke

1. ábra: A vállalkozások osztályozása.....	23
2. ábra: A vállalkozások egy másik lehetséges osztályozása.....	24
3. ábra: A vállalkozások osztályozása az idegen munkaerő foglalkoztatása alapján.....	27
4. ábra: A mikro és kisvállalkozások sűrűsége, 2001	36
5. ábra: A jogi személyiség nélküli mikro- és kisvállalkozások sűrűsége, 2001	36
6. ábra: A jogi személyiségű mikro- és kisvállalkozások sűrűsége, 2001	37
7. ábra: Az önfoglalkoztatók sűrűsége, 2001	37
8. ábra: Az idegen munkaerőt foglalkoztató mikro- és kisvállalkozások sűrűsége, 2001	38
9. ábra: A társadalmi tőke összetevői/formái és a közöttük lévő kapcsolatok Putnam-nél	102

Köszönetnyilvánítás

Túl hosszúra nyúlna e lista, ha megpróbálnék mindenkit név szerint felsorolni, akitől ilyen vagy olyan formában támogatást kaptam a tanulmány elkészítése során. Mindannyiuknak szeretném kifejezni ezúton is köszönetem.

Mindenekelőtt témavezetőmnek, Sik Endrének tartozom hálával a vele folytatott kötetlen beszélgetésekért, vitákért, amelyekből sokat tanultam, s nem kevésbé azért, hogy több ízben is végigolvasta e tanulmány korábbi – talán nem túlságosan olvasóbarát – változatait, s kritikáival, soha ki nem merülő ötleteivel végig segítségemre volt munkám folyamán. Köszönet illeti Kelemen Katalint és Lengyel Györgyöt a tanulmány tézistervezetének bírálataért, az építő megjegyzésekért. Sokat okultam Lengyel Györgynek a történeti birtokszerkezetre vonatkozó korábbi hipotéziseimet illető bírálatából. Hálával tartozom Juhász Pálnak, aki e téma kapcsán több igen fontos kérdésre hívta fel a figyelmem. Köszönöm Tardos Róbertnek azokat a tanácsokat és értékes megjegyzéseket, melyeket a társadalmi tőkével foglalkozó korábbi munkáimhoz fűzött, amelyek magvát jelentették e tanulmánynak. Köszönet illeti Tóth István Györgyöt is a társadalmi tőke elméleti kérdéseivel kapcsolatos észrevételeiért. A társadalmi tőke mérése terén sokat merítettem a Kuti Évával és Sebestény Istvánnal folytatott beszélgetésekből, és köszönettel tartozom mindkettőjüknek azért is, hogy hozzáférhetővé tették számomra az empirikus elemzést lehetővé tevő adatokat. Köszönet illeti Nemes Nagy Józsefet is a rendelkezésemre bocsátott adatokért és dokumentumokért.

Hálával tartozom Janky Bélának a tézistervezetem kapcsán felvetett ötleteiért, Hermann Zoltánnak a módszertani tanácsaiért, Bartha Attilának a dolgozathoz fűzött hozzáértő, jobbitó megjegyzéseiért, Giczi Johannának a tanulmányban szereplő térképek elkészítéséért, észrevételeiért és általában azért a lelkesedéséért, amellyel többször is a segítségemre sietett.

Végül, ezúton is szeretnék köszönetet mondani Paizs Lászlónak, aki módszertani tanácsaival és éleslátásával számtalanszor segített át a kisebb-nagyobb dilemmákon, s akinek a türelme és támogatása nélkül nem készülhetett volna el ez a tanulmány, és szüleimnek, akik megértéssel viselték, hogy e munka folyamán oly sokszor kellett nélkülözniük.

Kutatómunkám egyéves ösztöndíjjal támogatta a Magyar Tudományos Akadémia–Sasakawa YLFF kuratóriuma.

1. BEVEZETÉS

1.1. A kutatás előzményei

A kisvállalkozások kutatása Magyarországon a jelenkori társadalomtudományi vizsgálódás termékeny területei közé tartozik. A kutatói érdeklődés már igen korán, szinte a szocializmusbeli (kvázi)vállalkozások térhódításával egy időben felfedezte magának a témát¹. A kezdetekkor a vizsgálat középpontjában mindenekelőtt az a kérdés állt, hogy a második gazdaság keretei között megjelenő különböző szervezeti formákban folyó tevékenységek mennyiben tekinthetők a szó szoros értelmében vállalkozásnak. A rendszerváltozást követően, a mikro- és kisvállalkozások tömeges elszaporodásával a hazai kutatók olyasféle helyzetben találhatták magukat, mint amit nyugat-európai társaik tapasztaltak az 1970-es évek során. Erre az időre nyúlik vissza a kisvállalkozások terjedése a fejlett gazdaságokban. A különböző tudományágak képviselői hamarosan megtették az első lépéseket a jelenség magyarázatának irányába. E tudományos érdeklődés szülte Piore és Sabel [1984] máig nagyhatású művét is, amely a tömegtermelés válságáról, s ezzel egy korszak lezáródásáról, és a rugalmas specializáció megjelenéséről tudósít.

A kisvállalkozások (újbbóli) elszaporodásának kérdése azonban a térbeliség problémáját is felvetette, ugyanis e folyamat nem minden fejlett országot érintett egyforma mértékben, s olykor egy-egy nemzetgazdaságon belül is markáns különbségek rajzolódnak ki a régiók között. Közismert, hogy míg az Egyesült Királyságban relatíve kevés kisvállalkozás működik, addig Olaszországban igen elterjedtek a néhány főt foglalkoztató kis cégek. De az olasz példánál maradva, a kisvállalkozások dominanciája korántsem jellemző szerte az országban: észak-nyugaton sokkal kevésbé gyakoriak, mint észak-keleten vagy a középső régiókban. Nem pusztán arra kellett tehát a kutatóknak választ találniuk, hogy milyen tényezők tették lehetővé a kisvállalkozások újbbóli felvirágzását, hanem arra is, vajon mi magyarázza ezek térbeli eloszlásának egyenlőtlenségeit.

¹ A teljesség igénye nélkül lásd például Gábor R. – Galasi [1981], Laky [1984; 1987].

Magyarországon a 80-as, 90-es évek fordulóján, az önállósodás feltételeinek megteremtődésével és a kisvállalkozások gyors szaporodása közepette, a gazdaságszociológusok figyelme a formálódó új vállalkozói rétegre irányult. A középpontba az a kérdés került, hogy kikből lesznek az új vállalkozók, illetve melyek az önállósodást meghatározó legfontosabb társadalmi tényezők.² Dacára a kisvállalkozásokkal foglalkozó hazai szakirodalom gazdagságának, a kisvállalkozások térbeliségének vizsgálata viszonylag periférikus kérdés volt és maradt máig is, s jellemzően inkább a gazdaságföldrajz, mintsem a gazdaságszociológia³ művelőinek érdeklődését keltette fel.

Tanulmányom a vállalkozói potenciál *területi különbségeinek* vizsgálatát helyezi a középpontba, s ebben a tekintetben – reményeim szerint legalábbis – hiánypótló lehet. A közvélekedés szerint Magyarországon a (kis)vállalkozások területi eloszlása az ország kelet-nyugati megosztottságát követi. Ha ugyan ezt az aggregált adatok nagyjából alá is támasztják, a kép kissé leegyszerűsítőnek tűnik. Látni fogjuk, hogy a kisvállalkozások sűrűségének területi különbségei nem vezethetők vissza pusztán a *gazdasági fejlettségben* megmutatkozó különbségekre⁴.

A gazdaságszociológusok természetesen nem csak a gazdasági fejlettséggel magyarázzák a kisvállalkozások előfordulási gyakoriságát, hanem olyan történelmi tényezőkkel is, mint hogy egy-egy nemzetgazdaságban *mikor vett lendületet az iparosodás*. Richard Whitley [1991] rámutat, hogy azokban az országokban, amelyek viszonylag későn iparosodtak, s ahol a mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszámának visszaesése sokat váratott magára, ott jellemzően magas a kisvállalkozások aránya. A relatíve későn iparosodott Olaszországban, Portugáliában, vagy Spanyolországban is kiterjedtebb a kisvállalkozói szféra, mint az iparosodásban élenjárónak számító országokban.

² Ennek a kutatói érdeklődésnek a produktumait gyűjti egybe a Lengyel György [1996] által szerkesztett „Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság” című tanulmánykötet.

³ Az általam ismert kivételek: Kuczi Tibor [2000] „Kisvállalkozás és társadalmi környezet” című könyve, amelyben a szerző külön fejezetet szentel e területi különbségek vizsgálatának, valamint Leveleki Magdolna 2002-es cikke (Leveleki [2002b]).

⁴ Erre mutat rá a hazai gazdaságszociológusok közül Kelemen Katalin [1999] és Leveleki Magdolna [2002a] is.

Más kutatók az *iparosodottság foka* és a kisvállalkozások indítása között vélnek kapcsolatot felfedezni. Philippe Aydalot [1986] – 1978 és 1984 között folytatott – franciaországi vizsgálatai során erőteljesebb cégalapítási tevékenységet regisztrált az ország délkeleti, agrár jellegű területein, mint északnyugaton, ahol a nagyvállalatok dominálják a gazdaságot. Az iparban foglalkoztatottak aránya és a kisvállalkozások keletkezése között talált, negatív előjelű kapcsolat okát abban látja, hogy azokban a régiókban, amelyekben szembetűnő a nagyipar túlsúlya, ahol a munkakultúrát a nagyüzem formálja, ott a lakosság elproletarizálódik, s kihal a népesség újjító képessége (Keeble – Wever [1986]).

Magyarországon Leveleki Magdolna [2002a] számol be ehhez hasonló eredményekről. Kistérségi szinten végzett elemzései során a nagyipar jelenléte és a kisvállalkozások sűrűsége között feltételezett összefüggés fennállását vizsgálta. Noha nem talált szignifikáns összefüggést a kistérségek *iparosodottsága* és a mikro- és kisvállalkozások sűrűsége között, eredményei szerint ugyanakkor az *ipar leépülése* szignifikáns kapcsolatot mutat a vállalkozói potenciállal.

Az egy-egy területi egységre *történetileg jellemző birtokszerkezet* és a vállalkozói hajlandóság között több kutató, több ország kapcsán feltételez összefüggést. Erre a kérdésre az olasz ipari körzeteket kutató szociológusok⁵ jóvoltából lettem figyelmes, amikor éveken át kutattam – talán túlságosan is nagy buzgalommal – az északkelet- és közép-olaszországi régiók ipari körzeteiben tevékenykedő kisvállalkozások között kifejlődő sajátos kooperáció történelmi-társadalmi eredőit. Noha e munkának csak az íróasztalfiók őrzi a nyomait, – amellet, hogy sokat tanultam akkori olvasmányaimból – ennek köszönhetően fordult érdeklődésem a kisvállalkozások előfordulásának történelmi és térbeli aspektusai felé.

Az északkelet- és közép-olaszországi régiók közös történelmi öröksége a részes bérlet hosszú időn át fennálló rendszere. Ezeken a vidékeken nem jöttek létre hatalmas nagybirtokok nagyszámú agrárproletariátussal, de ugyanúgy nem voltak jellemzők a törpebirtokok sem. E helyett a nagycsaládok gazdálkodtak együtt (Simonyi [1986]). A kisvállalkozások elszaporodásában szerepet játszott, hogy a részes bérlet felbomlásával

⁵ Magyarországon Simonyi Ágnes [1986] foglalkozott behatóan e témával.

felszabaduló paraszti munkaerő inkább arra mutatott hajlandóságot, hogy önálló vállalkozást alapítson, mintsem, hogy nagyüzemi munkásnak szegődjön el. Ez pedig arra vezethető vissza, hogy a régió agrárnépességének értékrendjében központi helye van a függetlenségnek tulajdonított értéknek (Becattini [1990]).

Ehhez a kérdéshez kapcsolódik Sven Illeris [1986] Dániában végzett kutatása is, melynek során arra figyelt fel, hogy a 70-es években jelentkező cégalapítási hullám a főváros mellett Jyllandon, egy hagyományosan agrárövezetnek számító területen is felütötte a fejét. Ennek magyarázatát abban látta, hogy Jyllandon nemzedékek óta paraszti kisbirtokok voltak, a gazdák értékrendjében pedig elsődleges volt a függetlenség megőrzésének tulajdonított érték. Így a mezőgazdasági foglalkoztatás leépülésével ez a népesség inkább az önállósodást választotta, mintsem az alkalmazotti létet. Hasonló következtetésre jut Peer Hull Kristensen [1992] is a nyugat-jyllandi ipari körzetek tanulmányozása során. Úgy véli, hogy a térségben megfigyelhető – sok tekintetben az északkelet- és közép-olaszországi ipari körzetekre emlékeztető – kis- és középvállalkozásokra alapozott fejlődés háttérében meghúzódó egyik fontos tényező a paraszti kultúrában gyökerező erős vállalkozói tradíció, amely lökést adott az ott élőknek önálló vállalkozásaik létrehozásához.

Magyarországon Kuczi Tibor [2000] veti fel egy hasonló magyarázat lehetőségét két Nyíregyháza közelében fekvő, közel egyforma méretű, hasonló gazdasági fejlettségű, ám erősen különböző kisvállalkozói aktivitást mutató falu kapcsán. Míg abban a faluban, melyet a két világháború között a birtokos rétegek hiánya jellemezett, s lakóinak jókora hányada volt cseléd, ma igen kevesen választják az önállósodás útját. A másik faluban ugyanakkor a két világháború közötti időszakra kialakult egy erős birtokos paraszti réteg, s feltehetőleg ez a múlt is hozzájárult ahhoz, hogy lakói közül sokan saját vállalkozásokat hoztak létre.

A *társadalmi környezet* (társadalmi beágyazottság, társadalmi tőke) vizsgálata ez idáig nem nagyon jutott főszerephez a vállalkozási sűrűség *területi különbségeit* tanulmányozó munkákban. A kivételek közé tartozik Francis Fukuyama [1997] híressé vált „Bizalom” című könyve, melyben a szerzőt egy ehhez igen hasonló kérdés: a jellemző vállalati méret területi különbségei foglalkoztatják. Fukuyama a *társadalmi tőke* állománya és a *tipikus vállalati méret* között feltételez pozitív összefüggést.

Hipotézise értelmében nagyvállalatok létrehozása azokban a társadalmakban jellemző, ahol a társadalmi tőke és a bizalom szintje magas, hiszen a nem rokoni kapcsolatban állók ott képesek társulásra, professzionálisan irányított szervezet felállítására. Nem kell azonban messze menni ahhoz, hogy a feltételezésnek ellentmondó esetet találjunk, s erre a szerző maga is felhívja a figyelmet. Robert Putnam [1993] olaszországi vizsgálódásai nyomán ismeretes, hogy a társadalmi tőkében leginkább bővelkedő régiók (Emilia-Romagna és Toscana mindenekelőtt) épp azok, ahol kiemelkedően nagy a kisvállalkozások sűrűsége (azaz kicsi a tipikus vállalati méret).⁶

1.2. A tanulmány legfontosabb céljai

Ebben a tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy *milyen tényezők magyarázzák a vállalkozói potenciál területi különbségeit Magyarországon*. A tényezők általában való vizsgálata helyett, kettőnek szentelek kiemelt figyelmet:

- a területi egységekre történetileg jellemző birtokszerkezet és
- a kapcsolati hálózatok, vagy másképpen a *társadalmi tőke* hatásának.

Amellett fogok érvelni, hogy a települések két világháború közötti *birtokstruktúrája* bizonyos értelemben a társadalmi szerkezet lenyomata, s ekképpen következtetni enged a birtokos parasztság társadalmi súlyára. A birtokos paraszti rétegek tekintélyes részével kapcsolatban – történeti munkák nyomán⁷ – feltételezhetjük, hogy a maguk urai voltak, s a gazdálkodás során szert tettek azokra a képességekre, amelyek az önálló tevékenység végzéséhez nélkülözhetetlenek. A paraszti kultúrában oly fontos önállóságnak tulajdonított érték, s a gazdálkodói gyakorlatok kialakult rendszere aztán nemzedékről nemzedékre hagyományozódhatott. E téren Szelényi Iván [1988b] kutatásai jelenthetnek kiindulópontot, aki arra mutat rá, hogy a II. világháború előtt önállóan tevékenykedők vállalkozói készségei habitussá, strukturált gyakorlatokká szilárdultak, s ily módon a generációk között átörökíthetővé váltak. A Szelényi [1988a; 1988b] által felállított tézist – Kuczi Tibor [1996; 2000] felvetése alapján –

⁶ Az ellentmondás feloldására Fukuyama két lehetőséget lát. Először is, elképzelhetőnek tartja, hogy a Terza Italiában megfigyelt kis vállalati méret (és a hálózatok létrehozása) tudatos döntés volt a vállalkozók részéről. A másik lehetőség, hogy éppen a Közép-Olaszországra jellemző családszerkezet állít akadályt a vállalati növekedés útjába. [1997 p. 158.].

⁷ Lásd Takács [2003].

újrafogalmazva azt feltételezem, hogy a vállalkozói kultúra nemzedékről nemzedékre való áthagyományozása nem feltétlenül a család keretein belül, hanem nagyobb közösségek – a települések – szintjén megy végbe. Ennek megfelelően dolgozatom első fő hipotézise a következő:

A településeket a két világháború közötti időszakban jellemző birtokszerkezet hatással van a települések mai vállalkozói potenciáljára, mégpedig: egy olyan (a kisbirtok történetileg nagyobb súlyával jellemezhető) birtokstruktúra, amely utat nyitott az önállóan gazdálkodó, saját földjéből megélni képes birtokos parasztság kifejlődésének és egy paraszti eredetű vállalkozói kultúra megjelenésének – *ceteris paribus* – ma is nagyobb vállalkozói potenciált valószínűsít.

Tágabb értelmezésben tanulmányom azok közé a munkák közé sorakozik fel, amelyek a vállalkozói potenciál *történeti kontinuitását* húzzák alá. Nem áll szándékomban ugyanakkor azt állítani, hogy e történeti kontinuitás „hordozója” egyedül és kizárólag a történetileg jellemző birtokstruktúra, vagy másként szólva egy eredetét tekintve paraszti eredetű vállalkozói kultúra volna.

Mint a fentebb ismertetett példákban is kiderül, a történeti birtokszerkezet és a vállalkozói hajlandóság közötti összefüggés feltételezése nem teljesen új keletű. Ám nincs tudomásom olyan kutatásról, amely ha fel is vetette egy-egy régió vagy település vonatkozásában a kapcsolat lehetőségét, megkísérelte volna e hipotézis érvényességét empirikusan tesztelni. *A tanulmány újszerűsége tehát e tekintetben mindenekelőtt a történeti birtokszerkezet és a vállalkozói potenciál kapcsolatára vonatkozó hipotézis többváltozós statisztikai eszközökkel történő ellenőrzésében rejlik.*

A dolgozat másik – ettől nem teljesen független – célja annak vizsgálata, hogy *a társadalmi hálózatok hogyan befolyásolják az önálló vállalkozások létrehozását*. A társadalmi kapcsolatoknak a kisvállalkozások létrehozását és hatékonyabb működését elősegítő hatásáról mára tekintélyes mennyiségű elméleti tudás és empirikus tapasztalat halmozódott fel. A hazai kisvállalkozás-kutatásban is fontos helyet foglal el e kérdés vizsgálata. Talán a legátfogóbb munka e téren Kuczi Tibor [2000] „Kisvállalkozás és társadalmi környezet” címmel megjelent könyve. Kutatásom kiindulópontját leginkább Kuczi azon megállapításával összegezhetném, mely szerint a kisvállalkozások a

társadalomba és a kultúrába mélyen beágyazottan működnek, s e beágyazottság következtében változik az előfordulásuk sűrűsége országonként, régióként, kistérségenként, sőt még településenként is [2000 p.22.].

A vállalkozások társadalmi környezetének konceptualizálására a tanulmányban a *társadalmi tőke* fogalmát hívom segítségül. A társadalmi tőkét olyan erőforrásként értelmezem, mely a társadalmi hálózatokban rejlik, s amelyet az aktorok cselekvéseikhez felhasználhatnak. A tanulmány másik fő hipotézise ennek értelmében röviden a következőképpen fogalmazható meg:

A vállalkozói potenciál területi eltérései nem függetlenek a társadalmi hálózatokban rejlő társadalmi tőke területi különbségeitől. Azt feltételezem, hogy azokon a településeken, ahol egymástól elszigeteltek az egyének, ott gyengébb a vállalkozói potenciál, vagyis kevesebb mikro- és kisvállalkozás jön létre, mint ott, ahol sűrű a kapcsolati háló.

A társadalmi kapcsolatok fontosságát húzza alá az, hogy a vizsgálat tárgyát képező mikro- és kisvállalkozók jókora része foglalkozik kereskedelemmel, vagy nyújt valamilyen személyi szolgáltatást, mely tevékenységek önmagukban is kapcsolatintenzívek (Czakó [1997]). A kapcsolathálózati értelemben vett társadalmi tőke több mechanizmus révén is előmozdíthatja a vállalkozásindítást. A dolgozatban amellett érvelek, hogy a társadalmi hálózatok megkönnyítik az információk csakúgy, mint az erőforrások áramlását, elősegítik a kooperációt és az idegenekkel való társulást, cselekvési mintákat, értékeket, normákat közvetítenek a közösség tagjai között. Ily módon előmozdítói lehetnek a szempontunkból fontos vállalkozói attitűd és hasonlóképpen a vállalkozói tevékenységhez nélkülözhetetlen tudáskészlet terjedésének. Célom, hogy miután felvázoltam azokat a mechanizmusokat, melyek révén a társadalmi tőke a vállalkozói potenciál növelése irányába hat, empirikusan is ellenőrzés alá vonjam a kapcsolatra vonatkozó hipotézist.

Kutatásom során nem találok olyan munkával, amelyben a társadalmi tőke és a vállalkozói hajlandóság közötti összefüggés települési, regionális vagy netán

nemzetgazdasági szinten fogalmazódott volna meg.⁸ Talán Fukuyama [1997] korábban már idézett munkája tekinthető kivételnek, s abban az értelemben e kutatás előzményének is, amennyiben az a tipikus vállalati méret és a társadalmi tőke összefüggéseit járja körül. Ám menten hozzá kell tennem: nem osztom a szerző fogalomhasználatát, és az általa megfogalmazott feltételezéstől különböző hipotézist állítok fel. Fukuyamától eltérően azt szeretném megmutatni, hogy a társadalmi tőke hogyan mozditja elő a vállalkozásalapítást, s ily módon hogyan növeli a település vállalkozói potenciálját. *A dolgozatnak a kisvállalkozás-kutatáshoz való hozzájárulását az adhatja, hogy az beemeli a társadalmi tőkét a mikro- és kisvállalkozások sűrűségében mutatkozó területi különbségeket magyarázó tényezők közé.*

A társadalmi tőke és a vállalkozói potenciál között feltételezett kapcsolat empirikus ellenőrzéséhez azonban mindenekelőtt mérhetővé kell tenni a társadalmi tőkét. E feladattal nem kevés társadalmi tőke-kutató próbálkozott meg ez idáig, ám Magyarországon nem találtam példát a társadalmi tőke *települési szintű* mérésére. A nemzetközi irodalomban e téren alighanem Robert Putnam [1993] – sok kritikai megjegyzéssel illetett – műve tekinthető kiindulópontnak. E tanulmány is merít Putnam [1993] sok szempontból úttörő munkájából, még ha több ponton vitába is száll vele.

1.3. A tanulmány szerkezete

A tanulmányban a vállalkozói potenciál területi egyenlőtlenségeit magyarázó tényezőket járom körül. Mint már utaltam rá, mélyrehatóan azokkal a tényezőkkel kívánok foglalkozni, amelyek a témával foglalkozó – általam áttekintett irodalomban – eddig nem képezték kvantitatív vizsgálat tárgyát.

A dolgozat soron következő, második fejezetében a kutatás függő változója, a *vállalkozói potenciál* operacionalizálására keríték sort. Amellett fogok érvelni, hogy a települések vállalkozói potenciálja viszonylag jól megragadható a működő 50 főnél kisebb létszámot foglalkoztató vállalkozások népességre vetített számával. Tárgyalni fogom azt az egyáltalán nem mellékes – s sok hazai kutatót foglalkoztató – kérdést,

⁸ A kapcsolati tőke és a vállalkozói hajlandóság között feltételezett összefüggést tesztelte egy 1988-as és 1990-es lakossági mintán Lengyel György és Tóth István János [1993].

hogy vajon a működő mikro- és kisvállalkozók mennyiben tekinthetők valódi vállalkozásoknak, s hogy a kérdésben való állásfoglalás miként érintheti az elemzés eredményeit. Ebben a fejezetben mutatom be a magyarországi mikro- és kisvállalkozások sűrűségének területi egyenlőtlenségeit.

A tanulmány harmadik fejezetében az a legfontosabb célom, hogy felvázoljam a mikro- és kisvállalkozások területi előfordulását magyarázó kiinduló modellt. Az empirikus elemzéshez a Központi Statisztikai Hivatal adatait használom. A vizsgálatokat *települési szinten* végzem el, mégpedig a települések *három almintáján*: a 2000 fő alatti és az annál nagyobb községek, valamint a városok almintáján. A vállalkozói potenciál települési különbségeinek magyarázatára – mindhárom almintán – regressziós modelleket állítok fel.

A tanulmány fejezetei két szerkesztőelv mentén épülnek egymásra. Az egyik jellegét tekintve módszertani, a másik pedig történeti. *Módszertani szempontból* azt a logikát követem, hogy a harmadik fejezetben felvázolt, a vállalkozói potenciál települési különbségeit magyarázó modellhez a későbbiek folyamán két ízben is (a 4. és 6. fejezetben) visszatérek azzal a céllal, hogy a fentebb megfogalmazott hipotéziseket – újabb magyarázó változók bevonásával – empirikusan ellenőrizzem.

A tanulmány negyedik fejezetét a településeket a két világháború között jellemző *birtokszerkezet* és a jelenlegi vállalkozói potenciál között feltételezett összefüggés vizsgálatának szentelem. A hipotézis elméleti alátámasztását követően a fejezet legfontosabb célja a kapcsolat fennállásának empirikus tesztelése. Ehhez a Központi Királyi Statisztikai Hivatal által közölt 1935. évi településsoros birtokmegoszlási adatokat és az 1930. évi census adatait használom. Miután megpróbáltam a településeket jellemző birtokszerkezetet többféleképpen is mérhetővé tenni, az empirikus elemzéshez a harmadik fejezetben vázolt alapmodell(ek)hez térek vissza, s az abban szereplő magyarázó változók körét a birtokszerkezet-változókkal bővítem.

Az ötödik fejezetben – mintegy megrajzolva a *történeti ívet* a két világháború közötti időszaktól napjainkig – a második gazdaság keretei között kibontakozó (kvázi)vállalkozói tevékenységgel foglalkozom. Ezzel kettős célom van. Az egyik, hogy – egy rövid gazdaságtörténeti áttekintéssel – aláhúzzam a vállalkozó szellem és az

önállóságra való törekvés politikai rendszertől független fennmaradását, folytonosságát. A másik pedig, hogy ismertessem az államszocialista rendszer keretei között megmaradó-újonnan megjelenő magángazdasági formák fontosabb térszerkezeti jellemzőit. Ezzel eredetileg az volt a szándékom, hogy statisztikai eszközökkel vizsgáljam a vállalkozó kedv e megnyilvánulási formáit jellemző térbeli különbségek és a mai vállalkozói potenciál térbeli különbségei közötti kapcsolatot. Ám a rendelkezésre álló adatok meglehetősen szűkre szabták e vizsgálat lehetőségét, így az inkább illusztratív, mintsem bizonyító erejű.

A hatodik fejezetben a *társadalmi tőke* és a vállalkozói potenciál között feltételezett összefüggést tanulmányozom. Amellett fogok érvelni, hogy a társadalmi tőke fogalmának tág – a társadalmi hálózatokat, normákat, a bizalmat, s olykor még a politikai rendszert, a formalizált intézményeket is magában foglaló – meghatározásai ellenében az a gyümölcsözőbb, ha a fogalmat szűken értelmezzük. A társadalmi tőke mérése terén az empirikus kutatásoknak ahhoz az irányvonalához csatlakozom, amelyik az egyének különböző (önkéntes) társadalmi szervezetekben való részvételét méri, s nem pedig ahhoz, amelyik az egyének percepcióit helyezi a középpontba⁹. A társadalmi tőke proxyjául a kutatás során az önkéntes szervezetek települési (népességre vetített) számát és taglétszámát használom. Ezek az adatok a KSH 2000. évi Nonprofit Szervezetek adatbázisából állnak rendelkezésemre. A társadalmi tőke és a vállalkozói potenciál között feltételezett összefüggés empirikus ellenőrzéséhez ismét a vállalkozói sűrűséget magyarázó alapmodellekhez térek vissza, s a modell független változói között szerepeltetem a társadalmi tőke állományát mérő változó(ka)t is.

A tanulmány záró fejezetében összefoglalom a kutatás legfontosabb következtetéseit, és egyúttal felvázolok néhány továbblépési lehetőséget is.

⁹ Az empirikus kutatások e két irányvonalának elkülönítése több helyen, például Ponthieux [2002] tanulmányában is megjelenik.

2. A VÁLLALKOZÓI POTENCIÁL MÉRÉSE ÉS TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEI

Az empirikus vizsgálatokhoz mindenekelőtt a vállalkozói potenciál operacionalizálására kell sort keríteni. Ennek a fejezetnek ez tehát az egyik legfontosabb célja. A települések vállalkozói potenciáljának mérésére a működő mikro- és kisvállalkozások állandó népességre vetített száma tűnik alkalmasnak. Jóllehet, ez több szempontból sem a vállalkozói hajlandóság torzítatlan tükörképe, ennek segítségével – bizonyos korlátok között legalábbis – megragadhatjuk a vállalkozói hajlandóság területi különbségeit. A fejezet másik célja, hogy bemutassa a vállalkozói potenciál területi különbségeit jellemző főbb vonásokat.

2.1. A vállalkozói potenciál operacionalizálása

Mielőtt a vállalkozói potenciál mérésével foglalkoznék, feltétlenül körül kell határolnom a vállalkozás fogalmát. Nem célom – és messze túl is lépné e dolgozat kereteit – a közgazdasági és a gazdaságszociológiai szakirodalomban felbukkanó eltérő vállalkozásértelmezések leltárba vétele. Ezért ezzel kapcsolatban csak néhány feltétlenül szükséges megjegyzésre szorítkozom.

A *vállalkozás* fogalmának körülhatárolásához – miként azt a legtöbb kutató teszi – Schumpeter [1928] munkájából fogok kiindulni. Schumpeter – szemben Weberrel – nem korlátozza a vállalkozás fogalmát egyetlen gazdasági rendszerre. Vállalkozásról szerinte minden olyan gazdaságban beszélhetünk, amelynek sajátja a rendszeres kereskedelmi forgalom. A vállalkozói tevékenység legfőbb mozzanatának az *új kombinációk realizálását* tekinti, amely egyaránt megnyilvánulhat a termékstruktúra változtatásában, technológiai vagy szervezeti újításban és új piacok felkutatásában.

A tanulmányban a vállalkozás kritériumait lazán értelmezem. Úgy vélem, hogy szemben az államszocialista rendszer fennállásának utolsó éveiben több kutatót foglalkoztató kérdéssel, amely kifejezetten arra irányult, hogy a szocialista gazdaság keretei között megjelenő gazdasági szereplők mennyiben valódi vállalkozások a szó klasszikus értelmében¹⁰, az általam választott kutatási kérdés – a vállalkozói potenciál területi különbségeinek vizsgálata – nem indokolja egy leszűkítő vállalkozásfogalom használatát. Ennek megfelelően nem fogom „számon kérni” a jogi értelemben vállalkozásnak tekinthető gazdálkodó egységeken a vállalkozás weberi kritériumait¹¹ (Weber [1987]). Hangsúlyosnak tekintem ugyanakkor a vállalkozás mozzanatában az *önállóságra való törekvés* megjelenését.

Nézzük ezek után, hogyan határolhatjuk le *statisztikai értelemben* a vizsgálatba bevonandó vállalkozások körét! Nyilvánvaló, hogy amennyiben a vállalkozói potenciál területi különbségeit tanulmányozzuk: a nem helyi lakosok által indított vállalkozások irrelevánsak a kutatás szempontjából. Ilyenek a multinacionális és többségi külföldi tulajdonban lévő vállalkozások, melyek a telephely megválasztásában számos olyan szempontot érvényesítenek, mint például a megfelelően képzett és olcsó munkaerő rendelkezésre állása, a terület infrastrukturális ellátottsága, a szállítási költségek minimalizálása, a potenciálisan megszerezhető adókedvezmények mértéke. Nincsenek kétségeim afelől, hogy a nem helyi lakosok által alapított vállalkozások köre egyértelműen nem határolható körül. Elfogadhatónak vélem ugyanakkor azt a hüvelykujjszabályt, hogy az ebbe a körbe tartozó vállalatok jellemzően közepes vagy annál nagyobb méretűek, s így a térségek vállalkozói potenciáljának méréséhez figyelembeveendő vállalkozások körét a *mikro- és kisvállalkozások körére indokolt leszűkíteni*.

A tanulmányban *mikrovállalkozásnak* a kevesebb mint 10 főt foglalkoztató vállalkozásokat, *kisvállalkozásnak* pedig a 10-49 főt foglalkoztató vállalkozásokat tekintem. A kisvállalkozások ilyen meghatározása némileg különbözik a törvény által adott definíciótól, amennyiben figyelmen kívül hagyja az éves nettó árbevétel (vagy

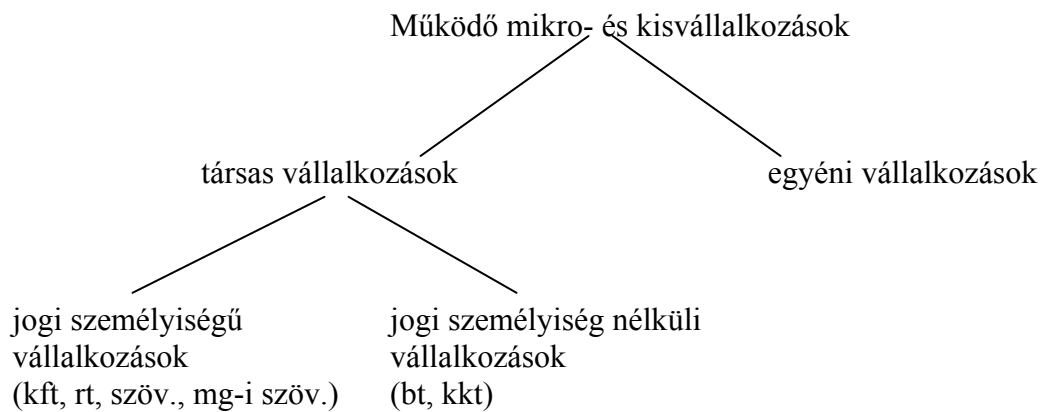
¹⁰ Erre részletesebben is visszatérek az 5. fejezetben.

¹¹ A weberi vállalkozás-fogalom hangsúlyos elemei röviden a piaci jellegű nyereségszerzésre való törekvés, a tőkeelszámoláshoz való igazodás, a „háztartás” és a „nyereségre termelő üzem” elválasztása, a piacra való irányultság, illetőleg a piaci lehetőségekhez való igazodás (lásd Weber [1987 pp. 111-114.])

mérlegfőösszeg) nagyságát.¹² A mikro- és kisvállalkozások számáról a KSH 2001. évi T-Star településsoros adatbázisából állnak rendelkezésre adatok.¹³ A vállalkozói potenciál méréséhez a működő mikro- és kisvállalkozások számát – a KSH által követetett gyakorlattal összhangban – az állandó lakosok számára (1000 lakosra) fogom vetíteni. Úgy vélem, *a működő mikro- és kisvállalkozások népességre vetített számával jól megragadhatjuk a vállalkozói potenciál területi eltéréseit.*

A működő mikro- és kisvállalkozásokat a következőképpen osztályozhatjuk:

1. ábra: A vállalkozások osztályozása

¹² A törvény szerint a kisvállalkozások esetében az éves nettó árbevétel legfeljebb 700 millió forint, vagy az előző évi mérleg-főösszeg legfeljebb 500 millió forint.

¹³ A T-Star településsoros adatbázis méretkategóriák (0 és ismeretlen számú főt, 1-9 főt, 10-19 főt, 20-49 főt, 50-249 főt és több mint 250 főt foglalkoztató) szerinti bontásban tartalmazza:

- a működő vállalkozások
- a működő társas vállalkozások és
- a működő jogi személyiségű vállalkozások számát.

2. ábra: A vállalkozások egy másik lehetséges osztályozása

Nem kerülhető meg a kérdés: a működő mikro- és kisvállalkozások népességre vetített száma csakugyan a vállalkozói hajlandóság torzítatlan tükörképe-e? A vállalkozói potenciál területi különbségei természetesen nem mutatnak tökéletes egybeesést a működő mikro- és kisvállalkozások előfordulásának területi különbségeivel. Ennek több oka is lehet. *Először is*, a vállalkozni szándékozók – különféle okoknál fogva (pl. az iparüzési adó eltérő mértéke következtében) – nem feltétlenül azon a településen jegyeztetik be vállalkozásaikat, mint ahol élnek. Ez a körülmény kétségtelenül torzítást visz az elemzésbe, de ez – technikai értelemben – nem kiküszöbölhető.

Másodszor, szinte biztosak lehetünk abban, hogy nem az összes mikro- és kisvállalkozás létrejöttében játszanak szerepet a vállalkozás szempontunkból fontos mozzanatai. Széles körben elterjedt az a nézet, hogy a vállalkozások – de vélhetően mindenekelőtt az alkalmazott nélküli vállalkozások – egy része *kényszervállalkozás*. A 90-es években élénk vita folyt arról, hogy az önfoglalkoztatók számának látványos növekedése, – akiknek többségét az egyéni vállalkozások és a jogi személyiség nélküli társas vállalkozások dolgozó tulajdonosai és családtagjai adják – mennyiben a munkanélküliség tömegessé válásának következménye. Másként fogalmazva: a gyorsan terjedő önfoglalkoztatás vajon a munkanélküliség elől menekülők (egyetlen) túlélési stratégiája, vagy ezzel ellenkezőleg, kreatív munkaerőpiaci stratégia, a vállalkozó kedv újbóli feléléde?

Az empirikus vizsgálatok eredményei úgy tűnik, inkább az utóbbi feltételezést támasztják alá. Köllő János és Vincze Mária [1999] kistérségi aggregált adatok elemzésével kimutatta, hogy Magyarországon az önfoglalkoztatás növekedésében meghatározóbb szerepet játszott az üzleti lehetőségek kiszélesedése, mint a munkanélküliség növekedése (idézi Scharle [2000]. Scharle Ágota [2000] empirikus kutatásai is megerősítik, hogy az önfoglalkoztatóvá válás valószínűségét a munkanélküliség veszélye nem, vagy legalábbis csak bizonyos rétegekben – a nők és a mezőgazdaságban vállalkozók között – növelhette meg.

Ezzel összefüggésben van a vállalkozásoknak még egy csoportja, amelyre ehelyütt reflektálni kell. Köztudomású, hogy a magyarországi vállalkozások egy része *álcázott munkavállalás*¹⁴, vagy másképpen *színlelt vállalkozás* abban az értelemben, hogy létrehozásuk célja a munkáltató oldaláról a járulékkerhek megkerülése, a „vállalkozó” oldaláról pedig a munkabéreket terhelő adók és járulékok megtakarítása, valamint a háztartásban felmerülő költségeknek a vállalkozás működésével kapcsolatos költségként való elszámolása. Ezeknek az eseteknek jókora részében a vállalkozásindítás legfontosabb mozzanata inkább az adott intézményi környezethez való, kényszerhelyzetben történő alkalmazkodás, semmint az önállóságra törekvés.

Úgy vélem azonban, hogy még a fentebb említett kényszerhelyzetekre való reagálás is szülhet „új kombinációkat”, s ebben az értelemben vállalkozásnak tekinthetjük a fentebb kényszervállalkozás néven emlegetett gazdasági szereplőket, s talán még a színlelt vállalkozások egy részét is. Nem vitatom ugyanakkor, hogy a mikro- és kisvállalkozások ilyen tág értelmezése a gazdasági szereplők meglehetősen heterogén körét foglalja magában. A vállalkozásalapítás indítékai között a profitszerzés célja és az önállóság megteremtésének szándéka mellett vagy éppen helyett sok különféle motívum és kényszer jelenik meg.

Több érv is felsorakoztatható tehát amellet, hogy a „valódi” vállalkozások köre szűkebb, mint a statisztikákban megjelenő (működő) vállalkozásoké. Ám nem áll rendelkezésre olyan információ, amelynek segítségével pontosan és egyértelműen körülhatárolhatnánk a kényszervállalkozókat, illetve a színlelt vállalkozók körét. Ennek

¹⁴ Az álcázott munkavállalás vagy fantomvállalkozás kifejezéseket használja Gábor R. István [1994].

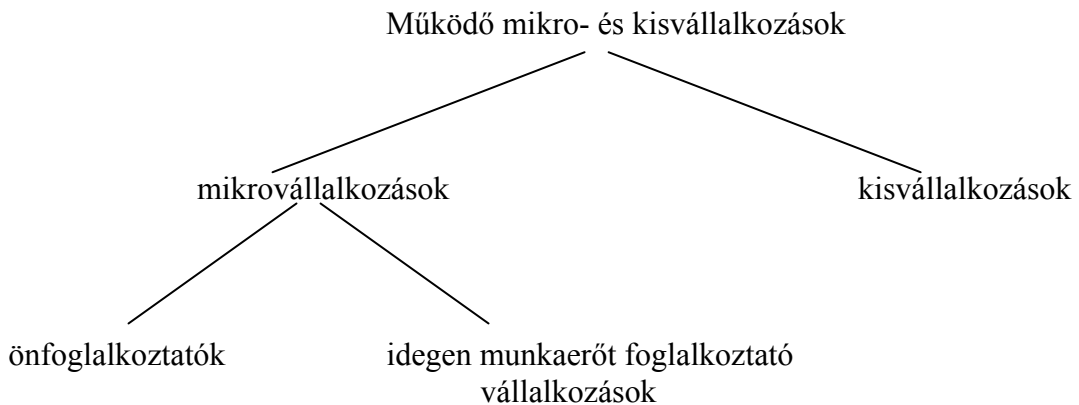
hiányában két lehetőséghez folyamodhatunk akkor, ha mindenáron választóvonalat szeretnénk húzzunk a „valódi” vállalkozások és a fennmaradó, szigorú értelemben vállalkozásnak nem tekinthető gazdasági szereplők közé.

Az önállók (jogi személyiséggel bírók) és az önfoglalkoztatók megkülönböztetésének szükségességét hangsúlyozza Laky Teréz [1998]. Ez azért is fontos – mutat rá –: mert a vállalkozásoknak az a köre, amely megtette az első lépéseket, és elválasztotta a vállalkozást a háztartástól, inkább mutat hajlandóságot a növekedésre. A kisvállalkozók és az önfoglalkoztatók körének empirikus elkülönítéséhez Czakó Ágnes [1997] is – a nemzetközi statisztikai gyakorlathoz igazodva¹⁵ – a vállalkozás jogi formáját (ti. jogi személyiségű vagy anélküli) javasolja: „A *jogi személyiségű cég* rendelkezik ugyanis önálló, a tulajdonos magánvagyonától elkülöníthető vagyonnal, ami egy vállalkozás, vagyis tőkebefektetés alapfeltétele.” (Czakó [1997 p. 98]). Ezzel homlokegyenest, a jogi személyiséggel nem rendelkező társas vállalkozások, csakúgy mint az egyéni vállalkozók (akik tehát nem cégek tulajdonosai), úgy gazdálkodnak, hogy háztartásuk és piaci tevékenységük nem feltétlenül válik el egymástól, piaci jövedelmüket a háztartásban elfogyasztják, vagy a háztartási vagyont mint erőforrást használják fel. Így ők valójában önfoglalkoztatók (Czakó [1997]).

Kőhegyi Kálmán [1998] a vállalkozásokat differenciáló szempontok közül azok létszámát emeli ki. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a (10 főnél kisebb) mikrovállalkozások körén belül külön kategóriaként kell kezelni az önfoglalkoztatókat: „Minőségi különbség van ugyanis a saját vagy az *idegen munka alkalmazása*, a saját vagy az idegen munka feletti rendelkezés között. Az idegen munka alkalmazását, a vállalkozás kilépését a munkaerőpiacra határpontnak tekinthetjük a vállalkozások differenciálásában, a mozgósított erőforrások mértékében.” (Kőhegyi [1998 pp. 263-264.])

¹⁵ Ehhez hozzátartozik, hogy a nálunk létező egyéni kisvállalkozói kategória a nemzetközi statisztikai gyakorlatban ismeretlen; a jogi személyiséggel nem rendelkező társas vállalkozók és az egyéni vállalkozók a nemzetközi konvenciók szerint önfoglalkoztatóknak minősülnek (Czakó [1997]).

3. ábra: A vállalkozások osztályozása az idegen munkaerő foglalkoztatása alapján

Úgy vélem azonban, hogy akár az idegen munkaerő alkalmazását, akár a jogi személyiséggel való rendelkezést tesszük meg a „valódi” vállalkozások megkülönböztető jegyül, a kutatási kérdés szempontjából valószínűleg túlságosan leszűkítjük a vállalkozások populációját. Elég csak arra gondolni, hogy a mikro- és kisvállalkozások foglalkoztatottainak egy része – a magas társadalombiztosítási járulékok és más egyéb okok miatt – hivatalosan nem bejelentett, s így nem szerepel a statisztikákban sem. Így, ha a „valódi” vállalkozások között csak az idegen munkaerőt foglalkoztató gazdasági egységeket vesszük figyelembe, szinte biztosan alábecsüljük a számukat. A vállalkozások körének jogi forma szerinti leszűkítése pedig gyakorlati értelemben igen szigorú kritérium, figyelembe véve, hogy Magyarországon a működő összes vállalkozások mindössze 18,7 százaléka (2001-es adat) rendelkezik jogi személyiséggel. (Összehasonlításképpen: az idegen munkaerőt foglalkoztató vállalkozások aránya 35,7 százalékot tesz ki.)

A vállalkozói potenciál mérésekor a fenti szempontokat mérlegelve, s a vizsgálat célját szem előtt tartva, indokoltnak látszik az *összes működő mikro- és kisvállalkozást figyelembe venni*. *A priori* nem látok olyan szempontot, amely a vállalkozás kritériumainak talán legkevésbé megfelelő színlelt vállalkozások sűrűségében (markáns) térbeli különbségeket okozhatna. Mivel az ezek létrehozását „támogató” intézményi környezet univerzális, e gazdasági szereplők megjelenéséhez „pusztán” foglalkoztató szervezetek jelenlétére van szükség, s így feltételezhető, hogy ezek térbeli eloszlása nem mutat tendenciózus eltérést a(z összes) vállalkozások térbeli eloszlásához képest. Mindazonáltal a vállalkozói hajlandóság területi különbségeinek tanulmányozása során

talán nem érdektelen egy kitérőt tenni, és megvizsgálni, vajon a „valódi” vállalkozások létszáma alapján kirajzolódó térszerkezet mennyire feleltethető meg az összes működő mikro- és kisvállalkozás térszerkezetének.

2.2. A vállalkozói potenciál területi különbségei Magyarországon

A KSH adatai 2001-ben összesen 1,1 millió regisztrált vállalkozásról tanúskodnak. Közülük mintegy 840 ezret tett ki a *működő vállalkozások* száma.¹⁶ A *társas vállalkozások* száma a 372 ezret közelítette. Csaknem minden második ilyen vállalkozás (47%) betéti társaság formájában működött, de jelentős hányadot tettek még ki a korlátolt felelősségű társaságok (40%).

Az összes működő vállalkozás közül a legtöbben (29,3%) az ingatlanügyek, gazdasági szolgáltatás ágazatban tevékenykednek. A legnépesebb ágazatok közé tartozik még a kereskedelem (23,6%), valamint a feldolgozóipar (9,8%) és az építőipar (8,7%). Az egyéni és a társas vállalkozások *ágazati megoszlását* összevetve, a hasonlóságok mellett lényeges különbségeket is találhatunk. Noha az egyéni vállalkozók közül a legtöbben ugyanazokban az ágazatokban (az ingatlanügyek, gazdasági szolgáltatás ágazatban, a kereskedelemben, az építőiparban és a feldolgozóiparban) tevékenykednek, mint a társas vállalkozások, előbbiek között magas még az egyéb közösségi és személyi szolgáltatások, a szállítás, a szálláshely-szolgáltatás és vendéglátás, valamint a mezőgazdasági ágazatba tartozók aránya is.

Az *egyéni vállalkozók* szakmai összetételében jelentős átalakulás figyelhető meg: huzamos ideje nő a szellemi szabadfoglalkozású vállalkozók száma, miközben fogy a kisiparosok és a kiskereskedők tábora. A 2001-es évben az egyéni vállalkozók 56 százaléka volt *főfoglalkozású*, ami visszaesést jelent a korábbi évekhez képest. A *mellékfoglalkozású* vállalkozók aránya az utóbbi időben 29 százalék körül stagnál, miközben évről évre emelkedik a nyugdíjasok aránya az egyéni vállalkozók között.

¹⁶ Jelzem azonban, hogy a KSH másként definiálja a működő vállalkozások számát, mint az APEH, s a fogalmi különbségből eredően a KSH több működő vállalkozást tart nyilván. A KSH definíciója szerint működőnek az a vállalkozás minősül, amely a tárgyévben, illetve az előző év során adóbevallást nyújtott be, illetve a tárgyévben vagy az azt megelőző évben alakult (Kőhegyi [1998]).

A vállalkozások elsöprő többsége, mintegy 96,3 százaléka 10 főnél kisebb *mikrovállalkozás*. Ezen belül kétharmados az alkalmazott nélküli vállalkozások aránya. Az 50 főnél kevesebb foglalkoztatotti létszámú *kisvállalkozások*¹⁷ az összes vállalkozás 3 százalékát adják. Így a mikro- és kisvállalkozásoknak a vállalkozások teljes populációján belüli együttes aránya a 99 százalékot is meghaladó.¹⁸

Nézzük e rövid áttekintés után, milyen fő vonások jellemzik a működő mikro-és kisvállalkozások sűrűségének (1000 lakosra vetített számának) területi különbségeit! (A fejezet végén térképeken is megtekinthető a mikro- és kisvállalkozások egyes típusainak települési sűrűsége.)

A települési hierarchián felfelé haladva erőteljesen nő a mikro- és kisvállalkozások sűrűsége (1. sz. táblázat). A településkategóriák közül magasan kiemelkedik a főváros, ahol 1000 lakosra 138 mikro- és kisvállalkozás jut. A megyei jogú városokat jóval nagyobb átlagos vállalkozói intenzitás jellemzi (104/1000 fő), mint a többi várost (71/1000 fő). A sort a községek zárják, ahol 1000 lakosra átlagosan nem egészen 49 mikro- és kisvállalkozás jut.

Az 50 fő alatti vállalkozások típusait külön-külön vizsgálva is érvényesül a települési hierarchia mentén való differenciálódás. A településkategóriák sorrendje a fentivel megegyező a vizsgált vállalkozástípusokra, kivéve az *egyéni vállalkozásokat*. Ez utóbbi gazdálkodási forma esetében nem érhető tetten a fővárosi koncentráció; az egyéni vállalkozások sűrűsége a megyei jogú városokban a legnagyobb (61/1000 lakos). Más megközelítésben úgy is fogalmazhatunk: a főváros előnye a *társas vállalkozások* meglehetősen gyakori – a vidék átlagának több mint háromszorosát kitevő – előfordulásában ütközik ki. Ennél is élesebb a főváros-vidék megosztottság, ha a *jogi személyiségű vállalkozások* sűrűségét tekintjük.

¹⁷ Ennél pontosabban: kisvállalkozásnak az a vállalkozás minősül, amelynek összes foglalkoztatotti létszáma 50 főnél kevesebb és éves nettó árbevétele legfeljebb 700 millió forint vagy mérlegfőösszege legfeljebb 500 millió forint.

¹⁸ A fenti általános áttekintésben „A kis- és középvállalkozások helyzete. Éves jelentés 2002” című kiadványra támaszkodtam.

1. táblázat: A működő mikro- és kisvállalkozások 1000 lakosra jutó száma településkategóriánként, 2001

Település-kategória	Egyéni vállalkozások	Társas vállalkozások	Jogi személyiség nélküli vállalk.	Jogi személyiségű vállalkozások	Mikro-és kisvállalk. összesen
<i>Budapest</i>	52,4	85,7	98,9	39,2	138,1
Megyei jogú városok	61,0	43,0	86,6	17,4	104,0
Többi város	47,4	23,6	61,0	9,9	71,0
<i>Vidéki városok összesen</i>	48,0	26,0	63,2	10,8	74,0
Legalább 2000 fős községek	35,0	15,7	44,1	6,6	50,7
2000 fő alatti községek	29,3	11,7	35,2	5,9	41,0
<i>Községek összesen</i>	33,6	15,1	42,1	6,6	48,7
Ország összesen (Bp. nélkül)	45,9 (44,5)	35,8 (25,7)	66,2 (59,5)	15,5 (10,7)	81,6 (70,2)

Megjegyzés: Az ország összesen kategória súlyozott számtani átlag.

A régiók szintjén folytatva a vizsgálódást, markáns területi egyenlőtlenségekre bukkanhatunk (2. sz. táblázat). A mikro- és kisvállalkozások sűrűsége összességében a Közép-Magyarország régióban (116,2/1000 fő) a legmagasabb. Ám, ha a főváros adatai nélkül számítjuk a régió vállalkozói sűrűségét (81,5/1000 fő), kevéssel ugyan, de a Nyugat-Dunántúl (82,1/1000 fő) kerül az élre. A vidéki átlag fölötti a mikro- és kisvállalkozások sűrűsége a másik két dunántúli régióban is. A Dunától keletre egyedül a Dél-Alföld vállalkozói aktivitása közelíti a (főváros nélküli) országos átlagot, míg attól jócskán leszakad Észak-Magyarország és az Észak-Alföld.

Az egyéni vállalkozások népességre vetített száma a Nyugat-Dunántúlon a legmagasabb, s ugyanez áll a jogi személyiség nélküli vállalkozások kategóriájára, ha a Közép-Magyarország régióba a fővárost nem számítjuk bele. A társas (és ezzel együtt a jogi személyiségű) vállalkozások ugyanakkor a Közép-Magyarország régióban koncentrálnak a leginkább, s a régió vezető helye akkor is megmarad, ha Budapest adatait nem vesszük figyelembe. Az is megfigyelhető, hogy az egyéni vállalkozások regionális elterjedtsége lényegesen kiegyenlítettebb, mint a társas mikro- és kisvállalkozásoké.

2. táblázat: A működő mikro- és kisvállalkozások egyes kategóriáinak 1000 lakosra jutó száma régióként, 2001

Régió	Egyéni	Társas	Jogi személyiség nélküli	Jogi személyiségű	Összesen
	vállalkozások				
Budapest	52,4	85,7	98,9	39,2	138,1
Közép-Magyarország (Bp. nélkül)	49,8 (45,5)	66,5 (36,0)	86,3 (66,3)	29,9 (15,2)	116,2 (81,5)
Közép-Dunántúl	49,3	27,3	65,3	11,3	76,6
Nyugat-Dunántúl	53,6	28,4	69,8	12,2	82,1
Dél-Dunántúl	47,7	27,2	63,6	11,2	74,9
Észak-Magyarország	37,1	20,0	49,0	8,1	57,0
Észak-Alföld	37,6	21,1	50,2	8,5	58,8
Dél-Alföld	46,0	23,7	59,9	9,8	69,7
Ország összesen (Bp. nélkül)	45,9 (44,5)	35,8 (25,7)	66,2 (59,5)	15,5 (10,7)	81,6 (70,2)

A megyei szintű adatok árnyalják az ország kelet-nyugati megosztottságát kidomborító, leegyszerűsítő képet (3. sz. táblázat). A mikro- és kisvállalkozások sűrűsége alapján Győr-Moson-Sopron, Zala és Pest tűnnek a leginkább „vállalkozó” megyéknek. Miközben a dunántúli megyék mindegyikében a vidék átlagát meghaladó a vállalkozói aktivitás, a keleti országrészben egyedül Csongrád megyében múlja felül (és Bács-Kiskunban közelíti) azt. Itt található az ország három legkevésbé „vállalkozó” megyéje is: Borsod-Abaúj-Zemplén, Jász-Nagykun-Szolnok és Nógrád.

Az adatok megerősítik azt a korábbi megállapítást, hogy *a társas vállalkozások sűrűsége differenciáltabb, mint az egyéni vállalkozásoké.* (Ugyanez a reláció érvényesül a jogi személyiséggel rendelkező és a jogi személyiség nélküli vállalkozások viszonylatában.) A társas vállalkozások fajlagos száma szerint kialakuló megyei sorrend némiképp eltér az egyéni vállalkozások sűrűségének megyei rangsorától. Míg az előbbi élén Pest, Baranya, Győr-Moson-Sopron és Zala megye áll, addig az utóbbit Győr-Moson-Sopron, Zala, Veszprém és Csongrád vezeti.

3. táblázat: A működő mikro- és kisvállalkozások egyes kategóriáinak 1000 lakosra jutó száma megyénként, 2001

Megye	Egyéni	Társas	Jogi személyiség nélküli	Jogi személyiségű	Összesen
	vállalkozások				
Budapest	52,4	85,7	98,9	39,2	138,1
Baranya	45,5	32,8	65,3	13,0	78,2
Bács-Kiskun	44,3	25,0	58,0	11,3	69,3
Békés	42,6	16,9	52,6	6,9	59,5
Borsod-Abaúj-Zemplén	33,4	20,5	46,0	7,9	53,8
Csongrád	51,4	28,4	69,1	10,7	79,8
Fejér	46,4	28,4	64,1	10,7	74,7
Győr-Moson-Sopron	56,2	30,9	73,6	13,5	87,2
Hajdú-Bihar	38,3	25,2	53,5	10,1	63,5
Heves	44,3	20,3	55,7	9,0	64,7
Jász-Nagykun-Szolnok	34,8	19,1	46,0	8,0	53,9
Komárom-Esztergom	48,8	28,6	65,3	12,0	77,4
Nógrád	38,9	17,7	49,3	7,3	56,6
Pest	45,5	36,0	66,3	15,2	81,5
Somogy	49,4	23,7	62,6	10,5	73,1
Szabolcs-Szatmár-Bereg	38,8	18,9	50,2	7,5	57,7
Tolna	48,8	22,9	62,3	9,4	71,8
Vas	47,6	23,6	59,8	11,3	71,2
Veszprém	52,9	25,0	66,6	11,4	78,0
Zala	55,3	29,1	73,3	11,1	84,4
Ország összesen (Bp. nélkül)	45,9 (44,5)	35,8 (25,7)	66,2 (59,5)	15,5 (10,7)	81,6 (70,2)

További adalékokkal szolgálnak a mikro- és kisvállalkozások térszerkezeti jellemzőiről a *kistérségi szintű* vizsgálódások. Néhány kistérségben oly gyér a vállalkozások elterjedtsége, hogy még a vidék átlagának felét sem éri el. Ezek közé tartozik a Borsod megyei Szikszó, Encs és Edelény, valamint a Szabolcs-Szatmár megyei Baktalórántháza körzete. Ezzel ellentétben kiugróan magas vállalkozói potenciál jellemzi a balatonfüredi, a keszthelyi, a szentendrei és a győri kistérségeket.

A vállalkozások egyes típusait külön-külön szemlélve kiderül, hogy míg a *társas vállalkozások* előfordulása a fővárosi agglomeráció kistérségeiben (a szentendrei mellett a budaörsi, a pilisvörösvári és a dunakeszi kistérségekben) a leggyakoribb, addig az *egyéni vállalkozók* inkább a Balaton vidéki kistérségeiben (Balatonfüred, Keszthely, Fonyód, Siófok, Veszprém körzetében) sűrűsödnek.

Végül vessünk egy pillantást a *települések* vállalkozói potenciáljának különbségeire! Adataink szerint 2001-ben összesen 23 olyan település akadt, ahol egyetlen mikro- és kisvállalkozás sem működött. (Közülük hat község található Borsodban, öt Zalában, négy pedig Baranyában — nem függetlenül a tipikus településmérettől.) A legélénkebb vállalkozói aktivitással jellemezhető település Parádsasvár: az ötszáz főnél alig nagyobb településen több mint száz vállalkozás működik. Jellemző, hogy a kimagasló vállalkozói sűrűségű települések többnyire üdülőkörzetben fekvő települések (például Balatongyörök, Héviz, Harkány, Balatonrendes, stb.), ám akadnak a rangsor elején üdülőövezetbe nem sorolt aprófalvak (például Sénye vagy Gagyapáti) is.

Az utóbbi települések a vállalkozói potenciál mérésére választott *mérőszám fogvatékosságával* szembesítenek (lásd ehhez a Függelék F2.1. sz. táblázatát). A példaként hozott Gagyapáti egy 16 főt számláló község, 3 működő vállalkozással. Ennek megfelelően a vállalkozói sűrűség-mutató a településen kimagasló, 187 vállalkozás/1000 lakos értéket vesz fel. Kérdéses azonban, hogy e falu vállalkozói potenciálja valóban vetekszik-e a közel 5000 lakosú Hévizével, ahol 912 vállalkozás működik (azaz 1000 lakosra éppúgy 187 vállalkozás jut).

Az itt említett Gagyapáti esete távolról sem egyedi. A kistelepüléseken¹⁹ esetében a vállalkozói potenciál-mutató értékét túlságosan befolyásolják az esetlegességek (például már egyetlen, vegyesboltot üzemeltető vállalkozás léte vagy hiánya is nagyban módosítja a mutató értékét). Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy körültekintően kell eljárni az empirikus elemzés folyamán.

¹⁹ A fent leírt probléma főként a 200 főnél kisebb települések esetében jelentkezik.

A fejezet hátralevő részében azt vizsgálom: módosul-e a vállalkozói potenciál területi különbségeiről fentebb festett kép, ha a „valódi” vállalkozók körét az *idegen munkaerőt foglalkoztató* vállalkozásokra szűkítjük le.

4. táblázat: Magyarország megyéi az önfoglalkoztatók és az idegen munkaerőt foglalkoztató („valódi”) mikro- és kisvállalkozások szerint, 2001

Az önfoglalkoztatók sűrűsége	Az idegen munkaerőt foglalkoztató vállalkozások sűrűsége		
	1. tercilis	2. tercilis	3. tercilis
1. tercilis	Győr-Moson-Sopron, Zala, Csongrád, Pest, Baranya	Veszprém, Komárom	
2. tercilis	Bács-Kiskun	Fejér, Somogy, Vas	Tolna, Heves
3. tercilis	Hajdú	Békés	Szabolcs-Szatmár-Bereg, Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén, Jász-Nagykun-Szolnok

A 4. számú táblázatban a megyéket két szempont szerint rendeztem sorba, illetve soroltam tercilisekbe: egyfelől az önfoglalkoztató vállalkozások ezer lakosra jutó száma, másfelől pedig az idegen munkaerőt alkalmazó („valódi”) mikro-és kisvállalkozások ezer lakosra jutó száma alapján. Jól látszik, hogy azok a megyék, amelyek az önfoglalkoztatók sűrűsége szerint a legfelső tercilisben találhatók, azok – két kivétellel – az idegen munkaerőt foglalkoztató vállalkozások szerint is oda sorolódnak. Hasonlóképp: az önfoglalkoztatók legalacsonyabb sűrűségét mutatók megyék – két kivétellel – a „valódi” vállalkozók előfordulása alapján is a sor végén vannak. Észrevehetjük azt is, hogy a „diagonális” alatt helyet foglaló megyék, vagyis azok, amelyek relatív pozíciója jobb a „valódi” vállalkozások száma, mint az önfoglalkoztatók száma alapján, kivétel nélkül alföldi megyék.

A 4-8. számú térképeket szemlélve is úgy tűnik, hogy az összes mikro- és kisvállalkozás sűrűsége alapján kirajzolódó térszerkezet viszonylag jól egybevág az idegen munkaerőt foglalkoztató mikro- és kisvállalkozások térszerkezetével. Lényeges különbség akkor mutatkozik a „valódi” és az összes mikro- és kisvállalkozás térszerkezetében, ha a „valódi” vállalkozásokat a jogi személyiséggel való rendelkezés alapján definiáljuk. A

fogalom ilyen értelmezése esetén a fővárost övező agglomeráció és a Balaton-vidéke mellett alig néhány – elszórtan elhelyezkedő – település mutat kiemelkedő vállalkozói potenciált.

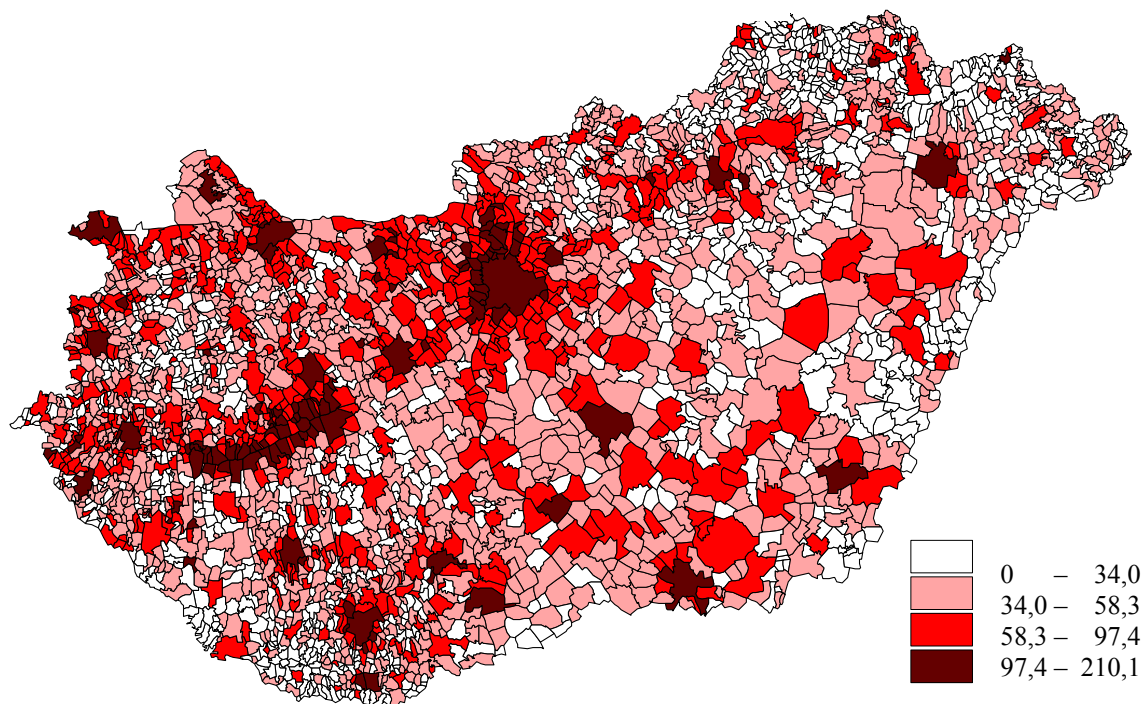
2.3. Összefoglalás

A fejezetnek az volt az elsődleges célja, hogy megoldással szolgáljon a településeket jellemző vállalkozói potenciál mérésére. Ehhez mindenekelőtt a vállalkozás fogalmát kellett körülhatárolni. A kutatási kérdést szem előtt tartva, egy tágan értelmezett vállalkozás-fogalomból indultam ki. Schumpeter [1928] vállalkozás-értelmezését elfogadva, a vállalkozói tevékenység legfőbb mozzanatának az *új kombinációk realizálását* tekintem. Emellett kiemelt jelentőséget tulajdonítok a vállalkozóvá válás momentumában az *önállóságra való törekvésnek* (az alkalmazotti mentalitással szemben).

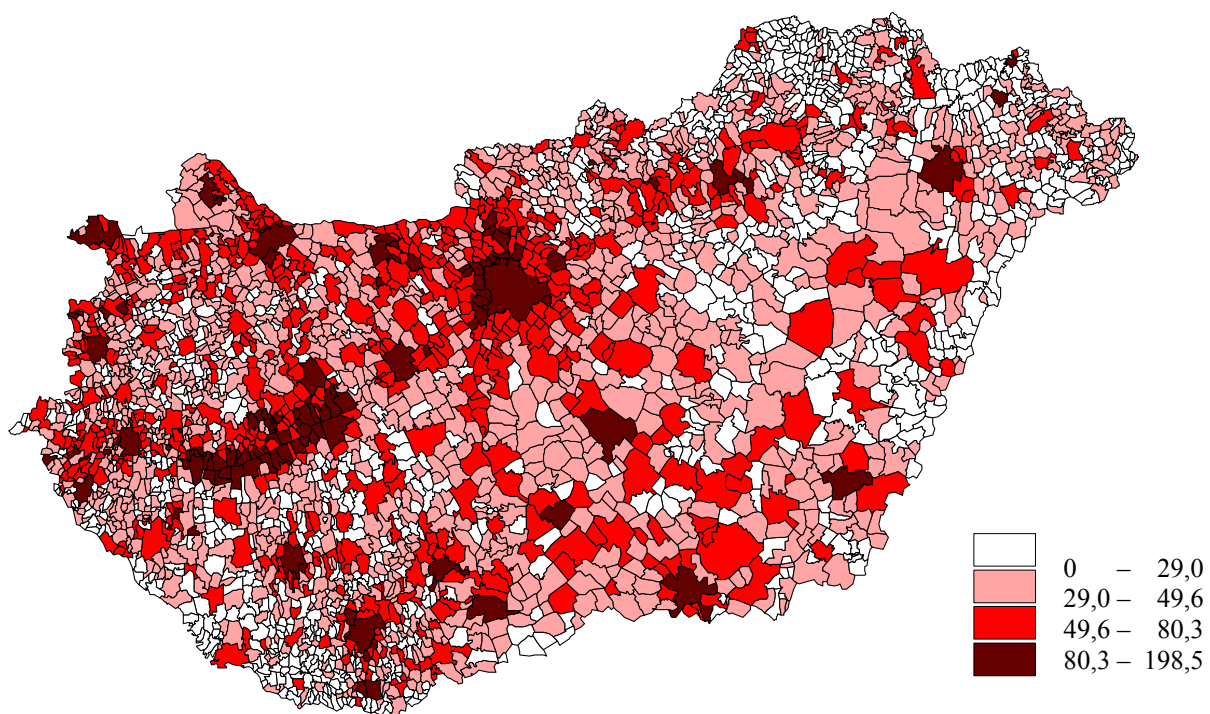
Amellett foglaltam állást, hogy a működő mikro- és kisvállalkozások állandó népességre vetített száma a vállalkozói potenciál alkalmas mérőszámának tekinthető. Noha rámutattam arra, hogy ez több szempontból sem – köztük a kényszervállalkozások és az ún. színlelt vállalkozások jelenléte miatt – a vállalkozói hajlandóság torzítatlan tükörképe. Mindazonáltal kutatási kérdésemet szem előtt tartva, s tekintve, hogy nem áll rendelkezésre olyan információ, amelynek segítségével – technikai értelemben – pontosan körülhatárolhatnám a definíciónak megfelelő vállalkozások körét, a további empirikus elemzésekhez az összes mikro- és kisvállalkozások számát fogom használni.

A fejezetben utolsó részében áttekintettem a – mikro- és kisvállalkozások teljes számával mért – vállalkozói potenciál területi különbségeinek fontosabb vonásait. Látható volt, hogy a vállalkozói potenciál térszerkezetét leegyszerűsítés lenne az ország kelet-nyugati megosztottságával jellemezni. A települési szintű leíró elemzések mellett arra hívták fel a figyelmet, hogy a vállalkozói potenciált mérő változó a kistelepüléseken túlságosan érzékeny az esetlegességekre, s ezért annak használata óvatosságot igényel.

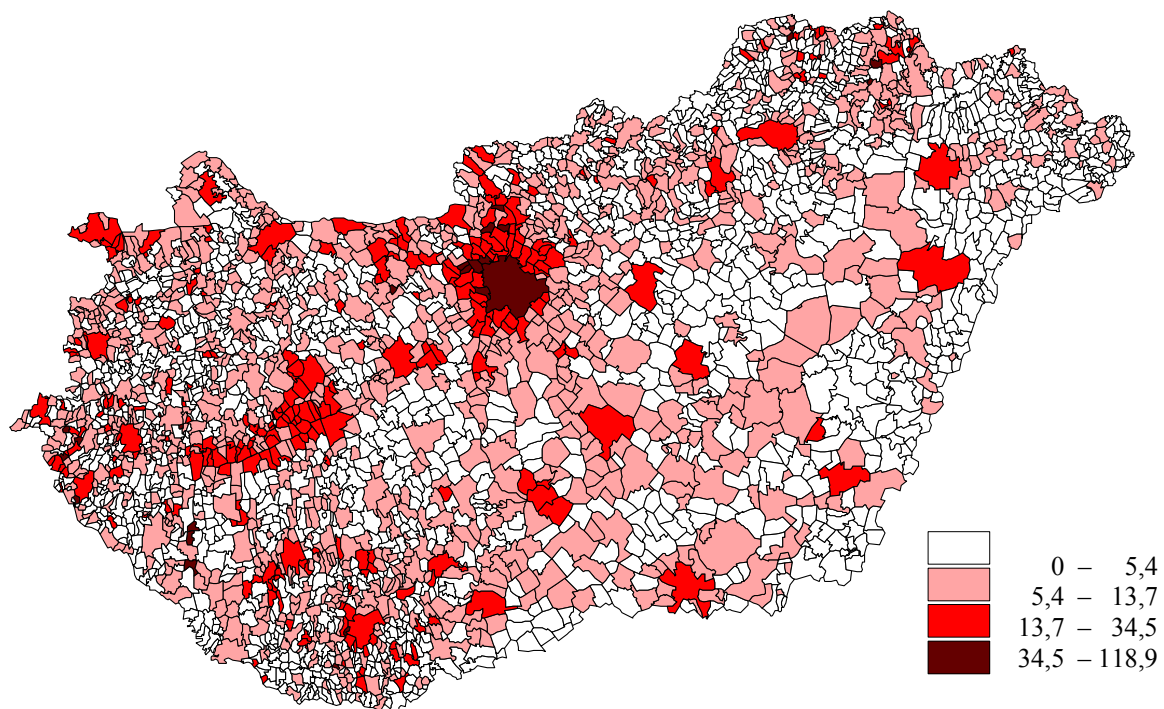
4. ábra: A mikro és kisvállalkozások sűrűsége, 2001

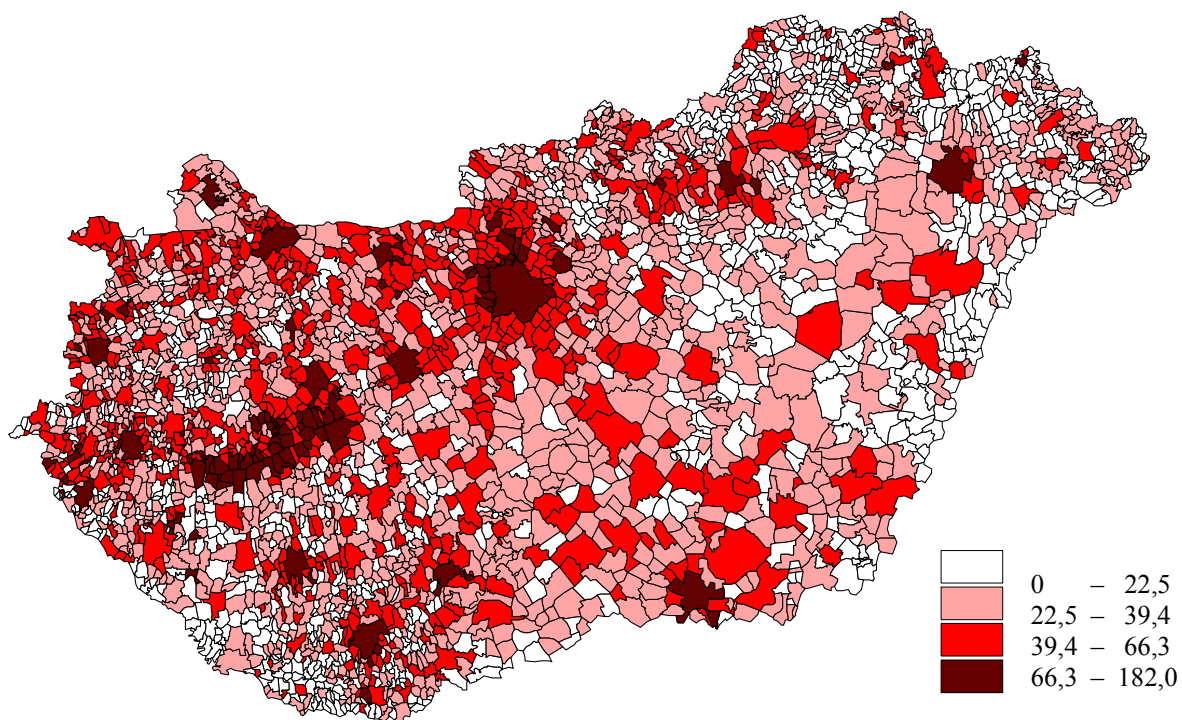
5. ábra: A jogi személyiség nélküli mikro- és kisvállalkozások sűrűsége, 2001

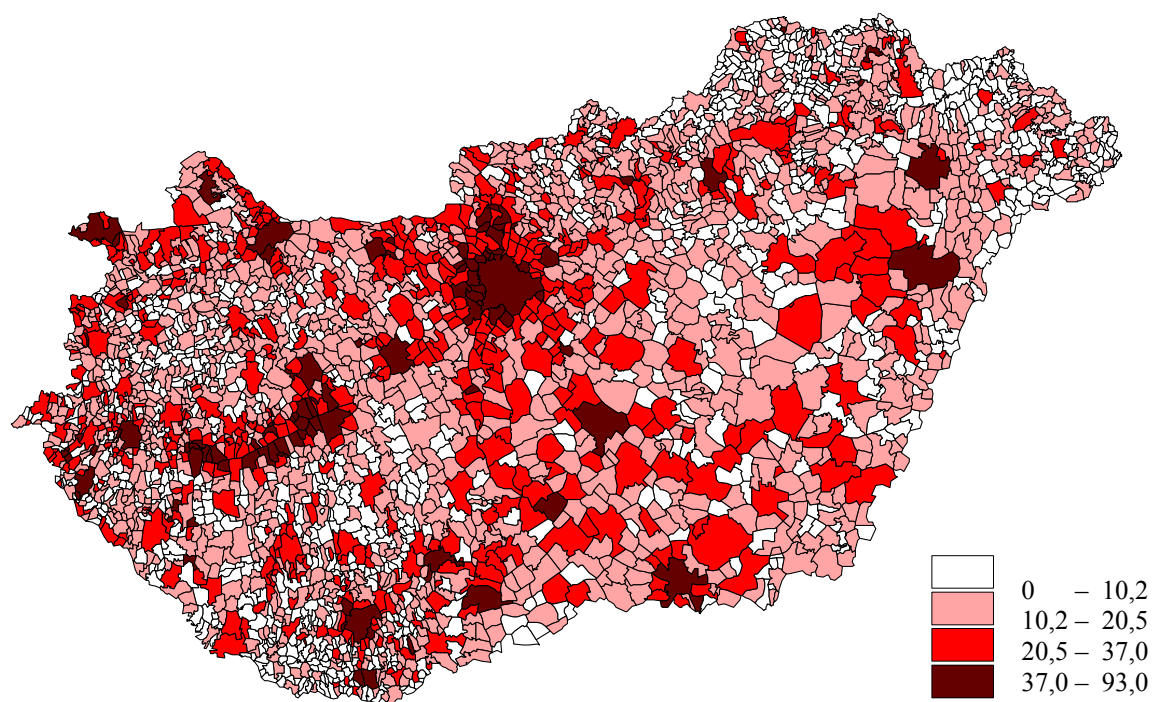
6. ábra: A jogi személyiségű mikro- és kisvállalkozások sűrűsége, 2001

7. ábra: Az önfoglalkoztatók sűrűsége, 2001

8. ábra: Az idegen munkaerőt foglalkoztató mikro- és kisvállalkozások sűrűsége, 2001

3. A VÁLLALKOZÓI POTENCIÁL TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEINEK MAGYARÁZATA: A MODELL ALAPVÁLTOZATA

Az előző fejezetben amellet érveltem, hogy a települések vállalkozói potenciáljának mérésére – bizonyos megszorításokkal – alkalmasnak tűnik a működő mikro- és kisvállalkozások népességre vetített száma. Ebben a részben arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam a mikro- és kisvállalkozások területi előfordulását magyarázó kiinduló modellt. A fejezet első részében – elméleti megfontolások és a korábbi empirikus tapasztalatok alapján – sorra veszem a vállalkozói hajlandóságot magyarázó potenciális tényezőket. Ezt követően főkomponens-elemzéssel redukálom a modell kiinduló magyarázó változóinak számát (3.2. fejezet). A regressziós paraméterek becslését a települések három almintáján: a 2000 fő alatti és az a fölötti községek és a városok almintáin végzem el (3.3. fejezet).

3.1. A vállalkozói sűrűség területi különbségeit magyarázó változók

Gazdasági fejlettség

A mikro- és kisvállalkozások előfordulásának térbeli különbségeit magyarázó tényezők közül kétségtől elsődleges fontosságú a térség *gazdasági fejlettsége*. Egyfelől – a keresleti oldalról tekintve – a gazdaságilag fejlettebb térségekben jellemzően nagyobb a lakosság rendelkezésére álló jövedelem, s a nagyobb fizetőképes kereslet révén – ceteris paribus – több (szolgáltatásnyújtó) mikro- és kisvállalkozás számára nyílik tér, mint az elmaradottabb térségekben.

Másfelől, – főként, ha a mikro- és kisvállalkozások teljes populációján belül csak az önfoglalkoztatókat tekintjük –, egy ellenkező előjelű kapcsolatot is vázolhatunk. A munkanélküliség növekedése az önfoglalkoztatók számának elszaporodását is okozhatja

(Whitley [1991]). Mint már utaltam rá a 2. fejezetben, e kapcsolat lehetősége Magyarország vonatkozásában is felvetődött. Az empirikus munkák eredményei ugyanakkor nem támasztják alá e feltevés érvényességét²⁰.

Ám a gazdasági fejlettség és a vállalkozások sűrűsége közti kapcsolat ennél is összetettebb, ha figyelembe vesszük, hogy nem csak a helyi gazdaság fejlettsége vagy éppen elmaradottsága befolyásolja a mikro- és kisvállalkozások számát, hanem egy fordított irányú hatás is érvényesülhet. Egy-egy térség (település vagy kistérség) mikro- és kisvállalkozásainak magasabb népességre vetített száma – minden egyéb változatlansága mellett – javíthatja a foglalkoztatási helyzetet, növelheti az egy főre vetített bruttó hazai terméket. Ez a hatás azonban nagymértékben annak a függvénye, hogy milyen az adott térségben az 50 főnél kisebb vállalkozások foglalkoztatotti létszám és árbevétel szerinti összetétele (nem közömbös például, hogy mekkora azoknak az önfoglalkoztatóknak a részaránya, akik mások számára nem teremtenek munkahelyeket).

A gazdasági fejlettség és a mikro- és kisvállalkozások sűrűsége között feltételezett összefüggés empirikus vizsgálata nem előzmény nélküli a hazai gazdaságszociológiában. Kelemen Katalin [1999] *megyei szinten* elemezte a GDP nagysága és a vállalkozások egyes típusainak sűrűsége közötti összefüggést²¹. Megállapította, hogy az *egyéni vállalkozók* létszáma és a gazdasági fejlettség között az egy főre jutó GDP alacsony tartományaiban mutatható ki pozitív kapcsolat, azaz a legszegényebb megyéket jellemzi a legalacsonyabb egyéni vállalkozói létszám. A legmagasabb jövedelmű megyék vállalkozói sűrűsége az átlag környékén ingadozik. A gazdasági fejlettség szintje és a jogi személyiségű vállalkozások sűrűsége között ugyanakkor nem talált összefüggést.

Saját számításaim (5. sz. táblázat) arra engednek következtetni, hogy noha egyértelmű a kapcsolat a bruttó hazai termék és a vállalkozói potenciál között, a megyék vállalkozói potenciál szerinti sorrendje nem vág teljesen egybe az egy főre jutó GDP alapján kialakuló fejlettségi rangsorral. A legfejlettebb megyék közül Vas, Fejér és Komárom megye csak a második harmadba kerül a vállalkozói potenciál alapján. A gazdasági

²⁰ Ezek rövid ismertetése a 2. fejezetben található meg.

²¹ A szerző az elemzést 1994-es adatokon végezte.

fejlettség szerinti középmezőnybe tartozó Veszprém, Baranya és Csongrád a vállalkozói potenciál szerinti sorrend felső harmadába sorolódik, míg Hajdú-Bihar a legkevésbé vállalkozó harmadba. A fejlettségi sorrend utolsó harmadába eső Somogy megye ugyanakkor a második tercilisbe kerül a vállalkozói potenciálja alapján.²²

5. táblázat: A megyék gazdasági fejlettség és mikro- és kisvállalkozások sűrűsége szerint

Az egy főre jutó GDP	A mikro-és kisvállalkozások sűrűsége (ezer lakosra jutó száma)		
	1. tercilis	2. tercilis	3. tercilis
1. tercilis	Győr-Moson-Sopron, Pest, Zala	Vas, Fejér, Komárom	
2. tercilis	Veszprém, Csongrád, Baranya	Tolna, Heves, Bács-Kiskun	Hajdú-Bihar
3. tercilis		Somogy	Jász-Nagykun-Szolnok, Borsod-Abaúj-Zemplén, Békés, Nógrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg

Az egy főre jutó GDP adatok forrása: KSH 2002. A vállalkozói sűrűség adatok forrása: 2001. évi T-STar

Leveleki Magdolna [2002a] *kistérségi szinten* vizsgálta a mikro- és kisvállalkozások sűrűségét magyarázó változók hatását, különös tekintettel a nagyipar térségi jelenlétének hatására. Többváltozós statisztikai elemzése azt is egyértelműen jelzi, hogy a kistérségek magasabb általános fejlettségi szintje szignifikánsan növeli mind a jogi személyiségű, mind a jogi személyiség nélküli, s ezen belül az egyéni vállalkozások népességre vetített számát is.

Mindezek fényében azt várhatjuk, hogy a helyi gazdaság fejlettsége a mikro- és kisvállalkozások nagyobb sűrűségével jár együtt.

²² Noha kétségtelenül nem a megyei szint a leginkább megfelelő elemzési szint, már ezek alapján is felvetődik néhány lehetséges magyarázat. Anélkül, hogy túlságosan előreszaladnék mondanivalóm kifejtésében, csak felvillantánék néhány lehetőséget. Komárom megye – fejlettségéhez mérten – relatíve alacsony vállalkozói potenciálja kapcsán felvetődik a térség viszonylag korai iparosodására (ld. Timár [1986], de akár a nagybirtokok birtokszerkezetén belüli jelentős súlyára (ld. Szabó [1937]) alapozott magyarázat lehetősége (az utóbbi Fejér megyével kapcsolatosan is). Ezzel szemben Csongrád megye kiugró vállalkozói potenciáljában szerepe lehet a vállalkozói hagyományoknak, a paraszti kultúrának (Kuczi [2000]).

Ágazati szerkezet

A mikro- és kisvállalkozások területi sűrűségét tárgyalva, nem téveszthetjük szem elől, hogy a települések vagy kistérségek gazdaságának *ágazati szerkezete* is hatással lehet a mikro- és kisvállalkozások előfordulására. A gazdaság különböző al- vagy szakágazataiban ugyanis nagyon eltérő lehet az optimális üzemméret. Az optimális üzemméret mellett a technológia zártsága is akadályt gördíthet az elé, hogy a kisvállalkozások bekapcsolódhassanak a termelési láncba (Kelemen [1999]).

Többen is végeztek kutatásokat arra vonatkozóan, hogy miként befolyásolja a *nagyipar meghatározó jelenléte* egy-egy térségben a mikro- és kisvállalkozások előfordulását. Toivonen [1985] három ország – Dánia, Finnország és Svédország – vállalkozói létszámának hosszabb távon (1930 és 1970 között) mutakozó különbségeit elemezte. Arra a megállapításra jutott, hogy a nemzetgazdaságok közti különbségeért leginkább az ipari struktúra eltérései a felelősek. Azokban a hagyományos ipari térségekben, ahol a vas- és acélipar, a hajógyártás, s így a nagyvállalati dominancia fémjelez, ott, a kisvállalkozások száma relatíve alacsony (Whitley [1991]).

A bevezető részben már utaltam Aydalot [1986] franciaországi vizsgálatának eredményeire. A szerző 1978 és 1984 között erőteljesebb cégalapítási tevékenységet regisztrált az ország délkeleti, agrár jellegű területein, mint északnyugaton, ahol a nagyvállalatok dominálják a gazdaságot. Az iparban foglalkoztatottak száma és a kisvállalkozások keletkezése között talált negatív előjelű összefüggést azzal magyarázza, hogy azokban a régiókban, amelyeket a nagyipar túlsúlya jellemez, ahol a munkakultúrát a nagyüzem formálja, ott a lakosság elproletarizálódik, s kihal a népesség újító képessége (Keeble – Wever [1986]).

Kelemen Katalin [1999] Győr példáján hozza összefüggésbe a város gazdasági struktúráját jellemző nagyipari, feldolgozóipari dominanciát a mikro- és kisvállalkozásoknak a helyi gazdaság fejlettségéhez mérten viszonylag alacsony, a megyeszékhelyek átlaga körüli (népességre vetített) létszámát. Győr nagyipari tradíciói a századfordulóra nyúlnak vissza. Ez a nagyipari struktúra a poszt szocialista gazdasági átalakulás során is fennmaradt, részint a külföldi tőkebefektetéseknek köszönhetően. A

városra ma is jellemző nagyipari dominancia, a gépipari, vegyipari és élelmiszeripari-struktúra megnehezíti az ipari kisvállalkozók számára, hogy bedolgozóvá váljanak.

Leveleki Magdolna [2002a] empirikusan is ellenőrizte a *nagyipar jelenléte* és a kisvállalkozások sűrűsége között feltételezett összefüggés fennállását. Kistérségi szintű vizsgálatának eredményei azt mutatják, hogy az iparosodottságot mérő változók – ezek az ipari foglalkoztatottság, az ipari eszközállomány és az iparban dolgozók létszámának csökkenése 1992 és 1997 között, azaz az ipar leépülése – közül egyedül az *ipar leépülése* függ össze szignifikánsan a kisvállalkozók létszámával. Azokban a kistérségekben, ahol 1992 és 1997 között visszaszorult az iparban foglalkoztatottak létszáma, ott nagyobb tere nyílt a mikro- és kisvállalkozásoknak, s ez meg is mutatkozik ezek előfordulásában. Ez a tendencia figyelhető meg például Komárom, Szolnok, illetve Nagykanizsa térségében. (Leveleki [2002a]). Az összefüggés kapcsán felvetődik a kérdés: vajon ezek a vállalkozások nem azért jöttek-e létre, mert a nagyipari munkahelyek megszűnésével nem maradt más megélhetési lehetőség? Máskén szólva: az összefüggés hátterében nem a kényszervállalkozás jelensége áll-e? Tekintettel azonban arra – érvel Leveleki Magdolna egy későbbi megjelent cikkében [2002b] –, hogy az ipar leépülése és az egyéni vállalkozók sűrűsége között nem mutatható ki szignifikáns kapcsolat, elvethetjük e magyarázat lehetőségét. A vizsgálat során egyetlen olyan kistérség akadt: Mór térsége, ahol a nagyipari foglalkoztatottság növekedése ellenére sem volt csökkenés az egyéni kisvállalkozások számában (Leveleki [2002b]). Elképzelhető, hogy a móri példa hátterében arról van szó: az ipari foglalkoztatás bővülését okozó beruházások lehetőséget teremtettek a helyi beszállítók és bér munkázók számára, hogy bekapcsolódjanak a termelési láncba.

Az iménti felvetés összefüggésben áll azzal a kérdéssel – amely az utóbbi néhány évben kiemelt figyelmet kapott mind a gazdaságpolitika, mind pedig az alkalmazott kutatás részéről –, hogy a magyarországi feldolgozóipari mikro- és kisvállalkozások mennyire képesek bekapcsolódni a termelési láncba, nyitva áll-e előttük az út, hogy a közepes és annál nagyobb, nagyrészt külföldi tulajdonú cégek beszállítóivá váljanak. Ennek előfeltétele, hogy a közép- és nagyvállalatok a globális beszerzéssel szemben előnyben részesítsék a helyi vállalkozásokat, de az is, hogy ezek tőkeereje és gyártókapacitása megfeleljen a beszállítókkal szemben támasztott mennyiségi és minőségi

követelményeknek. A nagyipar egy-egy térségben való jelenlétének a vállalkozói sűrűségekre való hatása attól is függhet tehát, hogy e feltételek mennyire teljesülnek.

A népesség demográfiai jellemzői

A 80-as évek végén és a 90-es évek elején több olyan tanulmány is készült, amely a hazai kisvállalkozók társadalmi összetételét, vagy a vállalkozói hajlandóságot meghatározó szocio-demográfiai tényezőket vizsgálta. Kuczi Tibor és Vajda Ágnes egy 1988-as kisvállalkozók körében végzett kérdőíves felvétel adatait elemezve arra mutatott rá, hogy a tudásnak mint tőkének igen fontos szerepe van a vállalkozóvá válásban, amit a kisvállalkozók magas *iskolai végzettsége* is jelez (Kuczi-Vajda [1996]). A magyar lakosság vállalkozói hajlandóságát befolyásoló tényezőket vizsgálva²³, Lengyel György és Tóth István János [1993] kimutatta, hogy a magasabb *iskolai végzettség* szignifikánsan növeli a vállalkozóvá válás esélyét, míg az *életkor* hatása negatív előjelű. Ezen eredmények fényében azt várhatjuk, hogy a települések lakosságának iskolázottság és életkor szerinti összetétele szignifikáns hatással van a település vállalkozói potenciáljára.

3.2. Az elemzés szintje és a magyarázó változók operacionalizálása

A mikro-és kisvállalkozói sűrűség térbeli különbségeinek elemzésében kézenfekvő megoldásnak tűnik a *települési szintű elemzés*. Ám nem téveszthetjük szem elől az alapsokaság inhomogenitásának problémáját, mely azt indokolja, hogy az elemzéseket jól megválasztott *települési almintákon* végezzük.

A települési alminták képzésénél egyszerre két dolgot kell mérlegelni: az elégséges elemszám követelményét és azt, hogy az egyes almintákba sorolt települések kellően homogén sokaságot alkossanak. A vizsgálat során használt alminták bemutatását azzal kell kezdenem, hogy az 500 fő alatti kistelepüléseket kiszűrtem az elemzendő településállományból. Ezt a döntést több ok is indokolja. Miként már korábban

²³ A vizsgálat alapját egy 1988-as és 1990-es reprezentatív lakossági felvétel képezte. A vállalkozói hajlandóságot magyarázó tényezők hatására vonatkozó feltevéseket a szerzők logisztikus regressziós modellekkel tesztelték.

tapasztalhattuk (ld. 2. fejezet), a vállalkozói potenciál mérésére definiált változó (a mikro- és kisvállalkozások sűrűsége) ebben a népességszám-tartományban túlságosan „érzékeny” (értékét sokszor az esetlegességek befolyásolják), így nem alkalmas arra, hogy a vállalkozói potenciál relatív területi különbségeit megragadjuk. Később az is kiderül majd (ld. 6. fejezet), hogy ezeken a településeken a társadalmi tőke mérésére szolgáló indikátorok sem működnek kielégítően.

Az elemzésekhez az 500 fő fölötti települések állományát három almintára osztottam. Az első almintába azokat a községeket soroltam, amelyek lakónépessége 2000 fő alatt marad, míg a másodikba az ennél nagyobb községek kerültek. A harmadik települési almintá a városi jogállású településeket tartalmazza, kivéve a fővárost, amit sajátos helyzete miatt kellett kiejtenem az elemzésből.

A mikro- és kisvállalkozások sűrűségét magyarázó modell felállításakor – az adatokhoz való hozzáférés függvényében – a változók széles köréből indultam ki. Egy-egy település (vagy kistérség) *gazdasági fejlettségének* méréséhez jó kiindulási alapot jelenthetne az egy főre jutó bruttó hazai termék. A népességre vetített GDP adatokat azonban csak megyei szinten számítja a KSH, annál részletesebb bontásban nem. Ezek hiányában a települések gazdasági fejlettségét több változó segítségével becsülhetjük. Ezek az adatok döntően a KSH 2001. évi településsoros T-Star adatbázisából állnak rendelkezésre.

A *gazdaság ágazati szerkezetének* mérésére a kutatás során csak korlátozott mértékben nyílt lehetőségem. Nem állt módomban a települések iparosodottságának, illetőleg az ipar leépülésének a vállalkozói sűrűségre gyakorolt hatását vizsgálni. Figyelembe véve ugyanakkor azt a tényt, hogy a mikro- és kisvállalkozások (e körön belül is kiváltképp az egyéni vállalkozók) tekintélyes része valamilyen szolgáltatásnyújtó tevékenységet végez, azt feltételeztem, hogy a települések idegenforgalmi adottságai (pl. természeti látványosságok) vagy azok hiánya befolyásolhatják a mikro- és kisvállalkozók sűrűségének területi különbségeit. Az idegenforgalmi adottságok mérésére megfelelőnek tűnik a KSH által is alkalmazott – a T-Star adatbázisban szereplő – üdülőövezetei besorolás. Ennek alapján egy olyan dichotóm változót képeztem, amely

azt mutatja, hogy egy település üdülőövezetbe tartozik-e vagy sem (1 = üdülőövezetben található, 0 = üdülőövezeten kívüli település).

A települések lakosságának demográfiai jellemzőihez két forrásból állnak rendelkezésre adatok. Az állandó népesség *korcsoportok* szerinti megoszlására vonatkozó adatok a 2001. évi T-Star adatbázisból, az *iskolai végzettség* adatok pedig a 2001. évi népszámlálásból származnak.

Összefoglalva, kiinduló változóink az alábbi tematikus blokkokba sorolhatók:

- a települések *infrastrukturális fejlettségét* mérő változók²⁴, köztük
 - a kommunális infrastruktúra,
 - a vezetékes telefonnal való ellátottság;
- a lakosság *jövedelmi viszonyait, életszínvonalát* tükröző változók, köztük
 - a települések lakóinak (szja-bevallásokban szereplő) jövedelme
 - a munkanélküliség szintje
 - a különböző jogcímenen folyósított támogatások, segélyek
 - a személygépkocsival való ellátottság;
- s végül a település *demográfiai helyzetét* leíró olyan változók, mint
 - az állandó népesség száma
 - a népesség életkor szerinti összetétele
 - a népesség iskolai végzettség szerinti összetétele
 - az oda- és elvándorlás mértéke.

Az elemzéshez a települések infrastrukturális, jövedelmi, illetve demográfiai viszonyait tükröző alapadatokból népességszámra vetített fajlagosokat (néhol arányszámokat) számítottam. Az elemzés kiinduló változói a 6. számú táblázatban tekinthetők meg.

²⁴ E változók között szokás szerepeltetni a szolgáltatási infrastruktúra fejlettségét tükröző változókat is. Ehelyütt azonban óvakodnék ettől, hiszen ismeretes, hogy a kiskereskedelmi üzletek vagy a vendéglátóhelyek jelentős hányadát mikro- és kisvállalkozások üzemeltetik, így ezen egységek települési előfordulásának magyarázó változóként való szerepeltetése tautologikus volna.

6. táblázat: A kiinduló változók listája

CSATORNA	a csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya
TELEFON	egyéni fővonalak 1000 lakosra jutó száma
ADOFIZAR	SZJA-t fizetők aránya
SZJA	az egy lakosra jutó SZJA
REGMNKN	regisztrált munkanélküliségi ráta (a 15-59 éves népességre vetítve)
MNJOVPT	munkanélküli jövedelempótló támogatásban részesülők népességre vetített száma
SZOCSEG	rendszeres szociális segélyben részesülők népességre vetített száma
SZGK	a személygépkocsik 1000 lakosra jutó száma
AKTIVK	A 18-59 évesek aránya
IDOSK	A 60 éven felüliek aránya
SZALT80	a legalább befejezett általános iskolai végzettségűek aránya (15-X éves népességen belül)
SZKOZO	a legalább középiskolai érettségivel rendelkezők aránya (18-X éves népességen belül)
SZFELSO	főiskolai, egyetemi végzettséggel rendelkezők aránya (25-X éves népességen belül)
FVANDKUL	az utolsó 3 év oda-és elvándorlásainak különbsége 1000 lakosra vetítve
TAAA200	az állandó népesség száma

A statisztikai elemzésekhez az SPSS programcsomagot használtam. A települések általános fejlettségével kapcsolatba hozható változók viszonylag nagy száma, valamint az e változók között fennálló összefüggések miatt a kiinduló változóhalmazt főkomponens-elemzéssel redukáltam. (A redukció végrehajtása indokoltnak tűnik mindhárom almintában a Bartlett-teszt és a Kaiser-Meier-Olkin mutató értéke alapján.) A főkomponens-elemzés eredményeképpen olyan látens változókat állíthatunk elő, amelyek egymástól függetlenek, és a megfigyelt változók teljes variációjának lehető legnagyobb részét magyarázzák. A magyarázó változók számának csökkenésével kétségkívül könnyebb boldogulni, s a multikollinearitás okozta problémákkal²⁵ sem kell bajlódni.

A főkomponens-elemzéseket az egyes települési almintákon végeztem. Két települési almintán három, egy almintán pedig négy egynél nagyobb sajátértékű főkomponenst kaptam. Az almintánkénti rotált főkomponensmátrixokat az F3.1. számú Függelék

²⁵ A magyarázó változók közötti erős multikollinearitás ugyan nem változtatja meg a tesztek érvényességét, de – a t-értéket csökkentve – az együtthatók kevésbé szignifikánsak lesznek.

táblázatai tartalmazzák. Ehelyütt csak a főkomponensek értelmezésére keríték sort. A tájékozódást könnyítendő az almintánként elfogadott főkomponenseket táblázatos formában is közlöm (7. sz. táblázat), és egyúttal azt is jelzem, hogy az egyes faktorok mekkora hányadot magyaráznak a kiinduló változók összvarianciájából.

7. táblázat: Az egyes almintákon kapott főkomponensek (a főkomponensek alatt zárójelben a változók teljes varianciájának a főkomponens által magyarázott hányada).

Települési almintá	F ₁	F ₂	F ₃	F ₄	A főkomponensek által magyarázott variancia-hányad
500-1999 fős községek (N=1340)	Jövedelmi-jóléti főkomponens 44%	Általános fejlettség főkomponens 13%	Korösszetétel főkomponens 9%	-	66%
Legalább 2000 fős községek (N=555)	Általános fejlettség főkomponens 51%	Jövedelmi főkomponens 13%	Korösszetétel főkomponens 8%	Népesség-migráció főkomponens 7%	79%
Városok (N=236)	Jövedelmi-jóléti főkomponens 54%	Általános fejlettség főkomponens 15%	Korösszetétel főkomponens 8%	-	77%

Az 500-1999 fős falvak almintáján kapott első főkomponens bipoláris: negatív előjellel korrelál a rendszeres szociális segélyben, valamint a munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülők népességre vetített számával és a regisztrált munkanélküliségi rátával, míg pozitív előjelű korrelációt mutat az adófizetők arányával, a legalább általános iskolát végzettek arányával, valamint a személygépkocsik fajlagos számával. A főkomponenst a *jövedelmi fejlettség és a jólét faktorának* nevezhetjük. A második főkomponens előállításában a (magasabb) iskolai végzettséget mérő változók, az egy lakosra jutó személyi jövedelemadó, az infrastrukturális fejlettség mérőszámai (telefonellátottság, csatornázottság és személygépkocsik fajlagos száma), valamint a település népességmegtartó erejét mérő változó (az utolsó három év oda- és elvándorlásainak népességre vetített különbsége) vesznek részt leginkább, ezért ennek az *általános fejlettség* címkét adhatnánk. A harmadik főkomponens a népesség *életkor szerinti összetételét* tükrözi: pozitív előjelű összefüggést mutat a munkaképes korúak és

negatív előjelűt az idősök népességen belüli arányával. A három főkomponens együttesen a kiinduló 15 változó összvarianciájának 66 százalékát magyarázza.

A legalább 2000 lakosú falusi települések almintáján kapott első főkomponens a település *általános fejlettségét* írja le. Ez szoros összefüggést mutat a felső- és középfokú iskolázottságot mérő változókkal, az egy lakosra eső szja-val, valamint a település infrastrukturális jellemzőivel (a telefonellátottsággal, a csatornázottsággal és a személygépkocsik számával). A második, *jövedelmi helyzettel* összefüggő főkomponens bipoláris: negatív előjellel korrelál az egyes pénzbeli támogatásokban részesülők fajlagos számával és a regisztrált munkanélküliségi rátával, míg pozitív előjellel az adófizetők népességen belüli arányával. A harmadik, *korösszetétel főkomponens* előállításában az aktívkorúak és az idősök arányát mérő változók vesznek részt. A negyedik főkomponens a népességszámmal és a vándorlási egyenleggel mutat szoros összefüggést, ezért ezt a *népesség-migráció* névvel illettem. A főkomponensek együttesen a változók összvarianciájának 79 százalékát magyarázzák.

A városi jogállású települések almintáján elfogadott három főkomponens közül az elsőt a *jövedelmi helyzettel és lakosság általános jólétével* összefüggő változók alkotják. Ez szoros, negatív előjelű korrelációt mutat az egyes pénzbeli támogatásokban részesülők fajlagos számával és a regisztrált munkanélküliségi rátával, míg pozitív előjellel korrelál a személygépkocsik fajlagos számával, a telefonellátottsággal, a vándorlási különbözettel és az adófizetők népességen belüli arányával. A második főkomponens előállításában leginkább az iskolázottságot mérő változók és a népességszám, kisebb mértékben az egy főre eső személyi jövedelemadó és a csatornázott lakások aránya vesz részt, ezért ezt az *általános fejlettség faktorának* tekinthetjük. Szembetűnő, hogy az iskolázottság mérésére szolgáló változók rendre, mindhárom almintán erős összefüggést mutatnak az egy főre jutó személyi jövedelemadó nagyságával és a települések infrastrukturális fejlettségét tükröző változókkal. (Ez arra is utal, hogy fokozott körülményekre volna szükség, amennyiben a vállalkozói sűrűséget becsülő regressziós egyenletben nem főkomponenseket, hanem ezeket a megfigyelt változókat használnánk.) Az utolsó főkomponens az *életkor szerinti összetételt* méri: pozitív előjellel korrelál az aktív és negatív előjellel az időskorú népesség arányával. A három főkomponens együttesen a megfigyelt változók összvarianciájának 77 százalékát magyarázza.

3.3. A mikro- és kisvállalkozói sűrűség alapmodelljei

A mikro- és kisvállalkozások sűrűségének magyarázatára a fentebb ismertetett települési almintákon regressziós modelleket állítottam fel. A modell függő változója (minden esetben) a mikro- és kisvállalkozók 1000 lakosra jutó (nyers vagy tisztítatlan) száma, egészen pontosan annak természetes alapú logaritmusa. A log-lin modellspecifikáció választása mellett mindenekelőtt az szólt, hogy a lineáris függvényforma esetében heteroszkedaszticitást²⁶ jeleztek a diagnózistesztek, szemben a log-lin modellel, amelyben nem lépett fel heteroszkedaszticitás.

A mikro- és kisvállalkozói sűrűség log-lin modellje a következő:

$$\ln(\text{VALLS}) = \beta_0 + \beta_1 \cdot F_1 + \beta_2 \cdot F_2 + \beta_3 \cdot F_3 + \beta_4 \cdot F_4 + \beta_5 \cdot \text{UDULOD} + \varepsilon,$$

ahol

VALLS	a mikro- és kisvállalkozások 1000 lakosra jutó száma
F_1, F_2, F_3 és F_4	a települések gazdasági fejlettségét és szocio-demográfiai helyzetét mérő főkomponensek (lásd 7. sz. táblázat)
UDULOD	az üdülőövezetbe tartozást jelző dummy
ε	hibatag.

²⁶ Heteroszkedaszticitás esetén az a modellfeltevés sérül, mely szerint a reziduálisok szórása konstans. A heteroszkedaszticitás fennállásának következtében nem lesznek érvényesek a szokásos tesztek (t- és F-próbák).

8. táblázat: A vállalkozói potenciál regressziós becslésének alapmodelljei. Függő változó: a mikro- és kisvállalkozások 1000 lakosra jutó számának természetes alapú logaritmus

Magyarázó változók	1. alminta (500-1999 fős községek)	2. alminta (legalább 2000 fős községek)	3. alminta (városok)
Konstans	3,612***	3,826***	4,168***
F ₁	0,504***	0,655***	0,582***
F ₂	0,514***	0,471***	0,605***
F ₃	0,143***	0,147***	0,163***
F ₄	-	0,202***	-
UDULOD	0,094***	0,042*	0,071**
N	1332	554	236
Kiigazított R ²	0,590	0,736	0,777

A táblázatban a sztenderdizált regressziós együtthatók (béták) és a t-statisztika szignifikanciái vannak feltüntetve az alábbi jelöléssel:

* 10%-os szinten szignifikáns

** 5%-os szinten szignifikáns

*** 1%-os szinten szignifikáns.

Az F₁, F₂, stb. névvel illetett faktorok jelentése almintánként különböző (lásd a 7. számú táblázatot). A jelölések pusztán a főkomponensek sorrendjére utalnak, s azt tükrözik, hogy ezek egyre csökkenő hányadot magyaráznak a megfigyelt változók teljes varianciájából.

Megállapíthatjuk, hogy a fenti modellek mindhárom alminta esetében igen jó becslést adnak a vállalkozói sűrűsége: a függő változó szórásának 59, 74, illetve 78 százalékát magyarázzák attól függően, hogy melyik almintáról van szó. (A regresszioelemzések részletes outputjai az F3.2. számú Függelékben tekinthetők meg.)

A táblázatból is látszik, hogy a faktor mindegyike szignifikáns, pozitív előjelű összefüggést mutat a függő változóval (1%-os százalékos szignifikancia szinten). Mindazonáltal a legnagyobb magyarázóerővel mindhárom almintán az első két főkomponens bír, amelyek a települések *általános fejlettségét* és a lakosság *jövedelmi helyzetét, életszínvonalát* mérik. Vagyis: minél fejlettebb általában egy település, illetve minél kedvezőbb a lakosság jövedelmi helyzete (nagyobb a vásárlóereje), annál magasabb a mikro- és kisvállalkozások sűrűsége a településen. Az *általános fejlettséget* mérő faktor azokon a településeken vesz fel magas értéket, ahol az átlag fölötti a népesség iskolázottsága és az átlagnál magasabb az egy főre jutó szja, és ahol az átlagnál fejlettebb az infrastruktúra (csatornázottság, illetőleg a községek esetében emellett az egyéni telefonvonalak és a személygépkocsik 1000 lakosra jutó száma). A *jövedelmi fejlettséget* tükröző faktor értéke azokon a településeken magas, amelyeknek

az átlagosnál előnyösebb a munkaerő-piaci helyzete, illetve ahol az átlagnál kevesebben élnek szegénységben (alacsonyabb a támogatásban részesülők fajlagos száma), viszont az átlagosnál magasabb a népességen belül az adófizetők aránya (és a városokban emellett a személygépkocsival és a telefonvonallal rendelkezők fajlagos száma), vagy röviden fogalmazva: ott, ahol az átlag fölötti a lakosság vásárlóereje.

Az általános fejlettség és a jövedelmi-jóléti helyzetet mérő faktorokhoz képest mindhárom almintán kisebb a népesség *életkor szerinti összetételét* tükröző faktor (F_3) hatása. A várakozásoknak megfelelően: a munkaképes korúak magasabb aránya növeli, míg az időseké mérsékli a vállalkozói aktivitást.

A legalább 2000 fős települések almintáján adódó negyedik főkomponens azokon a településeken vesz fel magas értékeket, ahol az átlagosnál nagyobb a település migrációs vonzereje (és a település állandó lakosainak száma). Kissé meglepő ennek a főkomponensnek a relatíve nagy magyarázó ereje. Ebben nagy valószínűséggel közrejátszhat az, hogy ezen a települési almintán számottevő a részaránya (28%) azoknak a községeknek, amelyek vagy a fővárosi agglomerációba, vagy valamely agglomerálódó/urbanizálódó térségbe, nagyvárosi településeggyüttesbe²⁷ tartoznak.

Azt is feltételeztem, hogy a települések vállalkozói sűrűsége nem független attól, hogy azok üdülőövezetben vagy azon kívül fekszenek-e (UDULOD). Ez a hatás gyenge, de mindhárom településméret esetében szignifikáns – noha eltérő szignifikancia szinten – és pozitív előjelű, ami azt jelenti: a település üdülőkörzetbe való tartozása növeli a mikro- és kisvállalkozások sűrűségét. Mint az adatokból is látszik, ennek a változónak leginkább a legkisebb, 500-1999 fős települési méretkategória esetében van szerepe a vállalkozói sűrűség alakulásában.

E modellt, pontosabban az almintákra felírt modelleket hívom majd segítségül a későbbiekben, a tanulmányban megfogalmazott két fő hipotézis empirikus ellenőrzéséhez.

²⁷ E kategorizálás a KSH T-Star adatbázisából állt rendelkezésre.

4. A TÖRTÉNETILEG JELLEMZŐ BIRTOKSZERKEZET ÉS A VÁLLALKOZÓI POTENCIÁL KÖZÖTTI KAPCSOLAT — EGY LEHETSÉGES TÖRTÉNETI MAGYARÁZAT

Ebben a fejezetben részletesen is kifejtem a települések történetileg jellemző birtokszerkezete és vállalkozói potenciálja közötti kapcsolatra vonatkozó hipotézisem. Amellett fogok érvelni, hogy a települések két világháború közötti birtokstruktúrája bizonyos értelemben a korabeli társadalmi szerkezet lenyomata, s ekképpen következtetni enged a birtokos parasztság társadalmi súlyára. A birtokos paraszti rétegek tekintélyes részével kapcsolatban feltételezhetjük, hogy a maguk urai voltak, s a gazdálkodás során szert tettek azokra a képességekre, amelyek az önálló tevékenység végzéséhez nélkülözhetetlenek. A paraszti kultúrában az önállóságnak tulajdonított érték, s a gazdálkodói gyakorlatok rendszere generációról generációra örökítődött, s ezt a folyamatot – miként arra többen is rámutatnak – még az önálló gazdálkodást szűk korlátok közé szorító politikai rendszer sem akaszthatta meg. Kuczi Tibor [1996; 2000] felvetéséből kiindulva, azt feltételezem, hogy a vállalkozói attitűd és készségek átörökítése nem feltétlenül a családon belül zajlott és zajlik, hanem a települések keretei között. Ennek fényében azt a hipotézist állítottam fel, mely szerint a korábbi kisbirtokos településeket – minden egyéb változatlansága mellett – ma is nagyobb vállalkozói potenciál jellemzi (ld. 4.2. fejezet). A feltételezés érvényességének ellenőrzéséhez mindenekelőtt operacionalizálnom kell a településeket jellemző birtokszerkezetet. Ezt követően a tanulmány 3. fejezetében felvázolt magyarázó modell segítségével – a modell független változóinak körét bővítve – végzem el a hipotézis tesztelését.

4.1. A kutatás előzményei

A kisvállalkozás-kutatók közül többen és több ország kapcsán is összefüggést feltételeznek a vállalkozói hajlandóság és a vizsgált területi egységre történetileg jellemző birtokszerkezet között. Az olaszországi ipari körzeteket kutatók előtt jól

ismert, hogy az északkelet- és közép-olaszországi régiók közös történelmi öröksége a részes bérlet hosszú időn át fennálló rendszere. Ezeken a vidékeken nem jöttek létre hatalmas nagybirtokok nagyszámú agrárproletariátussal, de ugyanúgy nem voltak jellemzők a – család szaporodásával egyre zsugorodó – törpebirtokok sem. E helyett a nagycsaládok gazdálkodtak együtt. Mellesleg a földművelés mellett gazdálkodásuk kiterjedt saját maguk egyszerűbb termelőeszközökkel és fogyasztási cikkekkel való ellátására, s ily módon kézműves, ipari tapasztalatokra is szert tettek. A részes bérlet (felesbérllő rendszer) felbomlásával felszabaduló mezőgazdasági munkaerő így egyfelől fokozatosan, nagyobb megrázkódtatás nélkül volt képes az ipari munkára való áttérésre (Simonyi [1986]). Másfelől ez a paraszti munkaerő nagyobb hajlandóságot mutatott arra, hogy önálló vállalkozást alapítson, vagy kisvállalati alkalmazottá váljon, mintsem arra, hogy nagyüzemi munkásnak szegődjön el. Ebben minden bizonnyal a régióban élő agrárnépesség körében az önállóságnak tulajdonított érték jelenik meg (Becattini [1990]).

Sven Illeris [1986] Dániában végzett ilyen irányú vizsgálatokat. A kisvállalkozások számának a 70-es években tapasztalt gyors növekedését kutatva arra figyelt fel, hogy a cégalapítási hullám nemcsak Koppenhágára jellemző, hanem egy hagyományosan agrárövezetnek számító területre, Jyllandra is. Ennek magyarázata Illeris szerint abban rejlik, hogy Jyllandon nemzedékek óta paraszti kisbirtokok voltak, a gazdák értékrendjében pedig elsődleges volt a függetlenség megőrzésének tulajdonított érték. A mezőgazdasági foglalkoztatás leépülésével ez a népesség inkább lép az önállósodás útjára, s lesz kisiparos vagy kiskereskedő, mintsem hogy az önállóság feladásával járó gyári munkát válassza — mutat rá Illeris (idézi Kuczi [2000]). Hasonló következtetésre jut Peer Hull Kristensen [1992] is a nyugat-jyllandi ipari körzetek tanulmányozása során. Úgy véli, hogy a térségben megfigyelhető – sok tekintetben az északkelet- és közép-olaszországi ipari körzetekre emlékeztető – kis- és középvállalkozásokra alapozott fejlődés hátterében meghúzódó egyik fontos tényező a paraszti kultúrában gyökerező erős vállalkozói tradíció, amely lökést adott az ott élőknek önálló ipari vállalkozásaik létrehozásához.

Magyarországon az 1990-es évek első felében folyt egy kilenc falura kiterjedő vizsgálat, melynek tanulságairól Kuczi Tibor [2000] számol be. Két nagyjából azonos méretű, Nyíregyházától ugyanakkora távolságnyra lévő, hasonló gazdasági fejlettségű falut

mutat be, amelyek ugyanakkor erősen különböznek vállalkozói létszámuk tekintetében. Az egyik falut korábban a birtokos rétegek hiánya jellemezte; lakosságának jókora hányada cseléd volt a két világháború között. A település felvirágzása a 70-es évek második felétől volt érezhető. Ez jelentkezett az életfeltételek kedvezőbbé válásában is: megindult a korábban elvándorolt munkaerő visszaáramlása. Ugyanakkor az önállósodáshoz szükséges feltételek megteremtődése ellenére sem kezdtek vállalkozásba a falu lakói. A faluban a rendszerváltás óta létesült vállalkozások, farmgazdaságok tulajdonosai más, szomszédos települések lakói, vagy olyanoké, akik újonnan költöztek a településre, s a helyiek szemében ma is idegennek számítanak. A jelenség okát Kuczi Tibor abban látja, hogy „a cseléd múltból adódóan nem alakult ki a gazdasági gyakorlatoknak egy olyan rendszere, amely segítette volna az önállósodást” (Kuczi [2000 p. 125.]). A másik község ezzel szemben ún. telepesfalu. A település korábban egy másik falunak a – századforduló táján benépesült – külterülete volt, ami csak a későbbiek folyamán vált önálló településsé. A faluban a két világháború közötti időszakra kialakult egy erős birtokos paraszti réteg. Feltehetően ez a múlt is hozzájárult ahhoz, hogy lakói közül sokan saját vállalkozásokat hoztak létre a szövetkezetből kilépve. Ma az alig kétezer lakosú településen közel ötven önálló vállalkozás működik (Kuczi [2000]).

Az önálló státuszúaknak a falutípusonként megfigyelt eltérő aránya már Erdei Ferenc korai munkásságában is előbukkan. Erdei „Magyar falu” című művében az 1930-as népszámlálás adataiból kiindulva megállapította, hogy a falvakban az önállók 33,5 százalékos aránya számottevően meghaladja a városi arányt (25,6%). A falutípusok megkülönböztetése azonban jelentősen árnyalja ezt a képet. A parasztfalvakat az önállók igen magas aránya jellemezte, „jelélül annak, hogy az ilyen falu kis gazdaságoknak és vállalatoknak az egységeiből tevődik össze”. Ezzel szemben, az uradalmi falvakban, csakúgy, mint az ipari és bányász falvakban, még a városokénál is kisebb volt az önállók aránya, mivel ezeken a településeken a keresők legnagyobb része alkalmazásban állt (Erdi [1974 p. 143]).

4.2. A hipotézis

Az előző részben röviden ismertetett munkákból kirajzolódik, hogy a kisvállalkozások egy-egy térségben, településen tapasztalható sűrű előfordulásának, illetve egy-egy kedvező időpillanatban – Olaszországban és Dániában a 70-es években, Magyarországon a rendszerváltozást követően – történő elszaporodásának okát a kutatók a szóban forgó térség vagy település hagyományos agrár jellegében, de még annál is inkább *a paraszti kisbirtokok ottani súlyában* látják. A feltételezett ok-okozati összefüggésben fontos szerep jut a birtokos parasztság értékrendjének, mindenekelőtt a *függetlenség megőrzésének tulajdonított értéknek*. Kuczi Tibor [1998] egyik cikkében így ír erről: „Az önállóság megteremtése és megtartása az egyik legfontosabb érték a paraszti kultúrában, amely máig megszabja az emberek törekvéseit. A két háború között az önállóság megléte vagy hiánya mély szakadékokat teremtett az egyes paraszti csoportok között.” (Kuczi [1998 p.163.]).

Ebben a fejezetben azt fogom megvizsgálni: empirikusan is alátámasztható-e az összefüggés a magyarországi településeket a két világháború közötti időszakban jellemző birtokstruktúra és a településeken ma mért vállalkozói aktivitás között. Először is, azzal a feltételezéssel élek, hogy a településre a két világháború között jellemző birtokszerkezet többé-kevésbé jól leképezi a település (agrár)társadalmának korabeli rétegződését, de legalábbis annak kutatási kérdésem szempontjából releváns aspektusát.

Másodszor, általánosságban azt feltételezem, hogy bizonyos társadalmi rétegek (pl. a birtokos parasztság, de ugyanígy a kisiparosok, kiskereskedők) történetileg nagyobb súlya ma is élénkebb vállalkozó kedvet valószínűsít, míg más rétegeké éppenséggel fékezi azt. Konkrét megfogalmazásban: az a feltételezésem, hogy a két világháború közötti *birtokos parasztságnak* a népességen belüli nagyobb súlya a jelenlegi vállalkozói potenciál növekedése irányába hat.

Vizsgálatomban tehát a *birtokos paraszti rétegek* jutnak kitüntetett szerephez. Adatok hiányában nem áll módomban az önálló fentebb említett egyéb rétegeit is figyelembe venni. Enyhíti azonban az ebből fakadó problémát, hogy a két világháború közötti időszak Magyarországon az iparosodás még csak igen lassú lépésekben haladt előre, így

a népesség legnagyobb hányada a mezőgazdaságból élt²⁸. (Ennek következtében, viszonylag kicsi azoknak a településeknek a száma, amelyek esetében az agrárnépesség csekély súlya miatt eleve értelmetlen volna a birtokszerkezetből bármiféle következtetést levonni.)

Menten nehézségekbe ütközünk azonban, ha a *birtokos parasztság* fogalmát kívánjuk meghatározni. „Nehezen eldönthető kérdés, hogy hol kezdődik az önálló parasztbirtokosi lét, és hol ér véget a részben önálló, részben bér munkás paraszti egzisztencia...Az sem igazán magától értetődő, hogy hol húzódik a paraszti kisbirtok s vele együtt a birtokos parasztság felső határa...” — fejtegeti Gyáni Gábor (Gyáni [2004 p. 306.]). Mindazonáltal nem elkerülhető, hogy egy olyan keresztmetszeti elemzésben, amelyre a kutatás során vállalkozom, bizonyos leegyszerűsítésekhez folyamodjak.

Noha nem feledkezhetünk el a két háború közötti birtokos parasztság erős belső tagoltságáról, annak döntő részét illetően elfogadhatjuk, hogy a tulajdonukban lévő föld lehetővé tette maguk és családjuk megélhetését. Másként fogalmazva: a kisbirtokosok – szemben a törpeparcellák tulajdonosaival – a maguk urai voltak. Még a *kisparaszti* föld (kb. 5-10 kat. hold) – amelyből ugyan csak igen nehezen lehetett megélni – kapcsán is elmondhatjuk, hogy művelése lekötötte annyira a tulajdonos és családja munkaerejét, hogy közülük már csak kevesen szegődtek el summásnak vagy cselédnek (Takács [2003]). A *középparaszti* gazdaságok (kb. 10-25 kat. hold) nemcsak hogy el tudták tartani a családot, de a saját szükségletük kielégítése mellett már árutermelésre is képesek (és bizonyos mértékig kénytelenek) voltak, így piaci kapcsolataik is rendszeressé váltak. Az ennél is nagyobb *paraszti nagygazdaságok* már rendszeresen alkalmaztak idegen munkaerőt is, az előállított termékeket piacon értékesítették, így piaci ismereteik és kapcsolataik eléggé intenzívek voltak (Takács [2003]). Okkal feltételezhetjük tehát, hogy a *birtokos parasztság rétegeiben* – de mindenekelőtt a középparaszti és paraszti nagygazdaságok tulajdonosaiban – az *önálló gazdálkodás során kifejlődhetnek olyan képességek, mint a kalkuláció ismerete, a piaci jártasság, illetőleg felhalmozódhatott az a tudáskészlet, amely az önálló tevékenység végzéséhez nélkülözhetetlen.*

²⁸ 1920-ban a népesség abszolút többsége, mintegy 56 százaléka élt agrártevékenységből, s ez az arány még 1941-ben sem süllyedt 49 százalék alá (Gyáni [2004 p. 215.]).

A következőkben azt a kérdést járom körül, hogy a függetlenségnek tulajdonított érték és az önálló gazdálkodás során kifejlődött tudáskészlet hogyan maradhatott fenn, örökíthető volt át nemzedékről nemzedékre.

A két világháború közötti birtokos parasztság és a jelenlegi vállalkozói hajlandóság között feltételezett összefüggés megértésében az államszocialista viszonyok között kibontakozó második gazdaságban való részvétel töltheti be a „hiányzó láncszem” szerepét. Jól illeszkedik ebbe a gondolatmenetbe Szelényi Iván 1988-ban megjelent „Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon” című műve, melynek középpontjában a 70-es évek végén, a 80-as évek elején kibontakozó családi agrártermelés és az annak nyomában újrainduló polgárosodás áll. Szelényit az a kérdés foglalkoztatja, hogy kikből lesznek az új családi agrárvállalkozók. Fő hipotézise, hogy azok a családok, amelyek már 1944 és 1949 között vállalkozók voltak, azok a 80-as évek elején is megtalálhatók a családi árutermelők között, ami a vállalkozókészség generációról generációra történő öröklődését húzza alá. A vállalkozói családokból származók közül – a szerző feltételezése szerint – azonban csak azok lépnek a polgárosodási pályára, akik olyan foglalkozást választottak, s olyan iskolai háttérrel rendelkeznek, amelyek „parkolópályául” szolgálhattak, vagyis amelynek révén ellenállhattak mind a proletarizálódás kényszerének, mind pedig a káderré válásnak. A kollektivizált szocialista mezőgazdaság keretei között folyó családi árutermelés versengő elméletei közül Szelényi a „megszakított polgárosodás” tézis mellett teszi le a voksát. Ez – szemben a proletarizálódási elmélettel és a paraszt-munkás elmélettel – azt feltételezi, hogy a *hajdani közép-vagy gazdagparasztok, illetve azok leszármazottai a legesélyesebbek arra, hogy családi agrárvállalkozóvá váljanak*²⁹. A szerző által elvégzett statisztikai elemzések eredményei megerősíteni látszanak a Juhász Pál nevéhez kötődő „megszakított polgárosodás” elméletből származtatott hipotéziseket: a falusi családok II. világháború előtti társadalmi státusza szorosan összefügg jelenlegi helyzetükkel. A *középparaszti származásúak minden más társadalmi rétegnél*

²⁹ A proletarizálódási elméletből nem származtatható arra vonatkozó konkrét hipotézis, hogy a szülői háttérnek, a család által korábban birtokolt földterület nagyságának hatása lenne a szocialista viszonyok között folytatott családi agrártermelésre. A Márkus István nevéhez köthető paraszt-munkás elmélet szerint viszont az árutermelő családi törpegazdaságok főként a szegényparasztság körében terjedtek el. Ettől eltérően, Juhász Pál „megszakított polgárosodás” elmélete azt tartja a legvalószínűbbnek, hogy az egykori közép-vagy gazdagparasztok („paraszt-polgárok”), illetőleg azok gyermekei válnak ismét agrárvállalkozóvá (Szelényi [1988a]).

hajlamosabbnak mutatkoztak arra, hogy (kvázi)vállalkozóvá váljanak a 80-as években. Ugyanakkor az is empirikus alátámasztás nyert, hogy a társadalmi származás hatását lényegesen módosíthatja az egyén által választott foglalkozási pálya: az autonómiát nem teljesen korlátozó beosztás, a magángazdaságban is hasznosítható szakismeret megszerzése növeli a polgárosodás esélyét még a nem középparaszti származásúak körében is (Szelényi [1988a pp. 203-204.]).

Egyáltalán nem új keletű tehát az a feltételezés, hogy a korábbi önállók, köztük a birtokos parasztság, vagy annak egyes rétegei, képesek voltak a korábban felhalmozott *gazdálkodói készségek*, s nem kevésbé *az önállóságnak tulajdonított érték* nemzedékek közti átörökítésére. Szelényi Iván – eredetileg angolul megjelent – „Szocialista vállalkozók” című könyvében – az önállóvá válás társadalmi különbségeit tanulmányozva –, is központi szerepet szán a két világháború közötti időszakban kialakuló vállalkozói ismereteknek és beállítódásnak (Szelényi [1988b]). Amellett érvel, hogy a II. világháború előtt önállóan tevékenykedők vállalkozói készségei habitussá, strukturált gyakorlatokká szilárdultak, s ily módon a generációk között átörökíthetővé váltak. Jóllehet, a világháborút követően a vállalkozások nagy részét a politikai hatalom felszámolta, a vállalkozói habitus túlélte az államszocializmus időszakát (idézi Kuczi [2000 p. 120.]).

Más szerzők, például Kovách Imre elemzéseiben is felbukkan a történeti kontinuitás kérdése, noha a szerző vitába száll a megszakított polgárosodás tézisével. A történeti kontinuitást a kistermelői habitusokban, az üzemtípusokban, magában a pluriaktivitás tartós jelenlétében véli megtalálni. E gondolattal kétséggkívül azon elgondolás támogatóinak sorába áll, mely szerint a szocialista társadalom-átalakítási kísérlet alapjaiban nem változtatta meg a társadalom fejlődésének egyes hosszú távú trendjeit, s az 1948-49 előtti időszak bizonyos jellemző sajátosságai tetten érhetők a jelenlegi társadalomszerkezetben is (idézi Csicsvari [1997 pp. 125-126]).

A rendszerváltást követően újból megélénkülő vállalkozói hajlandóság magyarázatával számos vizsgálat próbálkozott a 90-es évtized folyamán. Ezek során nemigen sikerült kimutatni a vállalkozói habitus, a vállalkozói értékek *családon belüli átörökítését* (Lásd erről Kuczi–Lengyel–Nagy–Vajda [1991]; Kuczi–Lengyel [1996]). Nem következik az eredményekből ugyanakkor, hogy a múltban kialakult magatartásminták egyáltalán ne

befolyásolnák a jelenlegi vállalkozói hajlandóságot. Kuczi Tibor [1996; 2000 p. 121.] veti fel a lehetőségét annak, hogy *a vállalkozói értékek átadásának színtere nem a család, hanem a települések, kistrégiók*. Vagyis könnyen lehet, hogy egy-egy településen azok kezdenek vállalkozásba, akiknek felmenői között nem is voltak önállók. Mindazonáltal vállalkozóvá válásukat elősegíthette az, hogy a településen hagyománya volt az önálló gazdálkodásnak. „Egy tipikusan közösségi erőforrásról van tehát szó, amely nem kötődik szükségképpen az adott közösségen belül bizonyos családokhoz vagy egyénekhez.” — érvel Kuczi [1996 p. 35.].

Kuczi Tibor [1996] gondolatai nyomán azzal a feltételezéssel élek, hogy a függetlenség megőrzésének ambíciója, illetőleg az önálló gazdálkodás során felhalmozott vállalkozói készségek nemzedékek közti áthagyományozódása nem feltétlenül a családon belül zajlik, ahogyan azt korábban Szelényi Iván [1988a; 1988b] feltételezte, hanem a *helyi közösség* keretei között. Ebből adódóan a történelmi kontinuitásra vonatkozó hipotézist a települések szintjén fogalmazom meg.

Azt feltételezem, hogy azokon a településeken, ahol egykoron a paraszti gazdaság dominált a birtokszerkezeten belül, s ennél fogva (az agrárnépességen belül) jelentős súlya volt a birtokos parasztságnak, ott – *ceteris paribus* – ma is élénkebb a vállalkozó kedv, s ez az önállók magasabb (népességre vetített) számában mutatkozik meg. Hipotézisemet arra alapozom, hogy – szemben a törpeparcellákkal (5 kat. hold alatti földek), amelyek nem biztosították a tulajdonos és családjának megélhetését, s így azok kénytelenek voltak elmenni summásnak, napszámosnak, cselédnek – a kisparaszti és annál nagyobb paraszti birtokok az esetek többségében, már elegendők voltak a (nehéz) megélhetéshez. Amellett érvelek tehát, hogy a birtokos parasztságnak az önálló – a középgazdaságok és a paraszti nagygazdaságok esetében piacra (is) termelő – gazdálkodás során kifejlődött vállalkozói készsége és az önállóság megőrzése iránti ambíciója az önálló vállalkozás feltételeinek ellehetetlenülése közepette sem semmisült meg, hanem a helyi közösségen belül az egyik nemzedékről a másik nemzedékre örökítődött át.

Az érem másik oldala: azokon a településeken, amelyeken a két világháború között a nagybirtok (vagy ehhez hasonlóan a középbirtok³⁰) volt a domináns üzemtípus, s ahol ennek folytán a gazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások száma a településen meghatározó lehetett, ott feltételezésem szerint nem fejlődhetett ki az a vállalkozókésztség, amelyet a következő generációknak örökül hagyhattak volna. Tekintettel arra, hogy az uradalmi cselédség volt – Márkus István szavait kölcsönvéve – a „leginkább alávetett, függését elfogadó” társadalmi réteg, ez a hipotézis nem igényel különösebb magyarázatot.³¹

Rögvest meg is jegyzem, hogy a fentebb megfogalmazott hipotézissel természetesen nem áll szándékomban azt állítani, hogy a települések két világháború közötti birtokstruktúrája mellett más történeti-szociológiai tényezőknek ne lehetne szerepe a vállalkozói potenciál alakulásában. Elég például arra gondolni, hogy a vállalkozói készségek nemcsak a birtokos parasztság rétegeiben, hanem más rétegekben (kisiparosok és kiskereskedők) is kialakulhattak.

S van még valami, ami mellett nem mehetek el szó nélkül. Az 1930-as évek óta eltelt időszakban nem kevés település esetében döntő mértékű népességcserélődés ment végbe. Nem fér hozzá kétség, hogy a II. világháború utáni kitelepítések és lakosságcsere³², a mezőgazdaság visszaszorulását kísérő belső migráció³³ sok település világát bolydították fel. Azokon a településeken, ahol a népesség a vizsgált időszakban jóformán teljesen kicserélődött, vajmi kevés okunk volna azt feltételezni, hogy generációról generációra öröklődhetett a vállalkozói hajlam és az önálló gazdálkodás gyakorlata. Mindazonáltal úgy vélem, hogy ilyen drasztikus népességmozgás a teljes

³⁰ Abból kiindulva, hogy egy középbirtoknak számító földterület megművelése rendszeres és nagyszámú idegen munkaerő nélkül nehezen lett volna kivitelezhető, feltehető, hogy ebben a tekintetben a középbirtokok a nagybirtokokkal mutattak hasonlóságot.

³¹ Márkus [1980] az uradalmi cselédségről a következőképpen ír: „A zártágnak és kiszolgáltatottságnak, a totális egzisztenciális függésnek, az önálló cselekvés lehetetlenségének olyan rendszerével van dolgunk, amely sok tekintetben ellentétes a kisbirtokos és törpebirtokos parasztság, de a falusi és mezővárosi napszámosok, agrármunkások életviszonyaival is.” [1980 p. 22.].

³² A magyarországi németek 1946-47-es kitelepítése következtében egyes falvak, főként Baranyában, Tolnában, az egykori Bács-Bodrog megyében és Buda környékén teljesen elnéptelenedtek. A kitelepített 200 ezer – más források szerint ennél is több – német helyére részint a határon túlról áttelepülőket és menekülteket, részint a Csehszlovákiából a lakosságcsere-egyezmény keretében kitelepített magyarokat, részint pedig a földreform során föld nélkül maradt alföldi gazdasági cselédeket, napszámosokat költöztettek be (Romsics [1999]; Beluszky [1999]).

³³ Jelentős belföldi vándorlás zajlott le az 1960-as években, a mezőgazdaságból való tömeges kilépés következtében. Az évtized folyamán a községek vándorlási vesztesége 600 ezer főssé duzzadt (Beluszky [1999]).

településállománynak csupán egy kisebb hányadát érintette, s ezeket a településeket valamilyen módon kiszűrve lehetővé válik hipotézisem empirikus ellenőrzése.

4.3. A birtokszerkezet és az agrárnépesség rétegződése Magyarországon a két világháború között

Az I. világháborút lezáró békeszerződés következtében átalakult a mezőgazdaság művelési ágak szerinti szerkezete és a birtokmegoszlás is. Drasztikusan csökkent az erdőállomány, és visszaesett a rétek és legelők aránya is. Ezzel szemben megnőtt a szántóterület aránya. A birtokszerkezet kedvezőtlen irányban módosult. Az új országhatárok megvonásával olyan területeket választottak le az országról, amelyeken nagy többségben éltek a birtokos parasztok. Ezzel az agrártársadalmon belül ugrásszerűen növekedett a nincstelen tömegek aránya. Az ország 1919 után Európa legszélsőségesebb értelemben vett nagybirtokos országává vált: az ország termőterületének csaknem fele néhány tucat arisztokrata család tulajdonát képezte, s emellett jelentős volt a nem arisztokrata kézen lévő nagybirtokok aránya is (Gunst [1998 p. 231.]). Ebben az 1920. évi földreform sem hozott érdemi változást. A földosztás végrehajtása csak tovább duzzasztotta a félproletárok és törpebirtokosok parasztok amúgy is magas számát.

Az 1930. évi népszámlálás adatai alapján az ország teljes népességéből mintegy 4 millió 499 főt tett ki az agrárnépesség lélekszáma. Az agrártársadalom legnagyobb részét természetesen a parasztság alkotta. Ha 100 kat. hold birtoklásánál húzzuk meg a felső határt, amely elválasztja a parasztságot az agrárnépesség többi részétől³⁴, akkor 4 millió 434 ezerre tehetjük a parasztság lélekszámát (Gunst [1998 p. 252.]).

A paraszti népesség több mint 45 százaléka az *agrárproletariátusba* tartozott. (Sőt, ha ide soroljuk még az 5 kat. holdnál kisebb földdel rendelkező törpebirtokosokat is, 69,5 százalékról volt szó.) Az önmagát és családját a saját földből eltartani képes (5 kat. holdnál nagyobb földdel rendelkező) *birtokos paraszti réteg* az egész paraszti

³⁴ A nem paraszti sorsú agrárnépesség két fő csoportját a néhány tucat családból álló *arisztokrácia* és a *középbirtokosok* (1000 kat. hold alatti birtokok tulajdonosai) alkották.

népességen belül csupán 30,5 százalékot tett ki. Gunst becslése szerint ezen belül is alig 6,5 százalék volt a többé-kevésbé gazdagparaszt réteg aránya (Gunst [1998 p. 254.]).

Az egész paraszti népesség 48,9 százaléka élt az Alföldön, 36,7 százaléka élt a Dunántúlon, s a fennmaradó 14,4 százalék az ország északi dombos vidékén. Ez összefüggésben áll a településszerkezetnek az egyes országrészek közötti különbségeivel. Míg ugyanis a Dunántúlon és Északon inkább kisebb népességű, szűkebb határu falvakat találunk, addig az Alföldön a nagyhatáru mezővárosok és a népesebb községek jellemzik a településstruktúrát (Gunst [1998 p. 255.]).

Erőteljes különbségek mutatkoztak a *paraszti népesség szerkezetében* az egyes országrészek között. A nincstelen, vagy csak 1 kat. holdnál kisebb földdel rendelkező, a népszámlálásokban *gazdasági cselédként* vagy *mezőgazdasági munkásként* nyilvántartott paraszti rétegek agrárnépességen belüli aránya mindenekelőtt az északi országrészben és kisebb mértékben az Alföldön múlta felül az országos értéket, míg jóval az alatt maradt a Dunántúlon. Igaz ugyan, hogy a nincstelenek két nagy csoportja, a gazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások (napszámosok, kubikosok, summások) területi megoszlása egymástól gyökeresen eltérő mintát mutatott.

Kutatási kérdésem szempontjából különösen releváns a *birtokos paraszti rétegek* regionális eloszlása. A paraszti társadalom rétegződésének más mintái figyelhetők meg az Alföldön, mint a Dunántúlon és az északi dombos vidéken. Az egyik lényeges különbség, hogy az *Alföldön* a paraszti népességen belül sokkal nagyobb hányadot képviseltek a *gazdagparasztok* (a 20-50, illetve 50-100 kat. holddal rendelkezők), mint az ország más részein. (A gazdagparasztok részaránya a paraszti társadalmon belül 12,5 százalékot tett ki az Alföldön, míg a Dunántúlon és Északon 7,3 százalék körüli volt.) A *közép- és kisparaszti gazdaságok* (10-20, illetve 5-10 kat. holdas gazdaságok) aránya viszont kisebb volt, mint akár a Dunántúlon, akár Északon. A *törpegazdák* részesedése az Alföld parasztságában valamivel alacsonyabb volt, mint a Dunántúlon, és számottevően alacsonyabb, mint az északi országrészben. Kimagaslóan nagy volt ugyanakkor az Alföldön a *mezőgazdasági munkások* száma és aránya.

A *Dunántúli* paraszti társadalma összességében kiegyensúlyozottabbnak tűnt, mint az Alföldé. A *családi jellegű parasztgazdaságok* és a *törpegazdaságok* tulajdonosai itt a

paraszti népességnek az országosan jellemzőnél jóval nagyobb hányadát alkották. Kisebb volt viszont az agrárproletár rétegek, pontosabban ezen belül is a mezőgazdasági munkások aránya (a cselédké az országosnál magasabb volt, mivel itt volt az őket elsősorban alkalmazó nagybirtokok nagyobb része).

Az északi dombos vidéken a gazdagparaszti gazdaságok aránya felülmúlta a Dunántúlt, de lényegesen alatta maradt az Alföldének. Ebben az országrészben volt viszont a legmagasabb az agrárproletariátus – ezen belül is kivált a mezőgazdasági munkások – részaránya: meghaladta az egész paraszti népesség harmadát.

Ennek a vidéknek a társadalmi viszonyaiba nyújt betekintést Szabó Zoltán 1937-ben megjelent „Cifra nyomorúság” című munkája. A földművelésből élők arányában 1920 és 1930 között bekövetkezett jelentékeny csökkenését interpretálva Szabó Zoltán arra utal, hogy az nem pusztán a térség (Borsod, Heves és Nógrád) iparosodásának megindulását jelzi, hanem azt is, hogy e vidék lakossága szívesen váltja fel a földműves létet az ipari munkás léttel: „a vidék földbirtokeloszlása szinte parancsolóan írja elő, hogy a táj lakosainak fel kelljen cserélnie a paraszti sorsot a munkássorssal” (Szabó [1937 pp. 40-41.]).

Hogy mit is jelent ez, kiderül a korabeli birtokeloszlási adatokat böngészve. Nógrád, Heves, Borsod és Abaúj vármegyék földterületének egyharmadát teszik ki az 500 holdnál nagyobb, birtoktestek. (Ezen a vidéken jórészt nem paraszti kézen vannak az 50-100 holdas birtokok sem, amelyek a földterület további 24 százalékot foglalják el.) Ugyan ezek a vármegyék nem tartoznak a tipikus nagybirtokos megyék sorába (amilyenek a Dunántúlon vannak)³⁵, valójában csak az különbözteti meg őket a nagybirtokos megyéktől, hogy itt több kisebb nagybirtok foglalja el azt a területet, melyet másutt egy roppant latifundium. Az ország három fő tájéka (az Alföld, a Dunántúl és Észak) közül *ezen a vidéken van a legkevesebb életképes parasztbirtok és a legtöbb életképtelen törpebirtok*. Ebből pedig — érvel Szabó — egyenesen következik, hogy ebben az országrészben tudott a legkevésbé kifejlődni „az önmaga földjéből megélő, életképes kisbirtokkal rendelkező parasztosztály”, míg itt teszi ki az agrártársadalom legnagyobb hányadát a „saját földjéből megélni nem tudó életképtelen

³⁵ Ilyenek Fejér, Somogy és Komárom.

törpebirtokokon tengődő parasztság” (Szabó [1937 p. 43.]). Nem másról van tehát szó, minthogy: „Ha e táj néprajzi szempontból a palócok földje, társadalmi szempontból a zsellérség területe” — írja Szabó [1937 p. 43.].

A szerző az északi vidéken a szegényparasztság két jellemző típusát mutatja be. A két típus közti különbség nem annyira az életszínvonalukban van, hanem sokkal inkább a gondolkodásmódjukban. Az egyik az elszigetelt falvakban élő, egyre szegényedő, de saját földjéből élő földműves, aki „világszemlélete és nézetei szerint még paraszti ember”. A másik a magát mezőgazdasági bér munkából fenntartó munkás, akinek gondolkodásmódja inkább a „proletárszemlélethez” közelít. Utóbbi jellegzetes típusa a summás. Jellemző, hogy „amely vidéken nagyobb darabot hasít ki a nagybirtok a földből, ott több a summás, amely vidéken kisebbet, ott több a még paraszti gondolkodású szigeti (értsd: elzárt településen élő) ember (Szabó [1937 p. 48-49.]).

Szabó Zoltán pesszimista hangú írásából kiviláglik: különösen sanyarú a szegényparasztság sorsa azokon a településeken, ahol egyetlen nagybirtoknak van kiszolgáltatva. Ha ehhez még a település elszigeteltsége is társul, az totálisan függő helyzetbe kényszeríti a szegényparasztságot. Jól példázza ezt a Nógrád megyei Buják esete, ahol ha valaki az uradalomban – a szokásosnál is alacsonyabb bérért – nem jut munkához, annak nincs maradása a településen. Buják népe – írja Szabó – megőrizte a jobbagyszemlélet maradványait: „A bujáki, mint másutt is a szigeti ember, türelmes, nagyot köszön urainak, nem lázad, legfeljebb szobájának meszelt falait feszítik békétlen dohogásai. Az úr szinte természetfeletti hatalom... „ (Szabó [1937 p. 57.]).

A „Cifra nyomorúság” című kötetben aprólékosan leírt települések közül Buják, az önálló falumonográfiában is bemutatott Tard, csakúgy, mint Szentistván az afféle településekre szolgáltatnak példát, amelyek birtokszerkezetén belül a nagybirtok, még hozzá egyetlen nagybirtok dominált, s a település birtokstruktúrája gátat szabott „az önmaga földjéből megélő, életképes kisbirtokkal rendelkező parasztsztyály” kifejlődésének. Szabó Zoltán [1937] kutatásai alapján feltételezhető, hogy az ország e vidékét – az adatok tanúsága szerint – jellemző alacsony vállalkozói potenciál nem csupán a térség gazdasági elmaradottságával függ össze, hanem az önállóságnak tulajdonított érték és a vállalkozói tudáskészlet hiányával is.

4.4. Az empirikus vizsgálat

4.4.1. Az adatok

Hipotézisem empirikus ellenőrzéséhez mindenekelőtt azzal a korántsem egyszerű feladattal kell megbirkóznom, hogy valamilyen módon számszerűen is megragadhatóvá tegyem a településeket jellemző birtokszerkezetet. Ehhez a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal által kiadott „Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint” című kiadvány (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1936) településsoros adatait vettem igénybe. Ez az 1935. évi állapotoknak megfelelően tartalmazza az ország összes településére vonatkozóan az egyes méretkategóriákba tartozó földbirtokok számát és területét, beleértve mind a szabadforgalmú, mind pedig a korlátolt forgalmú földbirtokok különböző típusait. A kiadványban a következő földbirtok-méretkategóriák jelennek meg: 0-1 kat. hold, 1-5 kat. hold, 5-50 kat. hold, 50-100 kat. hold, 100-500 kat. hold, 500-1000 kat. hold, 1000-3000 kat. hold és 3000 kat. hold fölött.

A tanulmányban az általánosan elterjedt gyakorlatnak megfelelően törpebirtoknak tekintem az 5 kat. holdnál kisebb gazdaságokat, kisbirtoknak az 5-100 kat. holdas, középbirtoknak a 100-1000 kat. holdas földbirtokokat, nagybirtoknak pedig az 1000 kat. hold fölötti gazdaságokat. Nem férhet hozzá kétség, hogy a birtokszerkezet jellemzéséhez kizárólag a birtokok méretéből kiindulni durva leegyszerűsítés. Könnyen előfordulhat ugyanis, hogy az a gazdaság, amely belterjes művelés mellett a nagybirtokhoz sorolható, külterjes művelés esetén a középbirtok kategóriájába tartozna. Művelési áganként is máshol kellene meghúzni az egyes birtokméret-kategóriák határait, mivel más a jelentősége ezer hold szántóföldnek és ugyanannyi erdőnek. Ennélfogva – mutatott rá Krüger Aladár [1990] –, sokkal inkább a földbirtok jövedelmét volna indokolt figyelembe venni. Ennek alapján nagybirtoknak tekinthetnénk azt a gazdaságot, melyet tulajdonosa nem maga kezel, csupán felügyeli azt, s a birtok jövedelméből úri módon megél. A középbirtok szintén biztosítja a tulajdonos gondtalan megélhetését, ám lényeges különbség, hogy annak irányítását maga a tulajdonos végzi. A kisbirtok ugyanakkor már csak akkor teszi lehetővé a tulajdonos és családja megélhetését, ha azok saját fizikai erejükkel is kiveszik részüket a

föld megműveléséből. A törpebirtokosok jellemzően nem képesek saját földjük hozadékából fenntartani magukat és családjukat, s így bér munkára szorulnak.

Számolni kell továbbá azzal a körülménnyel is, hogy a mezőgazdasági összeírás tartalmazza az agrárnépességbe nem tartozó rétegek (például iparosok, kereskedők, lelkészek, stb.) és a más településeken lakók birtokait is. Ez pedig azt jelenti, hogy a birtokstruktúrából csak bizonyos korlátok között következtethetünk a település agrárnépességének rétegződésére.³⁶

Az 1935. évi birtokszerkezet adatokból értelemszerűen csak azoknak a településeknek az adatait vontam be az elemzésbe, amelyek ma is önálló települések. Mellőzni kényszerültem tehát azokat a községeket, amelyeket az eltelt idő alatt más településsel egyesítettek, de azokat is, amelyek azóta önállósodtak³⁷. Nem tekintetem el viszont azon települések adataitól, amelyeknek csak a települési jogállásában történt módosulás (például városi rang megszerzése) a két időpont között. Az így létrehozott adatbázisban az összes településre számított birtokmegoszlás természetesen nem mutat tökéletes egyezést az 1935-ös országos birtokmegoszlással. Megjegyzem továbbá, hogy a mai településállományban akadnak olyan települések, amelyek 1935-ös birtokszerkezetéről nincsenek információink a települések összeolvadása és szétválása következtében. Az adatbázis így összesen 2629 település – a mai (2001-es) településállomány 84 százalékának – birtokszerkezetére vonatkozóan tartalmaz adatokat. Az adatbázisban szereplő földbirtokok birtokkategóriánkénti számára és területére vonatkozó adatokat a 9. számú táblázatban foglaltam össze.

³⁶ E körülmény fontosságára Juhász Pál hívta fel a figyelmemet.

³⁷ Külön megjegyzem, hogy a II. világháború után – a mezőgazdaság kollektivizálása céljának alárendelve – a nagyhatárú mezővárosok és óriásfalvak tanyavilágának jelentős részét leválasztották az anyatelepülésről, melynek eredményeképp mintegy 100 tanyaközség keletkezett (Beluszky [1999 p. 446.]).

9. táblázat: A földbirtokok száma és területe 1935-ben az adatbázis településein és Magyarországon (N=2629)

Birtoknagyságok	A földbirtokok megoszlása birtokkategóriák szerint		A birtokkategóriák területi részesedése	
	a mintában	Mo.-on összesen**	a mintában	Mo.-on összesen**
Törpebirtokok (5 kat. holdig)	74,95	75,90	11,93	12,02
Kisbirtokok (5-100 kat. hold között)	24,29	23,36	41,95	41,43
Középbirtokok (100-1000 kat. hold között)	0,68	0,66	21,80	21,91
Nagybirtokok (1000 kat. hold fölött)	0,09	0,08	24,32	24,64
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Megj.: A táblázatban a súlyozott számtani átlagok szerepelnek.

**Az országos adatok forrása: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1936.

Az 1935. évi birtokösszeírás adatai mellett az 1930. évi népszámlálásból rendelkezésre álló, a települések népességére és a mezőgazdaságból élők számára vonatkozó adatokat használtam.³⁸ Miután azonban az 1930-as és 1935-ös települési névsor – a települések egyesülése és szétválása következtében – nem mutat teljes egyezést, az adatbázis elemszámában elkerülhetetlen volt némi csökkenés. Ennek következtében összesen 2610 településre vonatkozóan állnak rendelkezésre mind birtokszerkezet, mind pedig népességszám adatok.

4.4.2. A birtokszerkezet főbb összefüggései és a mérés

Az empirikus elemzéshez egy olyan változóra, vagy a változók olyan készletére van szükség, amely lehetővé teszi a birtokszerkezetre vonatkozó hipotézis empirikus tesztelését. Nem kérdéses, hogy e változó(k) előállítása során erős leegyszerűsítésekkel kell majd élnem, s a létrehozott birtokstruktúra-változók minden igyekezetem ellenére is csak durva közelítést adhatnak a tényleges állapotokról.

³⁸ A korabeli statisztikában az „őstermelő” megnevezés szerepel.

A birtokszerkezet operacionalizálása során kiindulásként kézenfekvőnek tűnt, hogy kiszámítsam az egyes birtokkategóriák települési részarányát. Ehhez minden esetben kétféle adat állt rendelkezésre. A kisbirtokokat véve például, ismeretes a kisbirtokok száma az összes gazdaságokon belül, és azt is tudjuk, hogy a település határából mekkora részt hasítottak ki a kisbirtokok. Ennek megfelelően minden egyes birtokméretre vonatkozóan két változót állítottam elő: a számbeli és a területi arányt mérő változókat.

Könnyen észrevehetjük, hogy az egyes birtokkategóriák részesedését mérő változók *per definitionem* nem függetlenek egymástól. A *számbeli részesedést* kifejező változók vonatkozásában — érthető módon — különösen a törpebirtokok és a kisbirtokok számaránya között figyelhetünk meg erős, negatív előjelű korrelációt. (A törpebirtokok magas számaránya a kisbirtokok csekély számarányával jár együtt.) A *területi részesedést* mérő változók esetében a kisbirtokok és a nagybirtokok területi aránya között van a legszorosabb (negatív előjelű) korreláció. (Ez szintén nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a kisbirtokok földterületen belüli részesedése után a nagybirtokok hasítanak ki a legnagyobb részt a teljes földterületből). Közepes erősségű kapcsolatot mutattunk ki a közép- és a nagybirtokok területi részesedése között is.

Az is látszik, hogy a birtokkategóriák *számbeli részesedését* mérő mutatók közül a törpebirtokok arányát kifejező mutató igen érzékeny a – birtokok messze legnagyobb részét kitevő – törpebirtokok számarányának változására, míg érzéketlen a nagybirtokok számarányának változására. (Ez egyenesen adódik a birtokkategóriáknak az összes birtokszámon belüli igen egyenlőtlen arányából (9. sz. táblázat)). Miután a birtokkategóriák teljes földterületen belüli megoszlása sokkal kiegyenlítettebb képet mutat (lásd uo.), kevésbé jelentkezik ilyen probléma a *területi részesedést* mérő változók esetében.

A birtokkategóriák *számbeli részesedését* mérő változó további hátulütője, hogy nevezője (a birtokok darabszáma) nagyon erősen függ az egyes települések birtokstruktúrájától (annak koncentráltóságától vagy szétaprózottságától), s így a mutató által felvett érték nagyon érzékeny a birtokszerkezetre. Ennek következtében – az elemzés szempontjából – indokolatlan eltérések adódhatnak két település birtokszerkezet-mutatójában attól függően, hogy összesen hány birtok van a település

határában. (Ha például veszünk egy olyan hipotetikus települést, amelynek határán két kisbirtok és négy középirtok osztozik, akkor a kisbirtok számaránya $\frac{1}{3}$, míg egy ugyanakkora határu település esetében, ahol ugyanúgy két kisbirtok van, de a négy középirtok helyét egyetlen nagybirtok foglalja el, a kisbirtok számarányát mérő mutató $\frac{2}{3}$ lesz, holott a vállalkozói potenciál szempontjából tekintve nincs lényegi különbség a két a település között.)

Az 1930-as népszámlálás településsoros lélekszám adatai lehetőséget nyitnak további, népességre vetített birtokszerkezet változók képzésére. Kiszámíthatjuk az egyes *birtokkategóriáknak a(z akkori teljes) népességre vetített számát*. A mutató nevezőjét megtisztítva a nem mezőgazdaságból élők számától pedig megkaphatjuk a *mezőgazdasági népességre vetített birtokszámokat* is.

A következőkben a fentebb definiált birtokszerkezet-mutatók segítségével azt a kérdést járrom körül: hogyan változik az egyes birtokkategóriák részesedése az 1930-as településméret függvényében.

A 10. számú táblázatból kiolvasható, hogy a népesebb települések felé haladva egyértelműen nő a törpebirtokok *számbeli részesedése*. Ezzel ellentétes tendencia jellemzi a kis- és középirtokok számarányának alakulását. Az egyes birtokkategóriák *földterületen belüli részesedésének* alakulását illetően nehezebb egyértelmű trendeket felvázolni. A táblázatból az látszik, hogy a településméret növekedésével többé-kevésbé emelkedik a nagybirtokok területi aránya, míg csökken a kisbirtokoké. (A tendencia megszakad az 5 ezer, illetve a 10 ezer fő fölötti települések esetében.)

A népesebb települések felé haladva nő a nagybirtokok átlagos mérete is. Ezt a 11. számú táblázatból követhetjük nyomon. Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a településméret növekedésével koncentráltabbá válik a birtokstruktúra (egészen az 5 ezer, illetve 10 ezer fős települési kategóriáig). A településméret és a birtokszerkezet közötti kapcsolat további – jól ismert – jellemzője a törpebirtokok elaprózódásának (átlagos méretének zsugorodása) jelensége (11. sz. táblázat).

10. táblázat: Az egyes birtokkategóriák átlagos részesedése a teljes földterületből a települések népességszáma függvényében, 1935 (%)

Településméret	Törpebirtokok		Kisbirtokok		Középbirtokok		Nagybirtokok	
	számbeli	területi	számbeli	területi	számbeli	területi	számbeli	területi
	részesedése		részesedése		részesedése		részesedése	
500 fő alatti (N=444)	64,28	14,87	34,45	52,08	1,16	26,60	0,11	6,46
500-999 fős (N=716)	68,19	14,14	30,69	45,99	1,00	27,83	0,12	12,04
1000-1999 fős (N=724)	71,62	13,92	27,34	40,93	0,83	24,04	0,20	21,11
2000-4999 fős (N=499)	74,58	13,79	24,57	39,46	0,74	22,59	0,12	24,16
5000-10000 fős (N=135)	76,67	14,71	22,21	40,92	0,84	23,34	0,28	21,03
10000 fő fölötti (N=92)	77,04	15,02	22,32	46,13	0,58	16,62	0,06	22,23
Együtt (N=2610)	70,41	14,19	28,54	44,17	0,91	24,95	0,15	16,70

A számításhoz az 1930-as census népességszám adatait használtam.

11. táblázat: Az egyes birtokkategóriák átlagos mérete a településméret függvényében, 1935 (kat. holdban)

	Törpebirtok	Kisbirtok	Középbirtok	Nagybirtok
500 fő alatti (N=444)	1,7 (N=444)	14,0 (N=443)	293,9 (N=327)	1752,0 (N=42)
500-999 fős (N=716)	1,7 (N=716)	14,2 (N=715)	313,7 (N=627)	1662,2 (N=162)
1000-1999 fős (N=723)	1,6 (N=723)	13,8 (N=724)	298,3 (N=692)	2279,3 (N=325)
2000-4999 fős (N=499)	1,5 (N=499)	14,3 (N=499)	306,9 (N=492)	2637,0 (N=310206)
5000-10000 fős (N=134)	1,4 (N=134)	15,1 (N=134)	325,6 (N=134)	2798,9 (N=94)
10000 fő feletti (N=92)	1,2 (N=92)	15,6 (N=92)	265,4 (N=90)	4453,1 (N=80)
Együtt (N=2627)	1,6 (N=2627)	14,2 (N=2626)	303,9 (N=2380)	2485,3 (N=1018)

A számításhoz az 1930-as census népességszám adatait használtam.

A településméret és a birtokszerkezet közötti összefüggések előttünk a birtokkategóriák fajlagos (népességre vetített) számának alakulásában is. A 12. számú táblázatból markánsan kirajzolódik, hogy a lélekszám növekedésével az összes birtokkategória 10 ezer lakosra jutó száma csökken (a nagybirtokot kivéve, amelyre ez a

tendencia csak az 1000 fő fölötti kategória felfelé érvényesül). Ezt alapjában véve az okozza, hogy a települési kategóriákon felfelé haladva zsugorodik a népességre vetített összes birtokok száma: vagyis minél nagyobb a település, jellemzően annál kevesebb birtok jut egy lakosra, függetlenül attól, hogy melyik birtoknagyságról van szó.

Ha a birtokok számát nem a teljes népességre, hanem annak egy részhalmazára, a *mezőgazdaságból élők számára* vetítjük, a fentitől némiképp eltérő tendencia rajzolódik ki. E szerint minél nagyobb egy település, annál kisebb a kis- és középbirtokok agrárnépességre vetített száma. A törpebirtokok agrárnépességre vetített száma ugyanakkor határozottan emelkedik a nagyobb települések felé haladva.³⁹ (A törpebirtokoknak a településméret növekedésével bekövetkező elaprózódásának hatása tetten érhető az összefüggésben.)

12. táblázat: Az egyes birtokkategóriák népességre vetített átlagos száma településméret szerint, 1935

Településméret	Törpebirtokok 10 ezer		Kisbirtokok 10 ezer		Középbirtokok 10 ezer		Nagybirtokok 10 ezer	
	lakosra	mg-i lakosra	lakosra	mg-i lakosra	lakosra	mg-i lakosra	lakosra	mg-i lakosra
	vetített száma							
500 fő alatti (N=444)	3110,0	3683,1	1272,4	1512,2	38,3	45,9	2,5	3,2
500-999 fős (N=716)	2412,9	3110,0	956,9	1215,8	29,1	37,8	3,2	4,1
1000-1999 fős (N=724)	2302,0	3099,4	795,9	1044,2	23,2	30,8	3,5	4,7
2000-4999 fős (N=499)	2092,1	3203,1	660,4	934,1	18,7	27,1	2,9	4,3
5000-10000 fős (N=135)	1872,1	4512,3	519,6	919,3	14,7	28,2	2,0	3,6
10000 fő fölött (N=92)	1430,8	4608,8	440,5	905,4	11,2	23,4	1,1	2,7
Összesen (N=2610)	2376,2	3348,2	868,1	1138,5	25,7	34,2	3,0	4,1

A számításhoz az 1930-as census népességszám adatait használtam.

³⁹ Az, hogy a törpebirtokok fajlagos számának alakulása a korábbival ellentétes tendenciát ír le, minden bizonnyal annak köszönhető, hogy a vetítési alapot megtisztítva a nem mezőgazdaságból élők számától, nagyjából kiküszöbölhető az a tendencia, mely szerint a nagyobb települési kategóriák felé mozdulva csökken a népességre vetített teljes birtokszám.

4.4.3. A hipotézis empirikus ellenőrzése

A következőkben azt a hipotézist fogom ellenőrizni, amely szerint a két világháború közötti birtokszerkezet mint az agrárnépesség rétegződésének „lenyomata” ma is hatással van a települések vállalkozói potenciáljára. Röviden összegezve: egy olyan birtokstruktúra, amely utat nyitott az önállóan gazdálkodó, saját földjéből megélni képes kisbirtokos parasztság kifejlődésének és egy paraszti eredetű vállalkozó kultúra megjelenésének, *ceteris paribus* ma is nagyobb vállalkozói potenciált valószínűsít, feltéve, hogy ez a vállalkozói kultúra átörökíthető az egymást követő generációkra.

A vállalkozói kultúra nemzedékek közti átörökítése útjába számos körülmény gördíthetett több-kevesebb akadályt, mint ahogy korábban már kitértem rá. Túlontúl nagy feladatot jelentett volna az ország összes települése esetében külön-külön mérlegelni, hogy a különböző okokból bekövetkezett népességcserelődés vajon elérte-e azt a kritikus határt, amely már minden valószínűséggel ellehetetlenítette a vállalkozói kultúra generációk közti áthagyományozódását⁴⁰. Az empirikus vizsgálatban így a következő hüvelykujjszabályt alkalmaztam. Az elemzéshez azokat a településeket tartottam meg, amelyekben a két időpont (1930 és 2001) között nem következett be drasztikus népességváltozás. Masszív népességváltozásnak azokat az eseteket tekintettem, ahol az 1930-as népesség mára kevesebb mint felére esett vissza, vagy ezzel ellenkezőleg, több mint kétszeresére duzzadt.⁴¹ Ezzel a szűrővel gyakorlatilag kizártam az elemzésből azokat a településeket, amelyeket akár kibocsátóként (községek), akár befogadóként (városok) nagymértékben érintett az erőltetett iparosítás. Nyilvánvaló ugyanis, hogy miután az iparosodáshoz a munkavállalók tömegeinek egy helyben történő koncentrálódására volt szükség, a szocialista iparosítás által átformált városok népessége drasztikus mértékben növekedett. A népességváltozás mértéke

⁴⁰A településállomány szűrését az indokolja, hogy kérdésfeltevéselem nem arra irányul, hogy a lakosság kicserélődése mennyiben gördített akadályt az értékek generációk közti áthagyományozása útjába, hanem hogy – a népesség viszonylagos stabilitását mutató települések esetében – kimutatható-e a történeti birtokszerkezet hatása a mai vállalkozói potenciálra.

⁴¹Ezt a kritériumot érvényesítve nem kevés, összesen 651 települést kellett kiejtenem ki az adatbázisból. Szerencsére azonban e települések túlnyomó része (425 település) abba az 500 fő alatti almintába tartozik, amelyen egyéb okokból kifolyólag sem végeztem elemzéseket. Ez azt jelenti, hogy a népességszám változása alapján 123 települést szűrtem ki a 2000 fő alatti községek almintájából, 41-et a 2000 fölötti községekből, s 62 települést a városi almintából. Az alminták elemszámait az eredményeket összefoglaló 13-15. számú táblázatokban tüntettem fel.

alapján történő szűréssel kiejtettem a jelenleg is zajló szuburbanizációs folyamat célpontjainak tekinthető települések egy részét is. Általában is elmondható, hogy a hüvelykujjszabály alkalmazásával többé-kevésbé kiküszöböltem az egyirányú, erőteljes népességmozgást megélt települések okozta „zajt”. Mindamellelt, mint minden hüvelykujjszabálynak, ennek is megvannak a korlátai: nem szűri ki azokat a településeket, amelyek népessége ugyan kicserélődött, de az nem járt a lélekszám számottevő módosulásával (vagyis nagyjából kiegyenlítődött a településről való el- és odavándorlás).⁴² Úgy vélem azonban, hogy ez a jelenség nem érinti a települések akkora körét, hogy az érdemben változtatna az eredményeken.

Hipotézisem ellenőrzésére kiindulásképpen egyszerű, kétváltozós elemzéseket végeztem. Ennek eredményei – meglepő módon – azt mutatták, hogy a kisbirtokok két világháború közötti nagyobb aránya ma alacsonyabb vállalkozói sűrűséggel párosul. A fentebb bemutatott exploratív elemzések (lásd 4.4.2 fejezet) segítségével azonban könnyen megvilágítható, hogy a kétváltozós elemzéssel kimutatott összefüggés valójában egy harmadik változó, nevezetesen a településméret közvetítésével jött létre. Nem másról van szó, mint hogy a településméret (és ezzel a határ nagyságának) növekedésével csökken a kisbirtokok (területi és a népességre vetített) aránya, miközben a nagyobb településmérettel jellemzően nagyobb vállalkozói sűrűség jár együtt.

A továbbiakban a hipotézis teszteléséhez a vállalkozói potenciált magyarázó regressziós modellekből indultam ki, amelyeket a dolgozat 3. fejezetében vázoltam fel. Az elemzéseket ugyanazokon a (2001-es népesség és települési jogállás alapján képzett) almintákon végeztem, mint korábban. A vizsgálatból ezúttal is kimaradtak az 500 főnél kisebb települések, amelyek esetében „túlérzékenynek” bizonyult a vállalkozói sűrűség mérésére használt mutató. Az egyes alminták elemszáma azonban két okból kifolyólag is csökkent. Egyrészt azért mert – mint már jeleztem – nem minden mai település vonatkozásában állnak rendelkezésre a birtokszerkezetre vonatkozó adatok, másrészt pedig mert megtisztítottam a településállományt azoktól a településektől, amelyek esetében a két időpont között masszív népességváltozást mértem. Külön is szót kell

⁴² Ilyen helyzet előállhatott például a II. világháború utáni kitelepítések és lakosságcsere révén, vagy egyes falvak elcigányosodása révén.

ejtenem ezen a ponton a városi almintáról. A szűrő alkalmazásával – érthető módon – viszonylag sok (összesen 62) várost ejtettem ki az elemzésből.⁴³ (Ezek listája megtekinthető a Függelék 4.2. számú táblázatában.) Miután azokat a városokat szűrtem ki, amelyek népessége az elmúlt időszak folyamán felduzzadt, az így megmaradó városi alminta valójában a kisvárosok almintája⁴⁴.

Hipotézisem teszteléséhez a vállalkozói potenciált magyarázó kiinduló változók körét kibővítettem a birtokszerkezetet mérő változóval. A 3. fejezetben felírt regressziós egyenlet tehát a következőképpen módosul:

$$\ln(\text{VALLS}) = \beta_0 + \beta_1 \cdot F_1 + \beta_2 \cdot F_2 + \beta_3 \cdot F_3 + \beta_4 \cdot F_4 + \beta_5 \cdot \text{UDULOD} + \beta_6 \cdot \text{BIRTOK} + \varepsilon,$$

ahol

VALLS	a mikro- és kisvállalkozások 1000 lakosra jutó száma
F ₁ , F ₂ , F ₃ és F ₄	a települések gazdasági fejlettségét és szocio-demográfiai helyzetét mérő főkomponensek (lásd 7. sz. táblázat)
UDULOD	az üdülőövezetbe tartozást jelző dummy
BIRTOK	a kisbirtokok földterületen belüli aránya, vagy: a kisbirtokok népességre vetített száma (1935)
ε	hibatag.

Az eredmények a 13-15. számú táblázatokban tekinthetők meg. A táblázatok második oszlopában annak a modellnek az együtthatói találhatók, amelyben a birtokszerkezet mérésére a kisbirtokok területi részesedését mérő változó (KISTERAR) szerepelt, a harmadik oszlopban pedig azé, amelyben a kisbirtokok népességre jutó számát mérő változó (FKISBIR). (A részletes outputokat az F4.1. számú Függelékben közlöm.)

⁴³ Hozzáteszem, hogy noha a településállományból kiszűrtem az erőltetett iparosítás által érintett településeket, nem ejtettem ki az összes olyan települést, amelyek népességének már 1930-ban is csak kisebb hányada élt a mezőgazdaságból. Az ilyen településeken értelemszerűen nem túl sok következtetés adódik a birtokszerkezet sajátosságaiból a mai vállalkozói potenciálra vonatkozóan. Mégsem zárhattam ki őket az elemzésből, mert egy további szűrő alkalmazásával a városi alminta elemszáma túlságosan lecsökkent volna.

⁴⁴ A városi almintában a szűrést követően összesen hét olyan város maradt, amelynek népessége az 50 ezer főt meghaladja: Nagykanizsa, Sopron, Eger, Békéscsaba, Kecskemét, Szeged és Debrecen. Ennek következtében ez az alminta döntően a kisebb városok almintája.

13. táblázat: A vállalkozói potenciál birtokszerkezet-változókkal kibővített regressziós modelljei, az 500-1999 fős községek almintája (N=978). Függő változó: az 1000 lakosra jutó mikro-és kisvállalkozások számának logaritmus

A modell magyarázó változói		β (sig)	β (sig)
Konstans		3,645***	3,574***
F ₁	Jövedelmi-jóléti főkomponens	0,503***	0,503***
F ₂	Általános fejlettség főkomponens	0,485***	0,489***
F ₃	Korösszetétel főkomponens	0,159***	0,158***
UDULOD	Az üdülőövezetbe tartozást jelző dummy	0,076***	0,082***
KISTERAR	A kisbirtokok területi részesedése	-0,025	–
FKISBIR	A kisbirtokok népességre vetített száma	–	+0,036*
Kiigazított R ²		0,570	0,571

A táblázatban a sztenderdizált regressziós együtthatók (béták) és a t-tesztekhez tartozó szignifikancia szintek vannak feltüntetve az alábbi jelöléssel:

* 10%-os szinten szignifikáns

** 5%-os szinten szignifikáns

*** 1%-os szinten szignifikáns.

14. táblázat: A vállalkozói potenciál birtokszerkezet-változókkal kibővített regressziós modelljei, a legalább 2000 fős községek almintája (N=418). Függő változó: az 1000 lakosra jutó mikro-és kisvállalkozások számának logaritmus

A modell magyarázó változói		β (sig)	β (sig)
Konstans		3,784***	3,748***
F ₁	Általános fejlettség főkomponens	0,610***	0,619***
F ₂	Jövedelmi főkomponens	0,502***	0,497***
F ₃	Korösszetétel főkomponens	0,155***	0,160***
F ₄	Népesség-migráció főkomponens	0,190***	0,211***
UDULOD	Az üdülőövezetbe tartozást jelző dummy	0,051*	0,047
KISTERAR	A kisbirtokok területi részesedése	+0,049*	–
FKISBIR	A kisbirtokok népességre vetített száma	–	+0,089***
Kiigazított R ²		0,691	0,696

A táblázatban a sztenderdizált regressziós együtthatók (béták) és a t-tesztekhez tartozó szignifikancia szintek vannak feltüntetve az alábbi jelöléssel:

* 10%-os szinten szignifikáns

** 5%-os szinten szignifikáns

*** 1%-os szinten szignifikáns.

15. táblázat: A vállalkozói potenciál birtokszerkezet-változókkal kibővített regressziós modelljei, a városok almintája (N=147). Függő változó: az 1000 lakosra jutó mikro-és kisvállalkozások számának logaritmus

A modell magyarázó változói		β (sig)	β (sig)
Konstans		4,083***	4,098***
F ₁	Jövedelmi- jóléti főkomponens	0,525***	0,538***
F ₂	Általános fejlettség főkomponens	0,594***	0,619***
F ₃	Körösszetétel főkomponens	0,259***	0,261***
UDULOD	Az üdülőövezetbe tartozást jelző dummy	0,084*	0,088*
KISTERAR	A kisbirtokok területi részesedése	+0,097**	–
FKISBIR	A kisbirtokok népességre vetített száma	–	+0,093*
Kiigazított R ²		0,720	0,718

A táblázatban a sztenderdizált regressziós együtthatók (béták) és a t-tesztekhez tartozó szignifikancia szintek vannak feltüntetve az alábbi jelöléssel:

* 10%-os szinten szignifikáns

** 5%-os szinten szignifikáns

*** 1%-os szinten szignifikáns.

Azt a hipotézist ellenőriztem, hogy a kisbirtokok történetileg nagyobb súlya (mind a földterületen belüli aránya, mind a népességre vetített száma) magasabb vállalkozó sűrűséget von maga után. *Az eredmények a három elemzett települési almintá közül kettőn: a 2000 főnél nagyobb községek és a (kis)városok almintáin egyértelműen megerősítik a szóban forgó hipotézist.* Mind a kisbirtokok földterületen belüli részesedése, mind pedig a népességre vetített száma pozitív előjelű szignifikáns összefüggést mutat a mikro-és kisvállalkozások ma mért sűrűségével. (Igaz ugyan, hogy a 2000 főnél népesebb községek almintáján a kisbirtokok területi arányát mérő változó, a városok almintáján pedig a kisbirtokok népességre vetített számát mérő változó hatása csak 10 százalékos szinten szignifikáns). A kimutatott hatás gyenge, de egy ilyen történeti magyarázat esetében nem is várhattunk volna egyebet.

Kevésbé egyértelmű eredmények adódtak a legkisebb, 500-1999 fős települések almintáján. Azt láthatjuk, a kisbirtokok népességre vetített száma – 10 százalékos szignifikancia szinten – szignifikáns, pozitív előjelű kapcsolatot mutat a függő változóval.⁴⁵ Ezzel szemben a kisbirtokok területi részesedését mérő változóhoz tartozó

⁴⁵ Ezen a ponton megjegyzem, hogy amennyiben a települések drasztikus népességváltozása okozta „zajt” nem szűrjük ki, akkor is szignifikáns kapcsolathoz jutunk a községek almintáin – feltéve, hogy a kisbirtokok súlyát azok népességre vetített számával becsüljük –, ám nem tudunk kapcsolatot kimutatni a városi almintán. Ez azonban érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a masszív népességváltozás éppen ez utóbbi településeket érintette a leghatározottabban.

együttható előjele negatív. Noha az utóbbi összefüggés statisztikailag nem szignifikáns, a t-teszthez tartozó szignifikancia szint még nem annyira „rossz”, hogy szó nélkül mehetnék el e mellett az eredmény mellett. Ez azért is interpretációra tart igényt, mivel összecseng a kétváltozós elemzések során korábban kapott eredményekkel.

Kissé alaposabban is érdemes tehát utánajárni a birtokszerkezet operacionalizálására választott két változó viselkedésének. A kisbirtokok földterületen belüli arányát mérő (KISTERAR) változót illetően beláthatjuk, hogy arra – közvetett módon – a törpe-, a közép- és nagybirtokok földterületen belüli arányai is hatással vannak. Mivel az egyes birtokkategóriák jelentősen különböznek az egy kat. holdra jutó őstermelők átlagos számát illetően, a kisbirtokosok népességen belüli aránya a kisbirtokok földterületen belüli aránya tekintetében megegyező településeken is eltérő lehet, mégpedig annak függvényében, hogy a kisbirtokokon kívüli határt milyen arányban uralják a nagy „mezőgazdasági népsűrűségű” törpe-, illetve a kis „mezőgazdasági népsűrűségű” közép- és nagybirtokok. Ennek alapján úgy tűnik tehát, hogy a két birtokszerkezet-változó közül a kisbirtokok népességre vetített száma (FKISBIR) képezi le jobban a birtokos parasztság népességen belüli arányában meglévő különbségeit.

4. 5. Az eredmények összegzése és a továbblépés lehetséges irányai

Elérkezettnek tűnik az idő, hogy röviden áttekintsem vizsgálataim eddigi fontosabb eredményeit. Kiinduló hipotézisem az volt, hogy a települések mai vállalkozói potenciálja nem független a településeket történetileg jellemző domináns birtoknagyságtól. Hipotézisem arra alapoztam, hogy a birtokstruktúra a korabeli társadalom szerkezetének lenyomata: a kisbirtok birtokszerkezeten belüli tekintélyes súlya a birtokos parasztság, míg a nagybirtokok dominanciája az agrárproletárok nagy számát implicálja. Azt feltételeztem, hogy a települések kisbirtokos parasztságának vállalkozói kultúrája, az önálló gazdálkodásnak tulajdonított érték és az önálló gazdálkodás során felhalmozott tapasztalatok generációról generációra öröklődtek, s ennek révén a korábbi kisbirtokos településeken ma is élénkebb vállalkozói aktivitás figyelhető meg.

Hipotézisem empirikus ellenőrzéséhez nem kevés nehézséggel kellett megküzdenem. Az egyik ilyen – egyáltalán nem triviális feladat – a birtokstruktúra operacionalizálása volt. Ennek során számos, a birtokszerkezet vonásait megragadó mutatót állítottam elő, ám rövidesen szembesülnöm kellett ezek ilyen vagy olyan hátulütőivel is. Végül két változót tartottam meg a hipotézis ellenőrzéséhez: a kisbirtokok területi részesedését és a kisbirtokok népességre vetített számát mérő változókat. Utóbb azt láttuk: ezek közül is a kisbirtokok népességre vetített számát mérő indikátor képezi le jobban a kisbirtokos parasztság helyi társadalmon belüli súlyának települési eltéréseit.

Az eredmények a 2000 főnél nagyobb községek és a (kis)városok esetében egyértelműen megerősítik a fejezetben megfogalmazott hipotézist: a kisbirtokok két világháború közti nagyobb súlya – ceteris paribus – ma is a mikro- és kisvállalkozók magasabb népességre vetített számával párosul. Mind a kisbirtokok földterületen belüli részesedése, mind pedig a népességre vetített száma pozitív előjelű szignifikáns összefüggést mutat a mikro-és kisvállalkozások ma mért sűrűségével. Kevésbé egyértelmű eredmények adódtak a legkisebb, 500-1999 fős települések almintáján. Azt láthattuk, a kisbirtokok népességre vetített száma – 10 százalékos szignifikancia szinten – szignifikáns, pozitív előjelű kapcsolatot mutat a függő változóval, míg a kisbirtokok területi részesedését mérő változó hatása nem bizonyult statisztikailag szignifikánsnak.

Mindamellett van néhány dolog, amelyről az eredmények interpretálása során nem szabad megfeledkezni. Először is, kvantitatív vizsgálataim során csak meglehetősen durva indikátorokkal dolgozhattam. Már korábban is utaltam azokra a problémákra, amelyek onnan erednek, hogy kizárólag a birtoknagyságból indulhattam ki, figyelmen kívül hagyva ezzel a gazdálkodás egyéb fontos körülményeit (például a művelési ág, a föld minősége, stb.). Nincs kétségem afelől sem, hogy indokolt volna az elemzéshez a birtokok jövedelmét is valamilyen módon tekintetbe venni.

Másodszor: a települések határának a birtokösszeírásból rekonstruálható birtokstruktúrája természetesen nem tökéletesen képezi le a helyi (agrár)társadalom szerkezetét. Ehhez elég arra gondolni, hogy a több tagból álló birtokok növelik a birtokszámot, miközben nem nő a birtokosok száma. Emellett azt a korábban már jelzett körülményt sem feledhetjük, hogy a birtokösszeírás nem csak a helyben lakók és nem

csak az agrárnépességbe tartozók, hanem más rétegek, például az iparosok⁴⁶ birtokait is tartalmazza. Különösen az 1. kat. hold alatti birtokok vonatkozásában jelenthet problémát az, hogy azok jelentős részben nem mezőgazdasági foglalkozásúak birtokai.

Már több ízben utaltam rá, hogy az általam (is) feltételezett történeti kontinuitásnak több tényező is gátat szabhatott. A tömeges méretű ki- és bevándorlás – amellyel e kutatás keretei között érdemben nem volt mód foglalkozni – sok településen akaszthatta meg a vállalkozói kultúra nemzedékek közötti áthagyományozását. Az e települések által okozott „zaj” kiszűrésére csak igen durva hüvelykujjszabályhoz folyamodhattam. Egy olyan kutatás, amely alapján finomíthatnánk a településállomány szűrését, minden bizonnyal javítana az eredményeken.

⁴⁶ Hogy mennyire nem mellékes körülményről van szó, jól illusztrálja a következő adat: 1930-ban az iparosok mintegy harmadának volt a kezén mezőgazdasági földtulajdon (vagy bérlet) (Gyáni [2004 p. 298.]).

5. A VÁLLALKOZÓ KEDV MEGNYILVÁNULÁSI FORMÁI AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS ÉVTIZEDEIBEN

A tanulmány e fejezete egy olyan sajátos szempontú, rövid gazdaságtörténeti áttekintéssel⁴⁷ indul, mellyel mindenekelőtt az a célom, hogy megmutassam: a vállalkozó szellem a második világháborút követő időkben sem enyészett el, hanem időről időre felbukkant, s – a rendszer szabta szűk keretek között – újabbnál újabb sajátos megnyilvánulási formákban öltött testet. E történeti felvezetést követően (5.2. fejezet) az államszocializmus keretei között kibontakozó magángazdasági formák térszerkezeti jellemzőit tekintem át Nemes Nagy József és Ruttkay Éva [1989] nyomán. Végül, az utolsó alfejezetben néhány olyan empirikus adalékkal fogok szolgálni, melyek, ha önmagukban nem is elegendőek a vállalkozói potenciált jellemző térszerkezet folytonosságának alátámasztásához, de mindenesetre amellet szólnak.

5.1. A vállalkozó szellem megnyilvánulási formái az államszocializmus időszakában: egy sajátos szempontú gazdaságtörténeti áttekintés

Magyarországon a II. világháborút követő években egyre nagyobb mértékben jutottak érvényre azok a kommunista törekvések, amelyek célja a magántulajdon felszámolása és a tervgazdálkodás bevezetése volt. A kezdetben a szénbányákat, a fontosabb nehézipari üzemeket, a nagybankokat érintő államosítások 1949-50-ben elérték a kis- és középvállalatokat, a nagy-és kiskereskedéseket, a vendéglőket is (Pető-Szakács [1985]). A legális magánipar és kereskedelem visszaszorítására a hátrányok és korlátozások átfogó rendszerét építették ki (Laki [1998]). A magántevékenységet magas elvonásokkal sújtották, maximálták a kisiparosok által foglalkoztatható munkavállalók számát. A korlátozás kiterjedt az igényléses anyagkiutalás bevezetésére (vagyis a kisiparos nem vásárolhatott közvetlenül a gyártótól), amihez az anyagok, áruk kisiparosokat

⁴⁷ A történeti áttekintésben a főbb pontokat illetően nagymértékben támaszkodtam Laky Mihály [1998] munkájára.

diszkrimináló árazása (fogyasztói áron történő beszerzés) társult. A különböző hátrányok és korlátozások hatására a kisiparosok túlnyomó részét sikerült rövid idő alatt ipari szövetkezetekbe terelni (Tellér [1973]; idézi Laki [1998]), a kiskereskedők üzleteit és a magánvendéglőket állami vállalatok üzemegységeivé vagy raktáraivá alakítani (Laki [1998]).

A mezőgazdaságban az 1945. márciusában kezdődő földosztás fölszámolta a nagybirtokrendszert és megteremtette a magántulajdonon alapuló kisparaszti gazdaságot. A földreformrendelet értelmében kisajátították az 1000 kat. hold fölötti, illetve a vállalati és intézményi tulajdonban lévő birtokokat, és az 1000 hold alatti birtokok 100 hold fölötti részét az úri, illetve 200 hold fölötti részét a paraszti birtokok esetében. A kisajátított föld közel 60 százalékát magánszemélyeknek osztották ki, körülbelül egyharmadát, az erdőket és a legelőterület egy részét állami, illetve szövetkezeti tulajdonba juttatták. A földreform során zömmel a korábbi cselédek, mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok jutottak – átlagosan 5 kat. hold – földhöz (Pető-Szakács [1985]).

A mezőgazdaság tulajdonviszonyainak megváltoztatására, a kollektivizálásra irányuló törekvések 1948 februárjában jelentek meg először (Romsics [1999]). A téeszek alakítása kezdetben vontatottan haladt, de később a kényszerítőeszközök alkalmazása – a magángazdaságok adóterheinek növelése, a beszolgáltatási rendszer, a tagosítás és a közép- és gazdagparasztkok sanyargatása – megtette a hatását. 1953-ra a magántulajdon részaránya a mezőgazdaságban kétharmadra esett vissza (Romsics [1999]).

A kiépülő új gazdasági-társadalmi rendszer működési zavarainak megjelenése azonban nem sokat váratott magára. Az áruk és szolgáltatások állandósuló hiánya, a rossz minőség növelte a lakosság elégedetlenségét. A Nagy Imre által 1953-ban meghirdetett új szakaszban fordulatot kívántak végrehajtani a gazdaságpolitikában, javítani próbálták a gazdaságirányítás hatékonyságát. Noha nem állt szándékukban a magántulajdon szerepének növelése, türelmet tanúsítottak a legális magángazdasággal szemben (Laki [1998]). Ennek jegyében jelentős változásokat hoztak az agrárpolitikában: szabadabbá vált a téeszektől való kilépés, csökkentek a magángazdaságok adóterhei és enyhültek a

beszolgáltatási kötelezettségek is (Romsics [1999]). Emellett a szövetkezeti tagok számára engedélyezték a *háztáji gazdaságokat* is (Laki [1998]).

A reformok nem hagyták érintetlenül a *magánkisipart* sem: megkönnyítették az iparengedélyek kiadását és csökkentették az adókat is. 1957-ben kormánydöntés született az állami boltok és vendéglátó-ipari egységek egy részének bérbeadásáról (Romsics [1999]). Ezzel létrejött a *gebin*⁴⁸ intézménye; talán az első olyan intézményi újítás – mutat rá Laki Mihály –, amely „a tulajdonviszonyok megváltoztatás nélkül, a szocialista szektoron belül tette lehetővé a magánvállalkozást” (Laki [1998 p. 24.]).

Ezt a konstrukciót később több hasonló megoldás követte. Miként Kornai János megállapította: „A magyar reform jellemző vonása, hogy olyan vegyes formákkal kísérletezik, amelyek az állami tulajdont magántevékenységgel vagy magántulajdonnal kombinálják.” (Kornai [1989 p. 229]; idézi Laki [1998]).

A reformlépéseket azonban időről időre hosszabb-rövidebb reformellenes időszakok követték. Ezek alkalmával – 1955-ben, majd 1958 második felében – növekedtek a kisiparosok és kiskereskedők terhei, s ennek következtében fogyatkozott a létszámuk, a mezőgazdaságban pedig új lendületet vett az erőszakos téeszésítés. Az 1959-ig nagyobb részben kisparaszti családi üzemekből álló mezőgazdasági üzemrendszert 1961-re kollektivizálták (Juhász [1988]). A tömeges téeszésítés befolyásolta az iparban, a kereskedelemben és a szolgáltatásokban tevékenykedő önállók helyzetét is. A falusi kisiparosok egy része belépett a téeszékbe, mások nagyipari munkára cserélték a kisipari tevékenységüket (Laki [1998]). Jóllehet, e szektorokban nem terveztek tömeges szövetkezetesítést, értésére adták a kisiparosoknak és a kiskereskedőknek, hogy létük mindenekelőtt az állami-szövetkezeti szektor teljesítményének a függvénye. A kedvezőtlen változások hatására több éven hanyatlott a magánkisipar és kereskedelem teljesítménye (Laki [1998]). A magánkisiparban foglalkoztatottak létszáma az 1957-es 152 ezerről 1963-ra 66 ezer főre csökkent (Gervai [1965]; idézi Laki [1998]).

⁴⁸ A gebinesek (bérlok) a bérbe adó állami vállalat alkalmazottai voltak. Az általuk bérelt üzlet azonban nem a vállalati terv, hanem az ő önálló döntéseik alapján működött. A termelőeszközök legtöbbször a bérbe adó vállalat tulajdonában maradtak (Laki [1998]).

A kollektivizálás éveiben visszaesett a mezőgazdasági termelés, ellátási zavarok keletkeztek, melynek következtében gabonaexportra szorult az ország. A falvakban kialakult állapotokat enyhítendő, korrekciós lépéseket vezettek be: nagyobb teret engedtek a *háztáji gazdaságoknak* (fokozatosan lazítottak a családi állattartás korlátain) és bevezették a *részes művelési rendszert*⁴⁹ (Romsics [1999]). Vagyis „újból a tulajdonviszonyok változtatása nélkül, a szocialista szektor keretein belül tették lehetővé a magánvállalkozást” – szögezi le Laki Mihály [1998 p. 35.].

A kisipar teljesítményének visszaesését nem volt képes ellensúlyozni az állami (tanácsi) és a szövetkezeti ipar. A szolgáltató ágazatokban jelentősen romlott a kínálat minősége, s ez a gazdaságirányítókat kedvezőbb adózási szabályok bevezetésére és a kisiparosokat sújtó hátrányos megkülönböztetések megszüntetésére ösztökélte (Laki [1998]). Az 1968-ban életbe léptetett új gazdasági mechanizmus – közvetett módon – további pozitív változásokat hozott a magánvállalkozások szempontjából. A magánvállalkozók számára újabb, addig elérhetetlen piacok (személyszállítás és teherfuvarozás) nyíltak meg. Eltörölték a kereskedést (nyersanyagok, alkatrészek beszerzését) érintő korlátozásokat és fontos lépés volt a munkaerőpiac korábbi kötöttségek alóli felszabadítása. Ennek hatására nőtt a másod- és mellékállású kisiparosok száma, átalakult a kisiparos réteg összetétele. (Laki [1998]).

Az 1968-as reform magával hozta egy újabb – a köztulajdont és a magánműködtetést vegyítő – vállalkozási forma, az ipari termeléssel vagy szolgáltatással foglalkozó *téesz melléküzemek* elterjedését. E forma kulcsfiguráját a következőképpen írja le Laki: „...a „*melléküzemes*” speciális tudással, szellemi és kapcsolati tőkével, esetenként képzett munkaerővel, célgépekkel rendelkező vállalkozó” (Laki [1998 p. 38.]).

A reformellenes erők felülkerekedése következtében 1971-től visszavonták a reform több, fontos intézkedését. A visszarendeződés folytán egy időre megtorpant a legális magángazdaság növekedése. A 80-as évek elején azonban – a kialakult válsághelyzettel szembesülve – újabb reformokkal kísérletezett a magyar gazdasági és politikai vezetés. Amellett, hogy ennek hatására újra életre keltek az állami-szövetkezeti tulajdont a

⁴⁹ A téesz és a szövetkezeti tag (és annak családja) között megállapodás jött létre, amely rögzítette, hogy a szövetkezet földjén és vetőmagjával megtermelt termés mekkora hányada illeti a tagot, illetve a téeszt (Laki [1998]).

magánműködtetéssel kombináló formák (a téeszek melléküzemei, az állami kiskereskedelmi boltok és vendéglátó-ipari egységek szerződéses és magánbérleti rendszere), szervezeti innovációk egész sora jelent meg (Laki [1998]). Az 1982-től engedélyezett új szervezeti formák közül – számukat és gazdasági súlyukat tekintve – kiemelkedő jelentőséggel bírtak a *gazdasági munkaközösségek* (gmk) és a *vállalati gazdasági munkaközösségek* (vgmk), de ide sorolódtak még a *polgári jogi társaságok* (pjt)⁵⁰, valamint a szövetkezeti mozgalmon belül létrehozott *ipari és szolgáltató szövetkezeti szakcsoportok* és a *kisszövetkezetek* (Laky [1984]).

Ezek az új szervezeti formák voltaképpen nagyon kevés rokon vonást mutattak egymással. A közöttük meglévő különbség azonban nagyon is lényegbevágó: az új formák közül – elvileg, a jogszabályok adta keretek között – csupán a *gmk*, a *kisszövetkezet* és a *pjt* minősíthető a szó klasszikus értelmében vállalkozásnak – mutatott rá Laky Teréz [1984]. Bármilyen lazán kezeljük is a vállalkozás kritériumait, nem tekinthető vállalkozásnak sem a *vgmk*, sem az *ipari és szolgáltató szövetkezeti szakcsoport*, hiszen ezek szervezetileg nem függetlenek, esetükben a munkaeszközök a vállalat tulajdonát képezik, s a tagok nem kockáztatják sem befektetésüket (mert nincs is), sem személyes jövedelmeiket (Laky [1984]).

Egy későbbi tanulmányában Laky Teréz [1987] a jogi értelemben kisvállalkozásnak minősülő szervezetek három típusát különítette el: a többletmunkát értékesítőket, az önfoglalkoztatókat (kistermelőket)⁵¹ és a – szó klasszikus értelmében vett – vállalkozásokat. Amellett érvelt, hogy még a gmk-k és pjt-k tagságának döntő hányada, illetőleg a mellékfoglalkozású kisszövetkezetek tagsága is a „kisvállalkozásoknak” a *többletmunkát értékesítő* típusába sorolható abban a tekintetben, hogy gazdálkodásuk célja a pótlólagos jövedelemhez jutás és a fogyasztási színvonal növelése, kínálatuk csak a tagok munkavégző kapacitásának határáig növekszik, és tőkebefektetés nincs, mert a tevékenység nem igényli, de ellentétes is a jövedelemkiegészítés céljával (Laky [1987]). A tipológia szerint *vállalkozásnak* csak azon gazdasági szereplők minősíthetők, amelyek nyereségre törekszenek, s a nyereség reményében a befektetett tőkét

⁵⁰ Ezek esetében valójában egy régtől engedélyezett, de az új szabályozás által életre keltett formáról van szó (Laky [1984]).

⁵¹ Az *önfoglalkoztatók (kistermelők)* célja hasonlóképpen a család megélhetésének biztosítása a megfelelő fogyasztási színvonalon, ám lényeges megkülönböztető jegyük, hogy – a szükséges minimális mértékben – tőkét fektetnek be (Laky [1987]).

kockáztatják (és a saját tőkén kívül idegen források mozgósítására is készek). A fogalomnak ebben a szigorú értelmében véve, a 80-as évek derekán működő több mint százezer (mezőgazdaságon kívüli) régi és új kisszervezetnek csak kis töredékét tekinthetjük vállalkozásnak.

Sokan sokféle szerepét, funkcióját hangsúlyozták az államszocialista rendszer kereti között megjelenő magánvállalkozásoknak, illetve tágabb értelemben a második gazdaságnak⁵². Voltak, akik a szocialista rendszert bomlasztó hatását húzták alá, mások a kapitalizálódás kulcsszereplőit, az új vállalkozókat vélték felfedezni a szocializmus vállalkozóiban vagy kvázivállalkozóiban. Ebben a tanulmányban mindenekelőtt a következő szempontoknak tulajdonítok kiemelt jelentőséget. Először is – miként azt a fenti rövid áttekintés is szemlélteti –, a magánszektor, illetőleg a magántulajdonosi réteg az állami-szövetkezeti tulajdon (legszélsőségesebb) dominanciája mellett sem szűnt meg létezni. Másodszor, függetlenül attól, hogy a szocializmusbeli magángazdaság szereplői mennyiben (nem) feleltek meg a weberi értelemben vett vállalkozás kritériumainak⁵³, kétségkívül a *vállalkozó szellem* megnyilvánulásaiént értékelhetők. Avagy Gábor R. István és Galasi Péter megfogalmazását kölcsönvéve, úgy is mondhatnánk, hogy ez a szféra „szorgalommal párosuló köznapi ügyességre, vállalkozói szellemre épül” (Gábor R. – Galasi [1981 p. 19.]). E vállalkozók vagy kvázivállalkozók motivációi között – még akkor is, ha legtöbbjük a szocialista szektorbeli főállása mellett vállalkozott – ott szunnyadt és fokozatosan egyre jobban érvényre jutott az *önállóságra való törekvés*. Laki Mihály idézi az alábbi részletet egy vendéglős-cukrász vállalkozóval készült interjúból: „A szándékom az volt, hogy ha 4000 forintot keresek – ennyi volt a fizetésem a hivatalban –, akkor már nem vesztettem. Akkor mégis önálló vagyok, a magam ura vagyok, és az ember egész szépen megvan.” (Laki [1998 p. 53.]). Vagy ahogyan Kuczi Tibor [1998] fogalmaz ezzel kapcsolatosan: „... a rendszerváltozás előtti Magyarországon a leendő vállalkozások életpályája az önállóság irányába haladt. Úgy választottak munkahelyet, úgy oldották meg élethelyzeteiket, hogy ez a későbbiekben előnyössé váló szakmai tapasztalatok,

⁵² A „második gazdaság” fogalmának bevezetése a tudományos diskurzusba Gábor R. István és Galasi Péter nevéhez kötődik. A „második” gazdaság terminussal – széles értelemben véve – a munkavégzésnek a gazdaság szocialista szektorán kívüli hasznosítási módjait, illetőleg a jövedelmek társadalmilag szervezett elosztáson kívüli újraelosztási folyamatainak összességét jelölték [1981 p. 17.]. Fontos azonban felhívni a figyelmet arra, hogy a magán jellegű kisvállalkozások köre sokkal szűkebb volt, mint a második gazdaság fogalomköre (Barta [2002]).

⁵³ Lásd ehhez a 2. fejezetet.

kapcsolatok, anyagi eszközök fölhalmozódásához vezetett. Mire lehetővé vált a tömeges önállósodás, több százezer ember állt felkészülve arra, hogy bekapcsolódjék a piacgazdaságba.” (Kuczi [1998 p. 168.]). Arra a rendszerváltást követően felvetődött kérdésre, hogy „honnan támadt fel hirtelen a kapitalizmus szelleme”, Kuczi Tibor [1998] a (vállalkozói) kultúrában leli meg a választ. Érvelése középpontjában az a gondolat áll, hogy a háború előtt született kultúrák folytonossága nem szakadt meg a szocializmus évtizedeiben sem, – annak köszönhetően, hogy a megélhetési stratégiák függetlenek a politikától és részben a gazdasági berendezkedéstől is –, sőt e kultúrák tovább épültek, új elemekkel gazdagodtak. (Kuczi [1998 p. 169.]). Ha a piac mint domináns integrációs forma meg is szűnt létezni a II. világháborút követően, megmaradt az a „széles kulturális alapzat”, amelyre az korábban épült (Szelényi [1988b]; Kuczi [2000]).

5.2. A szocializmusbeli magángazdasági formák térszerkezeti jellemzői

Jóllehet, kisebb könyvtárra való irodalma van az államszocialista rendszer keretei között folyt magángazdasági tevékenységek elemzésének, csak kevesen foglalkoztak e tevékenységek térszerkezeti sajátosságainak feltárásával. Az általam ismert egyetlen kivétel Nemes Nagy József és Ruttkay Éva „A második gazdaság földrajza” címmel 1989-ben megjelent munkája. A következőkben e tanulmány témánk szempontjából fontosabb megállapításait tekintem át.

Nemes Nagy és Ruttkay [1989] vizsgálata kiterjed a mezőgazdasági önálló és a kisegítő, illetve háztáji gazdaságok tevékenységén túlmenően a második gazdaságnak a 80-as évek során teret nyert, mezőgazdaságon kívüli formáira is⁵⁴. Tulajdonképpen a második gazdaság két fő komponensét különböztetik meg: a második gazdaság működésének idején mindvégig domináns *háztáji, illetve lakossági kiegészítő tevékenységet*, s az általuk *valódi magánszektor*nak nevezett szférát.

⁵⁴ A kutatás mindenekelőtt az 1980. évi népszámlálási adatokra épült, amelyek településsorosan tartalmazzák az „önálló” (kisárutermelők, kiskereskedők) adatait. Kiegészítő információkat szolgáltatott továbbá az 1977-es és 1987-es időmérleg vizsgálatok, valamint az 1984. évi mikrocenzus, amely az aktív keresők és nyugdíjasok melléktevékenységére vonatkozó adatokat tartalmaz.

A szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a második gazdaság jóformán összes szegmensére a térségi-települési kötődés, illetve tagoltság jellemző. A második gazdaság domináns szektorát jelentő mezőgazdasági kistermelés sem vizsgálható egységes egészként: a mezőgazdasági önállók térbeli eloszlása más mintát követ, mint a háztáji-, illetve kisegítő gazdaságoké.

Az 1980. évi népszámlálás adatait elemezve kimutatták, hogy a *mezőgazdaság magánszektora (mezőgazdasági önállók)*, illetve az azt képviselő kisárutermelői (és kiskereskedői) réteg az ország peremvidékein, többnyire aprófalvakban maradt fenn. A kisárutermelés leginkább olyan gazdaságilag elmaradott, határ menti térségekben koncentrálódott, mint amilyen az Őrség, a Vendvidék, a Drávamente, Gömör és Abaúj vagy a Nyírség.

A *háztáji és kisegítő gazdaságok* – amelyek a második gazdaság legelterjedtebb formáját jelentették – alapvetően a falvakhoz, illetve az agrártérségekhez, mindenekelőtt az Alföldhöz kötődtek, noha akadtak azért különbségek a mezőgazdasági kiegészítő tevékenység különböző fajtái között (a zöldség- és gyümölcsstermesztés például inkább a városok környékére koncentrálódott a közvetlen lakossági értékesítés következtében).

A települési hierarchiában föntről lefelé haladva egyre több háztartás kapcsolódott be a mezőgazdasági kistermelésbe, és egyre inkább jellemezte piaci orientáció (az önellátás helyett) a mezőgazdasági kistermelést. Ez a szerzők megítélése szerint két dologra is utalhat. Egyfelől jelezheti a kisebb településeken az egyéb jövedelemszerzési lehetőségek szűkösségét, másfelől azonban a vállalkozókészség továbbélése is tükröződhet benne [1989 pp. 30-31.]. A háztáji és kisegítő gazdaságok kapcsán a szerzők másutt is megjegyzik, hogy ezek szerepet játszhattak a vállalkozói készség átörökítésében [1989 p. 25.].

Nézzük most a „*városi második gazdaság*” gyűjtőnév alá sorolt tevékenységek térszerkezetét! E fogalom a szerzők szóhasználatában a tevékenységek széles körét fedi: a magánkereskedelmet, a szerződéses üzemeltetést, a fizető vendéglátást, illetőleg al- és ágybérletet, az első gazdaságban folytatott mellék- vagy másodfoglalkoztatást, a magánkisipart, valamint az új típusú gazdasági szervezeteket (gmk, vgmk, ipari és

szolgáltató szövetkezeti szakcsoport). Ezért amennyiben a vállalkozói potenciál áll érdeklődésünk középpontjában, mindenképpen indokolt legalább a *kvázivállalkozók*, illetve a *mellékfoglalkozásúak és alkalmazottak* közötti különbségtétel (utóbbiakkal ehelyütt nem kívánunk foglalkozni).

A „városi” második gazdaság keretei közé sorolt különböző tevékenységi formák közül a magánkisipar és kereskedelem, valamint a kisvállalkozások bizonyos formái (nem ideértve a vgmk-t) álltak legközelebb ahhoz, hogy kvázivállalkozásokként tekintsünk rájuk [1989 p. 36.]. Az így értelmezett *kvázivállalkozások* népességre vetített száma alapján Budapest, Somogy megye és Pest megye emelkedett ki, de átlag feletti vállalkozói sűrűség jellemezte a vizsgált években Heves megyét is. A leggyéresebb kvázivállalkozói aktivitást ezzel szemben Nógrád és Vas megye lakossága mutatta.

E tevékenységformák közül a *magánkisipar* térbeli eloszlása tűnt a legkiegyenlítettebbnek (Nemes-Nagy-Ruttkay [1989]). Noha alátámasztani nem tudom, de véleményem szerint ebben valószínűleg szerepet játszhatott az a körülmény, hogy a lakossági ellátás színvonalának romlása miatt aggódó gazdaságirányítás a reformok során kiemelt figyelmet fordított a falusi, külterületi iparosok (és kereskedők) számának alakulására. Ez különböző ösztönzők alkalmazásában, a szabályozás rugalmassá tételében is megnyilvánult.⁵⁵ A *magánkereskedelem* terén a Balaton vidéke és az ország középső része mutatott átlag feletti aktivitást (Nemes-Nagy-Ruttkay [1989]).

Az *új kisvállalkozási formák* térszerkezetében – mind a magánkisiparhoz, mind a magánkereskedelemhez képest – jelentősebb volt a differenciáltság. Ezek leginkább a fővárosban és környékén, valamint Komáromban és Veszprémben koncentráálódtak a vizsgált időszakban. A három legelterjedtebb kisszervezeti forma a vállalati gazdasági munkaközösség, az ipari és szolgáltató szövetkezeti szakcsoport és a (magán) gazdasági munkaközösség volt. Noha az egyes formák eltérő térszerkezeti sajátosságokat mutattak, közös vonásuk volt, hogy mindegyik esetében erőteljes fővárosi (és agglomerációs) koncentráció érvényesült.

⁵⁵ Laki [1998] Gervait idézi a kisebb falvak ellátásával összefüggésben: „Segíteni lehet az ellátatlan igények kielégítésén úgy is, hogy a tanács a vidéki városok, nagyközségek fiatal szakmunkásainak működési engedélyt ad, hogy egy kis faluban önállóan dolgozzanak. Ugyanígy dolgozhatnak a helybeli nyugdíjas szakemberek anélkül, hogy nyugdíjukról lemondanának.” (Gervai [1965 p. 364.]).

Az *ipari és szolgáltató szakcsoportok* az ország középső és alföldi megyéiben sűrűsödtek a leginkább, miközben a *vállalati gazdasági munkaközösségek* térbeli eloszlása a tevékenységforma jellegénél fogva alapvetően az ipari tengely vonalát követte (Győr-Sopron, Komárom, Fejér és Heves megye). Országos átlag fölötti volt még a vgmk-k sűrűsége Békés megyében is.

A vállalkozás jegyeit leginkább magukon hordozó *gazdasági munkaközösségek* jellemző módon Budapesten és a nagyvárosokban koncentráálódtak, s a települési hierarchián lefelé haladva jól érzékelhetően esett a „vállalkozási” sűrűség. A gmk-k előfordulása alapján a leginkább „vállalkozó” megyék kivétel nélkül a Dunántúl megyéi közül kerültek ki: Somogy, Fejér és Győr-Sopron. A legkevesebb (népességre vetített) gmk ugyanakkor Borsod-Abaúj-Zemplénben és Vas megyében működött. Érdekes, hogy míg az alföldi megyék alig mutattak eltérést, addig a Dunántúlon erős volt a polarizáltság.

A városkörzetek közül (ez alatt a városi vagy nagyközségi központot és az azt körülvevő vonzásterületeket értve) a gmk-k száma alapján a főváros környéki Budaörs és Szentendre vonzáskörzete, valamint a Balaton környéke (mindenekelőtt Fonyód, Siófok és Keszthely körzete) emelkedtek ki. A szerzők szerint ezen az aggregációs szinten is kirajzolódott az ország keleti és nyugati fele közötti választóvonal: az országos átlag fölötti „vállalkozói” aktivitású körzetek három kivétellel – ezek Baja, Szeged és Dunakeszi körzete – mind a Dunántúlról kerültek ki. Egyértelmű volt továbbá az ország határ menti, elmaradott térségeinek elkülönülése, melyek jóformán teljesen kimaradtak a gmk-k elterjedésének folyamatából.

5.3. A vállalkozói potenciál térszerkezetének kontinuitása: néhány empirikus adalék

A 80-as 90-es évek fordulóján sokakat foglalkoztatott a kérdés, hogy a formálódó piacgazdaságban kikből lesznek vállalkozók.⁵⁶ Az egyik – Szelényi Iván [1988b] nevéhez köthető – hipotézis szerint elsősorban azok válnak vállalkozóvá, akiknek a

⁵⁶ Ezekre az évekre visszatekintve Kuczi Tibor és Lengyel György [1996] három egymástól elkülönülő, versengő teóriát azonosított.

családtagjai maguk is önállóak voltak a két világháború között, mivel nekik állt módjukban a vállalkozással kapcsolatos értékek, magatartásminták és ismeretek elsajátítása. Két különböző időpontban – 1988-ban⁵⁷ és 1993-ban⁵⁸ – kis- és közepes méretű vállalkozások körében végzett empirikus adatfelvétel is vizsgálta a családi háttérnek az önállósodásra való hatását, ám egyikük sem támasztotta alá, hogy a szülői vagy nagyszülői háttérnek szerepe volna a vállalkozóvá válásban (Kuczi–Lengyel [1996]). Ez is arra világít rá: létjogosultsága lehet egy olyan feltevésnek, amely az önállóvá válásban a családi háttér helyett az olyan tágabb közösségek szerepét hangsúlyozza, mint amilyen a település (vagy kistérség).

Ebben a fejezetben azt fogom vizsgálni – a rendelkezésre álló adatok szabta meglehetősen szűk keretek között –, hogy vajon a ma működő mikro- és kisvállalkozások sűrűségének területi egyenlőtlenségei mennyiben vágnak egybe az államszocialista rendszer (kvázi)vállalkozásait jellemző térszerkezettel.

A hajdani második gazdaság és a mai vállalkozói aktivitás közötti kapcsolat kérdésére – noha nem kifejezetten ez áll a vizsgálat fókuszában – Nemes Nagy is reflektál a 90-es évek derekán megjelent egyik tanulmányában [1996]. Kutatásának célja a határ menti területek és az ország belső térségeit jellemző gazdasági helyzet összehasonlítása. A szerző a vizsgálat módszeréül városkörzeti szinten – összesen 182 városkörzeten – elvégzett faktorelemzést választott⁵⁹. A faktorelemzés alapján három faktort különített el, melyeket „munkavállalói”, „vállalkozói” és „a külföldi tőke tereként” értelmezett. Szempontunkból mindenekelőtt a *vállalkozói tér faktora* érdemel figyelmet. Ez a faktor a főállású munkaviszonyon kívül jövedelemmel rendelkezők arányával, az egyéni vállalkozások sűrűségével, a vegyes vállalatok fajlagos számával és a vállalkozási nyereségadót fizető cégek sűrűségével korrelál. A városkörzeteknek a „vállalkozói térben” értelmezett faktorértékei alapján Nemes Nagy történeti összekapcsolódást vél felfedezni a második gazdaság és a mai „vállalkozói tér” között. Arra mutat rá, hogy a magas faktorértékű városkörzetek (Hévíz, Fonyód, Boglárlelle, Balatonfüred, Balatonföldvár, Siófok, Balatonalmádi, Budapest, Keszthely, Kiskőrös, Szeged, Túrkeve, Mórahalom, Pécs, Kunhegyes, Baja, Battonya, Szentendre, Kistelek,

⁵⁷ Lásd Kuczi–Vajda [1991], illetve Kuczi–Lengyel–Nagy–Vajda [1996]: Vállalkozók és potenciális vállalkozók

⁵⁸ Lásd Czakó–Kuczi–Lengyel–Vajda [1994].

⁵⁹ Az elemzés alapjául szolgáló adatok döntően 1993. évi adatok.

Kiskunmajsa) részint a korábbi *ún. falusi második gazdaság* koncentrációs magterületei, részint pedig a *városi második gazdaság* (kvázi)vállalkozói tevékenységeiben legnagyobb aktivitást mutató területek (a nagyvárosok és a Balaton vidéke) (Nemes Nagy [1996]).

A kérdésben való további kvantitatív vizsgálatok lehetőségei korlátozottak, tekintve, hogy településsoros adatbázis a hajdani (kvázi)vállalkozások egyetlen formájára vonatkozóan sem áll rendelkezésre. A korábban publikált adatok⁶⁰ azonban lehetővé tették, hogy a város (illetve nagyközség-)körzetek szintjén elvégezzek néhány egyszerű elemzést. Noha ezek adatai nem vethetők egybe a mai kistérségi szintű adatokkal, a *városkörzetek központi településeinek* adatai alkalmasak lehetnek az összehasonlításra. Összesen 143 város- (illetve nagyközség-) körzetközpont esetében áll rendelkezésünkre az 1987 közepéig megalakult gmk-k 10 ezer lakosra jutó száma, amit párba állíthatunk a mai (2001-es) működő mikro- és kisvállalkozások népességre vetített számával⁶¹.

A 16. számú táblázatban a szerint rendeztem négy csoportba a vizsgált településeket, hogy az 1987-ben és 2001-ben ott működő vállalkozások népességre vetített száma a medián értékénél nagyobb vagy kisebb volt. Másként fogalmazva: annak alapján osztályoztam őket, hogy relatív, egymáshoz viszonyított vállalkozói potenciál szerinti pozíciójuk hogyan változott a két időpont között. A táblázatból látható, hogy a városkörzet-központok⁶² döntő része, mintegy háromnegyede megőrizte korábbi relatív pozícióját abban az értelemben, hogy ha 1987-ben is a települések élénkebb (lanyhább) vállalkozói aktivitást mutató feléhez tartozott, akkor most a nagyobb (kisebb) vállalkozói sűrűségű feléhez sorolódik.

A relatív pozíciójukat változtató városkörzet-központokkal kapcsolatosan megfigyelhetjük továbbá, hogy azon települések, amelyek relatív helyzete időközben romlott, többnyire az Alföldről (azon belül is főleg Békésből), illetve emellett Somogy megyéből kerülnek ki, míg a relatív pozíciójuk javulását elkönnyelő települések legnagyobb részben a közép- és dél-dunántúli, illetve a közép-magyarországi régióban találhatók. Ezekben az elmozdulásokban talán leginkább annak lehetett szerepe, hogy a

⁶⁰ Ezek forrása: Nemes Nagy – Ruttkay [1989 pp. 163-168.].

⁶¹ Két városkörzet központot – Tokajt és Boglárlellét – ki kellett hagynom az elemzésből adathiány, illetve a település szétválása miatt.

⁶² 2001-re már ezek mindegyike városi jogállású település volt.

rendszerátalakítást követően hogyan rendeződött át e térségek gazdasági fejlettség szerinti egymáshoz viszonyított helyzete.

16. táblázat: A városkörzet-központok a gmk-k 1987-es népességre vetített száma és a mikro- és kisvállalkozások 2001-es sűrűsége szerint (N=143)

	A mikro- és kisvállalkozások fajlagos száma 2001-ben	
A gmk-k fajlagos száma 1987-ben	Medián feletti	Medián alatti
Medián feletti	44 város- (és nagyközség-) körzetközpont	Hódmezővásárhely, Gyula, Orosháza, Jászberény, Monor, Kalocsa, Gyomaendrőd, Nyírbátor, Nagyatád, Barcs, Kőszeg, Szécsény, Csurgó, Tab
Medián alatti	Dunaújváros, Vác, Pápa, Paks, Komárom, Kisvárd, Tapolca, Balassagyarmat, Dabas, Kiskőrös, Bonyhád, Marcali, Csorna, Siklós, Pásztó, Tamási, Ráckeve, Zirc, Rétság	66 város- (és nagyközség-) körzetközpont

Az 1987-es adatok forrása: Nemes Nagy és Ruttkay [1989], a 2001-es adatoké: T-Star, KSH
Megjegyzés: 2001-re a 143 körzetközpont mindegyike városi jogállású volt.

A szóban forgó almintán (N=142, Budapest nélkül) végzett korrelációs számítás eredménye is azt jelzi, hogy a hajdani gmk-k és a ma működő mikro- és kisvállalkozások települési sűrűsége szoros összefüggést mutat ($r = +0,703$).

Mind Nemes Nagy [1996] empirikus vizsgálatának eredményeiből, mind pedig saját kezdetleges elemzéseimből az a megállapítás szűrhető le, hogy a vállalkozói potenciál rendszerátalakítás előtti térszerkezete a folytonosság jeleit mutatja. Úgy vélem, ez a kapcsolat nem vezethető vissza pusztán arra, hogy a ma működő vállalkozások egy részének volt valamilyen szocializmusbeli előélete. Ha a 90-es évek elejének vállalkozói sűrűség térképét még közvetlenül formálhatta is a vállalkozások szintjén meglévő kontinuitás, addig mára ez a régebbi vállalkozások megszűnése és újak tömeges keletkezése következtében aligha elképzelhető. Jóllehet, ezek az eredmények önmagukban nem támasztják alá a települések vállalkozói kultúrájának nemzedékek közötti átörökítését, hiszen – többváltozós elemzések nélkül – nem zárhatjuk ki, hogy a térszerkezet hasonlósága más egyéb, például keresleti oldali tényezőkre vezethető vissza.

Mindazonáltal a következőkben egy olyan közel 8 ezer lakosú bács-kiskun megyei települést mutatok be – Fertő Imre és szerzőtársai [1991] nyomán –, amelynek esete jól illusztrálja a második világháború előtti vállalkozói kultúra fennmaradását. Fertő Imre és szerzőtársai a 80-as 90-es évtized fordulóján Soltvadkerten végeztek kutatást azzal a céllal, hogy feltárják a – vizsgálat idején még – falu modernizációját lehetővé tevő történeti okokat. Az ennek eredményeként elkészült esettanulmányt az alábbiakban saját szempontjaim szerint összegzem és kommentálom.

Soltvadkert társadalomszerkezetének sajátosságai (részben) történelmi okokra vezethetők vissza. A település ún. jövevényfal, ahol a betelepülők kedvezményekhez jutottak, és kevésbé érvényesültek a feudális megkötöttségek. A földesúrral szerződéses és nem jobbágyi viszonyban álltak. A föld megváltása is sajátos módon történt: a falu közössége vevőtársaságot alapítva egyszerre vett meg 16 ezer holdat az uraságtól. Ez erősítette a lakosság összetartó erejét, és lehetővé tette, hogy mindenki erejéhez mérten földhöz jusson (Fertő et al. [1991 p. 75.]).

A település két világháború közötti birtokstruktúrájában szembeötlő volt a 250 kat. holdnál nagyobb birtokok teljes hiánya. Az uralkodó birtokméret 50 kat. hold alatt volt, vagyis a településre a paraszti közép- és kisbirtok dominanciája jellemezte.⁶³ A birtokszerkezet fontos vonása volt ugyanakkor, hogy a szőlőtermesztés nagy aránya következtében már a relatíve kisebb birtokméret is biztos megélhetést jelentett a tulajdonos és családja számára. Már ebben az időben jelentős volt az országos piacra termelők aránya (ezt a vasúti elérhetőség is segítette) [1991 p.52.].

A települést sváb, szlovák és magyar, vallását tekintve pedig evangélikus, református és római katolikus népesség lakta. A faluban az elsődleges szempont azonban nem a vallási vagy nemzetiségi hovatartozás volt – állapítják meg Fertő és szerzőtársai [1991]–, hanem az, hogy az ember milyen gazda, hogyan műveli szőlőjét. A különböző nemzetiségi és vallási hovatartozásúak e célnak érdekében fognak össze [1991 p. 76].

Soltvadkert két világháború közötti társadalomszerkezete szoros összefüggést mutatott a település birtokszerkezetével. A legfelső társadalmi réteget a néhány nagygazda alkotta, 50 és 250 kat. hold közötti birtokokkal. Ezek a rétegek, amikor túljutottak a paraszti-

⁶³ A gyenge minőségű homoktalaj eleve a szőlő- és gyümölcstermesztés felé kényszerítette a lakosságot. Ez a termesztési kultúra igazából csak a kisbirtokon tudott hatékonyan működni (Fertő et al. [1991 pp. 75-76.])

polgári életformán, vállalkozóvá váltak, gyakran az országos piacon terítették termékeiket. Ők maguk csak a gazdaság irányításában vettek részt. Kiemelkedő szerepet játszottak az intenzív szőlő- és gyümölcsstermesztési kultúrák elterjesztésében, csakúgy, mint a legújabb termelési technológiák meghonosításában [1991 pp. 62, 76-77.].

Meghatározó volt a *kis- és középparasztság* aránya a falu népességén belül. Ők maguk tevékenyen részt vállaltak földjeik megművelésében. Nem mellékes az a korábban már említett körülmény, hogy Soltvadkerten az intenzív növénytermesztés a viszonylag kis birtokokon is biztosította a gazdák és családjuk megélhetését. A nagygazdák által bevezetett technológiai újítások számukra is elérhető közelségbe kerültek, s ennek birtokában képessé váltak a hagyományos paraszti létből való kiemelkedésre, árutermelővé váltak, modernizálni tudták gazdaságukat. Így ezek a kis- és középparaszti rétegek nemcsak haszonélvezői voltak a nagygazdák által felfuttatott árutermelésnek és a kibontakozó polgárosodási folyamatnak, hanem maguk is bekapcsolódtak abba [1991 pp. 62, 77-78.].

A településen a nagybirtok teljes hiánya következtében az agrárproletárok aránya a lakosság sokkal kisebb hányadát tette ki (20%), mint másutt. A nincstelenek vagy minimális földdel rendelkezők táborától jelentősen különböztek abban, hogy a soltvadkerti intenzív gazdálkodás munkalehetőségeket és tisztességes megélhetést biztosított számukra [1991 p. 78.].

A második világháborút követően a 100 kat. hold feletti birtokok tulajdonosai elhagyták a települést, s helyüket, a település életében játszott szerepüket a középparaszti réteg vette át. Soltvadkerten a *második gazdaságbeli* tevékenység igen korán megindult. 1957-től újra megkezdődtek a szőlőtelepítések. A mezőgazdaság kollektivizálása idején a gyenge adottságú termőfölddel rendelkező körzetben szőlő-gyümölcsstermelő szakszövetkezeteket szerveztek (az „artyel” típusú termelőszövetkezetek helyett). A községben – a helyi termelőszövetkezet mellett – öt ilyen szakszövetkezet alakult, de számuk az egyesülések révén a kutatás idejére kettőre csökkent.

A szakszövetkezetek működése alapján tért el a tsz-ek működésétől. Ezek két fő részből álltak: a szakszövetkezeti vállalatból (közös gazdaság) és a *tagi gazdaságból*. Ez utóbbiak a szövetkezet tagjainak árutermelő kisk gazdaságai voltak, amelyek a tulajdonos teljes döntési autonómiájával jellemezhetők. A tagi gazdaság lényeges megkülönböztető jegye volt, hogy – szemben a termelőszövetkezeti háztáji gazdasággal – az alapjául szolgáló ültetvény (melynek mérete jellemzően nagyobb a háztáji gazdaságénál) az illető

tag tulajdonában volt, csakúgy, mint a többi termelőeszköz. A szakszövetkezet – a termelőszövetkezettel ellentétben – köteles volt a tagjai által előállított termékek felvásárlására, csökkentve ezáltal az értékesítési kockázatot [1991 pp. 56-57.]. Megállapíthatjuk tehát, hogy a szocializmusbeli magángazdálkodás e formája túllépett a korábban említett „vegyes formákon” abban az értelemben, hogy már nem a köztulajdont kombinálta magánműködtetéssel. Ám kétségtelenül megkülönböztette őket a piacgazdaságban működő vállalkozásoktól a (piaci) kockázat hiánya.

Soltvadkerten ez a tagi gazdaság egyértelmű fölényre tett szert a szőlőtermesztésben a nagyüzemi termeléshez képest. A tagi gazdaság intézménye alapot teremtett arra, hogy a megrekedt paraszti polgárosodás újra lendületet vehessen, s az agrárfejlődésnek egy alternatív útja bontakozhasson ki [1991 p.57.].

A második gazdaság térnyerése természetesen nem hagyta érintetlenül a település társadalomszerkezetét. A jól jövedelmező szőlőtermesztés kínálta lehetőségek vállalkozásra csábították – szokatlan módon – az agrárértelmiséget. Ennek a rétegnek a bekapcsolódása új távlatokat nyitott. Ők vették át a szőlőtermesztő nagygazdák megüresedett helyét. Nyomukban megjelentek az új technológiák és termesztéstechnikai újítások is. A termelő rétegek – csakúgy mint a korábbi generációk tették a század elején – most sem késlekedtek a gazdálkodási módszerek átvételével. Ennek következtében tőkeerős középréteg alakult ki a 90-es évek elejére [1991 p. 63.].

A településen olyan társadalmi struktúra fejlődött ki, amelynek csúcsán egymás mellett voltak megtalálhatók a második gazdaságban sikereket elért vállalkozó típusú gazdák és az első gazdaság szövetkezeti vezetői. A társadalmi ranglétra következő lépcsőfokán részint azok a gazdák foglaltak helyet, akik csupán kis területet műveltek, nem alkalmaztak idegen munkaerőt, s gazdálkodásukra kevésbé volt jellemző a vállalkozói jelleg. Részint ide tartoztak még azok az első gazdaságbeli pozíciót betöltők, akik mellékesen gazdálkodtak (pl. közigazgatási vezetők, értelmiségiek). A széles középréteg esetében elmosódtak az első és második gazdaság közötti különbségek. Az ide tartozók stratégiájában nagyjából egyforma súlya volt a két gazdaságnak. Jellemző rájuk, hogy az első gazdaságban elfoglalt pozíciójuk mellett 1-2 holdas területen gazdálkodtak. A társadalmi hierarchia alján azok a rétegek álltak, amelyek nem tudtak bekapcsolódni a második gazdaságba, és az első gazdaságban is a hierarchia alján helyezkedtek el. Ide tartoztak még azok a második gazdaságban tevékenykedők, akik különösebb ambíciók

nélkül gazdálkodnak, s azok, akik nem gazdálkodóként, hanem munkaerőként jutottak szerephez (napszámosok, tanyasi állandó munkások) [1991 pp. 82-86.].

Soltvadkert az esettanulmány lezárása után, 1993-ban nyerte el a városi rangot. A településen jelenleg 774 mikro- és kisvállalkozás működik, vagyis kevés híján száz vállalkozás jut ezer lakosra (2001-es adatok). Soltvadkert ezzel nemcsak a hozzá hasonló méretű települések átlagos vállalkozási sűrűségét múlja felül, hanem a megyei jogú városok átlagos vállalkozási sűrűségét közelíti. Ha pedig az idegen munkaerőt foglalkoztató⁶⁴ mikro-és kisvállalkozások számát tekintjük, akkor még inkább kiütözik a települést jellemző kimagasló vállalkozói potenciál.

Soltvadkert esete alkalmat ad arra, hogy empirikus tartalommal tölthessük meg azt a statisztikai összefüggést, melyet a tanulmány korábbi, a birtokszerkezet és a vállalkozói potenciál kapcsolatára vonatkozó elemzései hoztak. Abban, hogy a községben az árutermelő tendenciák 1957-től kezdődően az ország többi településénél erőteljesebben jelentkeztek (Fertő et al. [1991 p. 63.]), minden bizonnyal szerepe volt a település II. világháború előtti fejlődésének, annak, hogy a *kisbirtokosok a hagyományos paraszti létből kiemelkedve viszonylag korán árutermelőkké váltak*, modernizálni tudták gazdaságukat. Az államszocialista rendszer keretei között megjelenő *tagi gazdaság* intézménye pedig, úgy vélem, hozzásegített ahhoz, hogy a települést jellemző vállalkozói kultúra máig fennmaradjon, s új elemekkel gazdagodhasson.

5.4. Összefoglalás

E fejezetben több érvet is felsorakoztattam amellett, hogy a vállalkozói kultúra nemzedékről nemzedékre való átörökítése nem szakadt meg még abban az időszakban sem, amikor a vállalkozói tevékenységet az államszocialista rendszer szűk keretek közé szorította. Ebben úgy vélem, egyebek között azok az úgymond „vegyes” vagy „kevert” – az állami szövetkezeti tulajdont a magánkezdemenyezéssel kombináló – formák is szerepet játszhattak, amelyek megjelenése legalább a szárnypróbálgatásra lehetővé tette a vállalkozó kedvűek számára. Nem szándékoztam vitába szállni ugyanakkor azzal az

⁶⁴ Erről lásd részletesen a tanulmány 2. fejezetét.

érveléssel, mely szerint a „szocialista kisvállalkozásoknak” kevés közül volt a szó klasszikus értelmében vett vállalkozáshoz. Pusztán amellet kívántam érvelni, hogy e szervezeteket a vállalkozó kedv megnyilvánulásaiként vehetjük számba.

Nem lehet kétségünk felőle, hogy az akkori vállalkozásokat körülvevő – állandóan módosuló – hatalmi-szabályozási környezet, az ebből fakadó politikai kockázatok⁶⁵ sajátos alkalmazkodási stratégiákat, viselkedésmintákat hívtak életre. Tartózkodtam azonban attól, hogy – ilyen irányú kutatások hiányában –, hozzászóljak ahhoz a korábban kibontakozott vitához, mely arra irányul: vajon az államszocializmus keretei között kifejlődött jellegzetes vállalkozói viselkedésminták mennyire voltak jótékonyak, vagy épp ellenkezőleg károsak az új, piacgazdasági körülmények között.

Utaltam arra, hogy a vállalkozók rekrutálódását vizsgáló empirikus munkák nem erősítik meg azt a hipotézist, mely a családi háttér hatását húzza alá a vállalkozóvá válásban. Úgy vélem, hogy a tanulmány 4. fejezetének – a két háború közötti birtokszerkezet és a vállalkozói potenciál kapcsolatára vonatkozó – elemzési eredményei, kiegészülve az itt bemutatott empiriával, alátámasztják azt a – Kuczi Tibor [1996; 2000] által megfogalmazott – felvetést, mely szerint a vállalkozói kultúra nemzedékek közti áthagyományozása nem okvetlenül a család, hanem az annál nagyobb közösségek (a települések) szintjén megy végbe.

⁶⁵ Erről lásd például Laki [1998].

6. A TÁRSADALMI TŐKE ÉS VÁLLALKOZÓI POTENCIÁL KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS

A tanulmány e fejezetében⁶⁶ a társadalmi tőke és a vállalkozói potenciál kapcsolatára vonatkozó hipotézis áll a középpontban. Röviden szólva: azt feltételezem, hogy a vállalkozói potenciál területi eltérései nem függetlenek a társadalmi hálózatokban rejlő társadalmi tőke területi különbségeitől. Vagyis azokon a településeken, ahol egymástól elszigeteltek az egyének, ott – minden egyéb változatlansága mellett – kevesebb vállalkozás jön létre, mint ott, ahol sűrű a kapcsolati hálózat (6.2 fejezet). Hipotézisem bővebb kifejtése és a feltételezett hatásmechanizmusok bemutatása előtt röviden érinteni fogom a társadalmi tőke fogalmi meghatározásával kapcsolatos fontosabb dilemmákat (6.1. fejezet). Ahhoz hogy a hipotézis érvényességét empirikusan is ellenőrizhessem, több a társadalmi tőke mérésével összefüggő elméleti és gyakorlati problémát is tisztázni kell (6.3. fejezet). Amellett fogok érvelni, hogy a társadalmi tőke területi különbségei – bizonyos korlátok között – megragadhatók a szervezeti tagsági jellegű kapcsolatok területi különbségeivel. A mérést kétféle indikátorral – a civil szervezetek települési számával és taglétszámával – is meg fogom kísérelni. A társadalmi tőke és vállalkozói potenciál közötti kapcsolatra vonatkozó feltevés teszteléséhez (6.5. fejezet) ez alkalommal is a tanulmány 3. fejezetében, a vállalkozói potenciál területi különbségeinek magyarázatára felírt regressziós modellt hívom segítségül.

6.1. A társadalmi tőke fogalma

A társadalmi tőke meghatározását közel sem övezi konszenzus a szociológiában és a rokon társadalomtudományokban. A fogalom meghatározásakor – többek között –

⁶⁶ A dolgozat e fejezete a „Regionalitás és társadalmi egyenlőtlenség” című OTKA kutatás (T034252) keretei között elkészített tanulmány kibővített és átdolgozott változata (Kopasz [2004]).

Coleman-re [1998] szokás hivatkozni, aki a társadalmi tőkét olyan entitások sokféleségeként vezette be a szociológiai elemzésbe, amelyek két közös jeggyel bírnak: „mindegyik valamilyen társadalmi struktúra aspektusa, és megkönnyíti a cselekvést ezen a struktúrán belül”.

Mindazonáltal a társadalmi tőkének egy sor ettől eltérő értelmezésére bukkanhatunk az irodalomban. A fellelhető definíciók többféleképpen osztályozhatók. Torsvik [2000] két irányvonalat vél elkülönülni: míg egyes szerzők a társadalmi tőkét *a társadalmi struktúra különféle komponenseivel azonosítják*, addig mások közvetlenül magatartási diszpozíciókkal.

A meghatározások elsőként említett családjában az egyes szerzők által adott definíciók közötti eltérés a fogalom, illetve a benne foglalt társadalmi komponensek terjedelmében van. Putnam [1993] definíciója – pontosabban annak Torsvik szerinti olvasata – például a társadalmi tőke egy szűk meghatározása, amennyiben a közösség tagjai közötti horizontális kapcsolatokat foglalja magában. A társadalmi tőke coleman-i felfogása [1998] ilyen értelemben egy tágabb meghatározásra példa, miután abban a horizontális mellett a hatalmi viszonyok is a társadalmi tőke formáját képezik. A legátfogóbb definíciók olyan elemeket is magukban foglalnak, mint a kormányzat, a politikai rendszer és a formalizált intézmények.⁶⁷

A társadalmi tőke meghatározások másik ága a társadalmi tőkét közvetlenül *hitekkel és magatartási diszpozíciókkal azonosítja, amilyenek az együttműködés normái vagy a bizalom*. Torsvik példaként Knack és Keefer [1997], Paldam [2000] és Fukuyama [1997] munkáit említi. A társadalmi tőke-meghatározások ezen ága több problémát is felvet. Először is, ha a társadalmi tőke csak a kölcsönös bizalom szinonimája, ilyenként mi indokolja a fogalom használatát? Másodszor, s ami ennél a szemantikai problémánál fontosabb, – mutat rá Torsvik [2000] – hogy a társadalmi tőke koncepció akkor lehet termékeny, ha azt a forrásai szempontjából határozzuk meg, nem pedig a következményei szempontjából. Ebben a vonatkozásban Coleman társadalmi tőke-meghatározását is éri bírálat, tekintve, hogy a társadalmi tőkét annak

⁶⁷ Torsvik [2000] Grootaert [1998] és Collier [1998] munkáit hozza példaként.

következményével, mégpedig pozitív következményeivel definiálja, s így kritikusai szerint instrumentalista orientáció jellemzi (Portes – Sensenbrenner, [1998]).

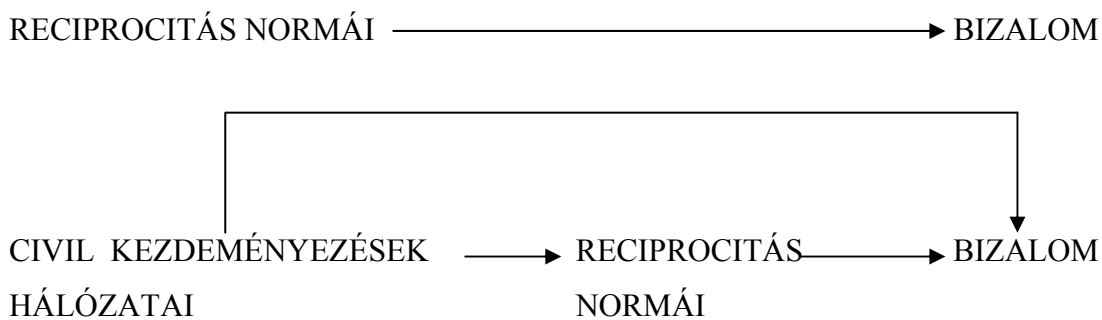
Mindazonáltal Torsvik tipológiájával kapcsolatosan – miként az már az eddigiekből is kiviláglik – felvetődik a probléma, hogy alig-alig találni olyan társadalmi tőke-megközelítést, amely egyértelműen egyik vagy másik típusba sorolható volna. Putnam fogalomhasználatából például éppúgy kiolvasható a társadalmi tőke tágabb meghatározása is, amely magában foglalja a társadalmi normákat (köztük a reciprocitás normáját), a bizalmat és a társadalmi hálózatokat is. Így Putnam – megítélésem szerint – legalább annyira tartozik azon szerzők közé, akik a társadalmi tőkét magatartási diszpozíciókkal azonosítják, mint azok táborába, akik a társadalmi struktúra valamely komponenseként határozzák meg.

Putnam társadalmi tőke-meghatározása

A kutatási téma szempontjából megkerülhetetlen, hogy kissé bővebben is szóljak Robert Putnam [1993] „Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy” című művéről, amelyben a szerző a civil tradíciók és az intézmények működőképessége közötti összefüggést kutatja. A könyv fogalmi apparátusában központi szerepet kap a *civil kezdeményezések* vagy másként *civil részvétel (civic engagement)* és a *civil közösség (civic community)* terminusa. Putnam úgy érvel, hogy a különféle önkéntes szerveződésekben (kórusokban, sportklubokban, stb.) való állampolgári részvétel társadalmi tőkét generál a civil kezdeményezések sűrű hálózatai, az általánosított reciprocitás normái és az általános bizalom formájában. Felfogásában a társadalmi normák (köztük a reciprocitás normája), a bizalom és a társadalmi hálózatok (horizontális hálózatok) tehát mind-mind a társadalmi tőke *formái*, vagy *összetevői*: „A társadalmi tőke (itt) a társadalmi szervezet jellemzőire vonatkozik, amilyenek a bizalom, a normák és hálózatok, melyek a koordinált cselekvések lehetővé tétele által növelik a társadalmi hatékonyságot” [1993 p. 167.]. Látható, hogy a meghatározásban egyszerre vannak jelen a társadalmi tőke lehetséges forrásai (hálózatok) és következményei (bizalom és társadalmi hatékonyság). Félő, hogy a társadalmi tőke ilyen értelmezése nem lehet gyümölcsöző, mivel alkalmatlan arra, hogy tisztázhassuk, mi a társadalmi tőke státusza az oksági kapcsolatban.

Putnam szerint a bizalomnak⁶⁸ modern viszonyok között két – egymással összefüggő – forrása lehet: a *reciprocitás normái* és a *civil kezdeményezések hálózatai*. Ez utóbbiak az olyan önkéntes szerveződésekben való tagsággal jönnek létre, mint amilyenek a sportklubok, természetvédelmi egyesületek, stb. Mind a reciprocitás normái, mind pedig a civil kezdeményezések hálózatai előmozdíthatják a bizalom kifejlődését. Mindazonáltal a szerző a civil kezdeményezések hálózatai és a bizalom között egy közvetett kapcsolatot is feltételez; a civil kezdeményezések hálózatai a reciprocitás normáira is pozitívan hatnak, elősegítve ezzel a bizalom kialakulását. A társadalmi tőke összetevői vagy formái között Putnam által feltételezett összefüggéseket az alábbi, 8. számú ábrán jelenítettem meg.

9. ábra: A társadalmi tőke összetevői/formái és a közöttük lévő kapcsolatok Putnam-nél

Forrás: Putnam [1993] nyomán saját értelmezés

Putnam nem időzik sokat azzal, hogy feltárja, milyen mechanizmusok révén hatnak a reciprocitás normái és a civil kezdeményezések hálózatai a bizalom kifejlődésére, holott egyáltalán nem triviális például az, hogy a különféle civil szerveződésekben való tagság hogyan, milyen mechanizmusokon keresztül generál bizalmat a civil szerveződésen kívül, vagyis a szónak a „társadalmi vagy általános bizalom” (*social trust*) értelmében. Azt sem fejti ki, hogy mennyiben más egyfelől a sűrű társadalmi hálózatoknak közvetlenül a bizalom kifejlődésére, másfelől pedig a reciprocitás normáira – s így módon közvetetten a bizalomra – kifejtett hatásának mechanizmusa. Ez utóbbi kapcsolatra vonatkozóan még találhatók utalások a szövegben – ilyen mindenekelőtt a

⁶⁸ A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy Putnam itt „social trust”-ről beszél – szembeállítva azt a szorosan kötött közösségekben érvényesülő „thick trust”-tal. A társadalmi vagy általános bizalom alatt az egymásnak idegenek közötti bizalmat érti.

sűrű társadalmi hálózatoknak az opportunizmus költségeit növelő hatása, ami a kooperáció felé tereli a játékosokat. Homályba vész ugyanakkor, hogyan képesek a civil kezdeményezések hálózatai a reciprocitás normájának megerősítésén túl, közvetlen módon bizalmat generálni a szereplők között. Miképpen eredményezi az állampolgárok sportegyesületekben, kórusokban, szakmai szövetségekben való részvétele a bizalom létrejöttét olyan egyének között, akik előzőleg semmilyen kapcsolatban nem álltak egymással? Úgy vélem, a szerző nagyvonalú fogalomhasználata eleve ellehetetleníti a mechanizmusok feltárásának lehetőségét. A hatásmechanizmusok kifejtésének hiányai arra hívják fel a figyelmet, hogy a nagyszabású vállalkozás adós maradt egy társadalmi tőke-elmélettel.⁶⁹

Társadalmi tőke és bizalom

Tanulmányomban *a társadalmi tőkét mint olyan erőforrást határozom meg, amely a társadalmi hálózatokban rejlik, s amelyet az aktorok cselekvéseikhez felhasználhatnak*. Kár volna tagadni: egy ilyen definíció felveti a kérdést, hogy valóban indokolt-e a társadalmi tőke fogalmának bevezetése a kapcsolathálózati erőforrások vagy a hálózati tőke⁷⁰ fogalma helyett vagy mellett. A társadalmi tőkét ekképpen mint „infrastruktúrát”, vagy másképpen „médiumot” határozom meg, nem pedig mint „társadalmi relációk tartalmát” (Woolcock, [1999]). A fenti definíció előnye, hogy lehetővé teszi a társadalmi tőke forrásainak és következményeinek koncepcionális elhatárolását.

A bizalom értelmezésemben nem a társadalmi tőke szinonimája (vö. Fukuyama) és nem is szükséges eleme a társadalmi tőke definíciójának (vö. Putnam). A bizalom – mint percepció⁷¹ – többféle talajon is kifejlődhet (lásd erről például Durlauf–Fafchamps [2004]). A kérdés átfogó tárgyalása helyett itt mindössze amellet kívánok érvelni, hogy

⁶⁹ Többek között a fogalmi meghatározással és a hatásmechanizmusok felfejtésének hiányosságaival kapcsolatos problémákra mutatnak rá Putnam kritikusi is, például Levi [1996] vagy Goldberg [1996].

⁷⁰ A kapcsolathálózati erőforrás terminust használja Angelusz Róbert és Tardos Róbert [1998], a hálózati tőkét Czákó Ágnes és Sik Endre [1994]. Később Sik [2004] a kapcsolati tőke mellett teszi le a voksát a társadalmi tőke ellenében.

⁷¹ Diego Gambetta megfogalmazásában, bizalomról akkor beszélhetünk, amikor az a szubjektív valószínűségi szint, melyet ahhoz rendelünk, hogy az illető egyén jövőbeli cselekvése számunkra hasznos, vagy legalábbis nem hátrányos, kellően magas ahhoz, hogy a vele való kooperációt válasszuk (Gambetta [1988]).

a társadalmi tőke előmozdíthatja a bizalom kifejlődését. A bizalom létrejöhet egyfelől *materialista egoisták között*, amennyiben ismételt interakció áll fenn közöttük, *a reciprocitás normáját* követik, és nem diszkontálják a jövőbeli hasznokat. A bizalom másfelől különböző, *a materialista egoizmustól eltérő motivációkon* („prosocial motivations”) is nyugodhat. Torsvik [2000] három ilyen motivációt említ meg. Az egyik az altruizmus, a második a morális elvek által vezérelt viselkedés. A harmadik – részben legalábbis racionális – motívum, amikor a bizalom alapja az egyéneknek a társadalmi megítélésükkel, megbecsültségükkel való törődése. Torsvik [2000] nyomán úgy ítélem meg: a társadalmi hálózatok elősegíthetik mind a reciprocitás normáján alapuló, mind pedig a materialista egoizmustól eltérő egyéb motivációkon nyugvó bizalom kifejlődését.

Először és részletesebben az első állítással foglalkozom. Abban az esetben, ha önérdékkövető egyéneket és ismételt interakciót feltételezünk, a társadalmi tőke a következő mechanizmusok révén ösztönözheti a reciprocitáson alapuló bizalmat. Az egyének akkor fognak tartózkodni az opportunista magatartástól, ha az opportunistaviselkedés jövőbeli költségei (pontosabban a jövőbeli költségek diszkontált összege) meghaladni látszanak az attól rövidtávon várható nyereséget. A várható veszteségek nagysága alapvetően két tényezőn múlik. Egyfelől azon, hogy mekkora az opportunistamagatartás mások általi észlelésének valószínűsége. Másfelől pedig azon, hogy mekkora a kilátásba helyezett büntetés. Azt kell belátnunk tehát, hogy a társadalmi tőke nagyobb állománya növeli a tisztességtelen magatartás észlelésének esélyeit és/vagy az ilyen magatartást tanúsító egyén számára várható büntetés nagyságát (költségeit). Torsvik [2000] szerint sűrűbb kapcsolati hálózatot feltételezve, vagyis olyat, amelybe az egyének szorosabban integráltak, valószínűsíthető, hogy az egyéni viselkedésről több információ keletkezik. Több információ pedig növeli a tetten érés esélyét. Továbbá, minél szorosabban integrálódnak az egyének társadalmi hálózatokba, annál súlyosabb költségeket jelent számukra a jövőbeli tranzakciókból való kizárás. Sűrűbb kapcsolati háló esetén ugyanis több potenciális üzleti kapcsolattól eshet el az opportunistamódon viselkedő egyén. Egy ilyen hálózatot feltételezve, egy adott típusú tranzakcióból való kizárás könnyen maga után vonhat más típusú tranzakciókból való kirekesztést is.⁷²

⁷² Gondoljunk el egy olyan példát, amelyben az egyénnek valamely üzleti relációban tanúsított opportunistamagatartása nem csak a jövőbeli üzleti tranzakciókból való kizárását vonja maga után, hanem a nem üzleti kötelekeinek elvesztését vagy legalábbis meggyengülését is.

Fentebb úgy érveltem, hogy a társadalmi kapcsolatok sűrű hálózatai erősíthetik a *reciprocitás normáján* alapuló bizalmat. Látható, hogy a társadalmi tőke és a reciprocitáson alapuló bizalom közötti összefüggés tárgyalása jól illeszkedik a sztenderd racionális választások modelljébe (Torsvik [2000]). Az érvelés során az volt az alapfeltevés, hogy az egyéni motivációk a társadalmi tényezőktől függetlenek; a társadalmi tényezőknek csak annyiban van szerepük, amennyiben az egyéni ösztönzőket és lehetőségeket befolyásolják.

Kevésbé kézenfekvő – s a racionális választások modelljén túlnyúló – kérdés ugyanakkor, hogy milyen mechanizmusok révén járulhat hozzá a társadalmi tőke a *materialista egoizmustól eltérő* alapokon nyugvó bizalom kifejlődéséhez. Másként fogalmazva a kérdést: miként képesek bizalmat generálni a társadalmi struktúra jellemzői az *egyéni motivációk vagy preferenciák* befolyásolása révén? Ebben a vonatkozásban meglehetősen kevés ismeret áll rendelkezésünkre. Mindazonáltal a kísérleti közgazdaságtan szolgálhat néhány idevágó eredménnyel. Ezek szerint a társadalmi tőke a csoportazonosság révén erősítheti az altruizmust (Akerlof–Kranton [2000]). Kísérleti eredmények támasztják alá, hogy a csoporttal való azonosulást előidézve a szereplők magatartása az altruizmus és a kooperatív játék irányába mozdul el (lásd például Fershtman – Gneezy [2001]). Ez bekövetkezik akkor is, ha a szereplők nem ismerik egymást, sőt akkor is, ha a kísérlet során nem látják egymást.

6.2. A hipotézis és a hatásmechanizmusok

Mindezek fényében azt a hipotézist fogalmazom meg, hogy *a vállalkozói potenciál területi eltérései nem függetlenek a társadalmi kapcsolatokban rejlő társadalmi tőke (mint erőforrás) területi különbségeitől*. Azaz, azt feltételezem, hogy azokon a településeken, ahol egymástól elszigeteltek az egyének, ott – minden egyéb változatlanlansága mellett – kevesebb vállalkozás jön létre, mint ott, ahol sűrű a kapcsolati hálózat. Persze, ez a hipotézis semmit nem mond arról, hogy egy-egy településen kikből lesznek vállalkozók. Ez nyilvánvalóan számos olyan tényező függvénye, mint például bizonyos, az önállósodást támogató személyiségjegyek (pl. a kockázatvállalási

hajlandóság) megléte, vagy hiánya, vagy az egyéneknek a teljes kapcsolati hálón belüli kedvező vagy éppen kedvezőtlen pozíciója. De hogyan befolyásolhatja a társadalmi tőke állománya az önálló vállalkozás indításának lehetőségét? A következőkben ezt fogom bővebben kifejteni.

A társadalmi tőkével foglalkozó munkákban nagyjából két irányvonalat különíthetünk el azt a kérdést illetően, hogy a társadalmi kapcsolatok miként támogathatják a cselekvőket céljaik elérésében (Gargiulo – Benassi [2000]). A társadalmi hálózatok *egyfelől* lehetővé teszik a szereplők számára az információhoz, az erőforrásokhoz, valamint a lehetőségekhez való hozzáférést (lásd például Granovetter [1974]; Coleman [1990]; Burt [1992]). A bőségesen rendelkezésre álló társadalmi tőke *másfelől* előmozdíthatja a kooperáció és a kollektív cselekvés problémájának megoldását (Blau [1955]; Pfeffer és Salancik [1978]; idézi Gargiulo – Benassi [2000]).

Nincs ugyanakkor konszenzus abban a kérdésben, hogy a társadalmi hálózatok mely tulajdonságaiból származhatnak az efféle hasznok. Gargiulo és Benassi [2000] cikke Coleman [1988; 1990] és Burt [1992; 1997] nézőpontjait ütközteti egymással. Coleman a kohézív kapcsolatoknak, vagy másképpen a „*hálózat zártságának*” a bizalmat és a kooperációt támogató társadalmi normák és szankciók létrejöttére gyakorolt előnyös hatását húzza alá. A hálózati zártság pozitív hatásaira irányuló kutatásokban a „közös harmadik személy(ek)” szerepe kap hangsúlyt a kooperatív magatartás biztosításában. Az érvelés lényege, hogy azok a cselekvők, amelyeket ilyen harmadik személyekkel való kapcsolatokba beágyazott kötelek fűznek össze (vö. kohézív kapcsolatok), inkább hajlanak a reciprocitás normáinak követésére. Ellenkező esetben ugyanis szigorú szankciókkal kellene számolniuk, s a reputációjukon esett csorba negatív következményekkel járna társadalmi tőkéjük jövőbeli hasznainak kiaknázási lehetőségeit illetően.

A Burt által kifejlesztett strukturális lyukak elmélete [1992; 1997] ezzel szemben azt állítja, hogy a társadalmi tőke haszna *az információk sokféleségéből* és azokból a *közvetítői* („*brokerage*”) *lehetőségekből* származnak, amelyeket éppenséggel a *hálózati zártság hiánya*, vagyis az egymással össze nem függő klaszterek teremtenek. Másként fogalmazva: ennek az érvelésnek a *strukturális lyukak*, azaz a két hálózati pont közötti nem redundáns kapcsolatok képezik a magvát [1992; 2000]. Az ilyen strukturális

lyukakban bővelkedő hálózatok elősegítik az információ és az erőforrások hatékony áramoltatását.

Magge és Lin [2001] is amellet foglal állást, hogy a kevésbé sűrű és nyitott kapcsolati hálózatok gazdagabbak lehetnek beágyazott erőforrásokban⁷³. Kutatásom keretei között nem áll módomban a társadalmi hálózatok strukturális jegyeit tanulmányozni, így a fenti polémiához aligha járulhatnék hozzá. Ehelyütt azt tekintem céloknak, hogy – mindenekelőtt a kisvállalkozásokkal foglalkozó irodalomból merítve – megmutassam: a társadalmi kapcsolatok több mechanizmus révén is előmozdíthatják önálló vállalkozások létrehozását.

Mielőtt azonban nekilátnék e mechanizmusokat felvázolni, érdemes hangsúlyossá tenni, hogy a vizsgálat tárgyát képező mikro- és kisvállalkozók jókora része foglalkozik kereskedelemmel, vagy nyújt valamilyen személyi szolgáltatást, mely tevékenységek önmagukban is *kapcsolatintenzívek* (Czakó [1997]), így kiemelten fontos szerepe van a cégalapítás mozzanatában a társadalmi tőkének.

Nézzük ezek után, milyen mechanizmusok révén hasznosulhatnak tőkeként a társadalmi kapcsolatok! *Először is*, a hálózatok fontos szerepet töltenek be az *információk továbbításában*. A társas interakciók gyakran olykor is információt továbbítanak, amikor nem kifejezetten ezzel a szándékkal jönnek létre. Így ezek hatékonyabbá tehetik a vállalkozás indításához és működtetéséhez nélkülözhetetlen információk megszerzését. Az információk pusztá továbbítása mellett hangsúlyoznunk kell még azokat az előnyöket is, amelyek az információ megbízhatóságában öltenek testet. Számos empirikus vizsgálat foglalkozik a társadalmi hálózatoknak az információk továbbításában megnyilvánuló hasznaival. Barr [2000] ghánai vállalkozók példáján mutatja be a társadalmi hálózatoknak az új technológiákkal kapcsolatos információk szétterítésében játszott szerepét.

Másodszor, a társadalmi hálózatok nemcsak az információk, hanem az *erőforrások áramoltatását* is megkönnyítik, s ily módon segítségül hívhatók a vállalkozói

⁷³ A szerzőpáros előadása a 2001-ben Budapesten rendezett International Sunbelt Social Network konferencián hangzott el. A Szociológiai Szemle 2001/3. számában olvasható Bocz János konferenciaismertetője.

tevékenység megszervezésében, az induló tőke előteremtésében, vagy akár a megfelelő munkatársak, alkalmazottak kiválasztásában. A társadalmi kapcsolatok hasznosításának lehetőségeivel kapcsolatban több empirikus munkát is idézhetnék. Czakó Ágnes kérdőíves felmérés segítségével kutatta, hogy a kisvállalkozók mennyiben veszik igénybe ismerőseik segítségét a különböző tevékenységeik során, mint amilyen a beszerzés, értékesítés, a hitel-, adó- és vámügyek intézése. A vizsgálat feltárta, hogy a kisvállalkozók túlnyomórészt barátaikra, ismerőseikre támaszkodnak, s kevésbé az olyan vállalkozói szervezetekre, mint amilyen a VOSZ vagy a KIOSZ (Czakó et al [1994]; Czakó [1997]). Arra vonatkozóan is vannak ismereteink, hogy míg a „valódi” vállalkozók széles ismeretségi kapcsolatokra támaszkodnak a munkatársaik kiválasztásában, addig a kényszerből önállósodók inkább a rokonsági kapcsolataik révén találnak maguknak munkatársakat (Czakó [1997]).

Ehelyütt említeném Portes és Sensenbrenner [1993] munkáját is, noha az a társadalmi hálózatok hasznai mellett a hálózatok árnyoldalaira egyaránt példát szolgáltat. A szerzőpáros az etnikai vállalkozók példáján mutatja be, hogy azok a kohézív társadalmi kötelékek, amelyek kezdetben biztosították számukra a vállalkozóvá váláshoz szükséges erőforrásokat, hogyan válnak később – éppen az így keletkező kötelezettségek révén – teljesítményük korlátjává.

Kuczi Tibor [2000] arra hívja fel a figyelmet, hogy a hálózati sűrűség önmagában nem mindig magyarázza a vállalkozások működőképességét. Míg például a zambiai kisvállalkozók rendelkezésére álló sűrűn szőtt kapcsolati hálózat hosszabb távon veszélyt jelenthet a cégre, addig az e téren meglehetősen hasonló kínai kisvállalkozások esetében nem kerekednek felül a gazdasági racionalitáson a családi-rokoni követelések, így nem válnak a vállalkozás működésének gátjává (Kuczi [2000 pp. 44-45.]).

Harmadszor, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a társadalmi tőke – részben éppen az információk továbbításában játszott szerepe, részben pedig a csoporttal való azonosulás révén – *a kooperáció kialakulását is előmozdíthatja*. Így feltételezhetjük, hogy ott, ahol az egyéneket sűrű kapcsolati háló köti egymáshoz, könnyebb az idegenekkel való társulás, vagyis (társas) vállalkozások alapítása.

Negyedszer, a társadalmi hálózatok értékeket és normákat, cselekvési mintákat közvetítenek a közösség tagjai között. A közgazdaságtan nyelvén úgy is mondhatnánk, hogy a társadalmi tőke – a csoportazonosság révén – az utánzás által is módosíthatja az egyéni preferenciákat. Arról a jelenségről van itt szó, amit a közgazdászok „nyájhatásnak” (herding behavior) neveznek (Durlauf – Fafchamps [2004]).

Vizsgálatom szempontjából *a függetlenségnek tulajdonított érték* (szembeállítva az alkalmazotti mentalitással), illetőleg az *önállósodás (önálló vállalkozás indítása) mint cselekvési minta* áll a középpontban. A közösség tagjait behálózó kapcsolatoknak fontos szerepük lehet a *vállalkozói hajlandóság (térbeli) terjedésében*, sőt *generációról generációra való átöröklésében* is. Ez még inkább így van, ha – mint már utaltam rá a tanulmány 4. fejezetében – a vállalkozói mentalitás átöröklése nem feltétlenül családon belül, hanem a helyi közösség szintjén megy végbe.

A társadalmi hálózatoknak az értékeket, normákat és cselekvési mintákat közvetítő szerepével összefüggésben talán érdekes lehet megemlíteni egy hazai empirikus kutatás eredményét. Lengyel György és Tóth István János [1993] egy 1990-es reprezentatív lakossági adatfelvételen alapuló kutatás során azt találta, hogy az egyének *vállalkozói hajlandósága* nem független a társadalmi kapcsolataik – a baráti kapcsolatok – számától. Eredményük szerint azok az egyének, akik kiterjedtebb baráti körrel rendelkeznek, nagyobb eséllyel mutatnak hajlandóságot arra, hogy önállóvá váljanak, mint azok, akik híján vannak az efféle kapcsolatoknak. Ez megítélésem szerint arra (is) utal, hogy a társadalmi (baráti) kapcsolatok nem pusztán a vállalkozásindítás aktusában – az információk megszerzésében, a lehetőségek felkutatásában, az erőforrások előteremtésében – játszanak szerepet, hanem az önállóvá válás mint cselekvési minta közvetítésében is.

S végül, noha fentebb már szoltam a társadalmi kapcsolatoknak az információ áramlását elősegítő szerepéről, van még valami, amit talán külön is érdemes hangsúlyozni. Ez pedig az a momentum, hogy a társadalmi hálózatok nem csak abban az értelemben válhatnak erőforrássá, hogy általuk könnyebb az információk megszerzése (például a piaci lehetőségekről), hanem abban is, hogy hatékonyan közreműködhetnek *a vállalkozói tevékenységhez nélkülözhetetlen tudáskészlet* – amelynek elemei a

kalkuláció ismerete, a piaci jártasság, a kockázatvállalás ésszerű mértéke – átadásában is.

Egy alternatív hipotézis a társadalmi tőke és a vállalkozási sűrűség kapcsolatára vonatkozóan

A társadalmi tőke és a vállalkozói potenciál között azt az összefüggést fogalmaztam meg, mely szerint a társadalmi tőkében bővelkedő települések – minden egyéb tényező változatlansága mellett – nagyobb vállalkozói potenciállal rendelkeznek. Lehetséges, hogy a társadalmi tőke és a vállalkozásalapítási intenzitás viszonyát illetően más kutatók inkább egy fordított irányú oksági kapcsolat mellett tennék le a voksukat, mint amit ebben a tanulmányban feltételeztem⁷⁴. Azaz érvelhetnének úgy, hogy a kisvállalkozások nagyobb települési sűrűsége felpezsdíti a helyi civil aktivitást. Egy ilyen irányú kapcsolat jelenik meg például Charles Perrow [1986] munkájában is. A szerző az amerikai iparban 1820 óta zajló változások áttekintése során jut arra a megállapításra, hogy a gazdaságban végbement szervezeti koncentráció (az integrált vállalati termelés terjedése) következtében leszűkül a helyi társadalmi élet lehetősége, gyengülnek a családi, szomszédsági közösségek és a független helyi irányítás is. Perrow a folyamat lényegét úgy foglalja össze, hogy a nagy foglalkoztató szervezetek abszorbeálják a helyi társadalmat. Ezzel szemben a kisvállalkozások terjedése, a vállalkozói hálózatok lehetőséget nyújtanak ennek a folyamatnak a visszafordítására, s újjáéleszthetik a civil társadalmat (idézi Leveleki [2002b]).

Ebben az összefüggésben Kuczi Tibor és Makó Csaba [1994] Pest környéki vizsgálatát is érdemes megemlíteni. A szerzők egy kétezer lakosú település asztalosainak kooperációját tanulmányozva vetik fel a kérdés: vajon az együttműködő vállalkozók csak hasznosítják (módosítják) társadalmi kapcsolataikat, vagy maguk is hozzájárulnak e kapcsolatok születéséhez? A kutatásuk során arra a megállapításra jutnak, hogy noha a kooperáció kereteit adó intézmények egy része készen talált – ilyen a család, a rokonság, a szomszédság intézménye –, a vállalkozók maguk is létrehozhatnak olyan intézményeket, amelyek a kooperáció fenntartásában fontos szerepet játszanak. A

⁷⁴ Erre tézistervezetemet egyik opponense, Lengyel György hívta fel a figyelmem.

vizsgált faluban rendszeresek a vasárnapi kötetlen beszélgetések, melynek során a vállalkozók szakmai tapasztalatcserét tartanak, s megtárgyalják a település fejlesztésével kapcsolatos problémákat is. Ezekből az informális beszélgetésekből nőtt ki a településen működő alapítvány is. Az elsődlegesen a munkahelyteremtés célját szolgáló alapítványt a polgármesterrel karöltve a helyi vállalkozók kezdeményezték, s abba mind az önkormányzat, mind pedig a vállalkozók beszálltak. Emellett a falu vezető vállalkozói Vállalkozói Klubot is alapítottak, amelynek a vállalkozók közti információcsere a funkciója (Kuczi – Makó [1994]).

Ennek a falunak az esete kiválóan illusztrálja, hogy a helyi vállalkozók maguk is aktív kezdeményezői lehetnek civil szervezetek létrehozásának, s hogy ennek révén a vállalkozói aktivitás miképpen vitalizálhatja a helyi civil társadalom működését. Tévedés volna lebecsülni egy ilyen irányú kapcsolat lehetőségét. Úgy vélem azonban, hogy az esettanulmányból adódó következtetések nem gyengítik hipotézisemet, hanem éppenséggel hasznára válhatnak, amennyiben segítségükkel dinamikusabbá tehető a társadalmi tőke és a vállalkozói aktivitás között feltételezett összefüggést.

6.3. A társadalmi tőke mérése

Miután megkíséréltem tisztázni a társadalmi tőke fogalmát, röviden kitérek arra, milyen elméleti problémák vetődnek fel a társadalmi tőke mérése kapcsán. Ezt követően az operacionalizálás feladatával foglalkozom.

A méréssel kapcsolatos elméleti kérdések

A társadalmi tőke mérésére ez idáig számos kísérlet történt — talán kicsit több is annál, mint amennyire a fogalom definiálásában, illetve az oksági kapcsolaton belüli státuszának tisztázásában eddig elért eredmények feljogosítanak⁷⁵. A kutatók által használt társadalmi tőke indikátorok meglehetősen változatosak és a társadalmi tőke különféle elemeinek vagy dimenzióinak feleltethetők meg, amilyenek például a

⁷⁵ Ponthieux [2002] arra mutat rá, hogy a társadalmi tőke mérése terén való lemaradásunk valójában nem a megfelelő instrumentumok és felmérések hiányára vezethető vissza, hanem a fogalom gyengeségeire.

különböző szervezetekben való részvétel, az önkéntes munka, a civil aktivitás, a politikai részvétel, vagy a bizalom. Mindazonáltal az empirikus kutatások két iránya látszik elkülönülni – mutat rá (Ponthieux [2002] –: az egyik *az egyének különböző szervezetekben való részvételét* méri, s ilyen formán a hálózatokat helyezi a középpontba, míg a másik *az egyének percepcióit* méri, s a normákat és értékeket tartja szem előtt. Természetesen felvetődik a kérdés: közömbös-e, hogy a cselekvést (részvételt) vagy a percepciót (bizalom) mérjük? Noha lehetnek reményeink afelől, hogy általában van valami összhang a percepciók és a magatartás között, az alábbi empirikus munkák alapján úgy tűnik, nem indifferens, hogy a kettő közül melyiket mérjük. Costa és Kahn [2001] a társadalmi tőke különböző elemeinek vagy dimenzióinak fejlődését tanulmányozva megállapítják, hogy azok nem ugyanúgy, vagy nem ugyanolyan mértékben változnak az idő során. Knack és Keefer [1997] – egy 29 ország adatain végzett vizsgálat nyomán – kimutatják, hogy a formális csoportokban való tagság nem áll összefüggésben a bizalom szintjével, sem pedig a gazdasági teljesítménnyel. A bizalom ugyanakkor szignifikáns pozitív hatással van a gazdasági növekedésre. Valószínűsíthető tehát, hogy a bizalom és a szervezeti tagság nem ugyanazt a dolgot méri, és még ha a valóságban összefüggésbe is hozhatók egymással, fogalmilag nem kapcsolhatók egybe (Ponthieux [2002]).

Putnam társadalmi tőke indikátorai

A társadalmi tőke Putnam [1993] által alkalmazott mérőszámai máig sok kutató számára jelentenek kiindulópontot a társadalomtudományokban, így röviden felvázolom ezeket. Putnam korábban már idézett művében négy indikátort hív segítségül az olaszországi régiók „civil karakterének” méréséhez. Kettőt közülük a szerző megfeleltet a civil közösség Tocqueville által adott értelmezésének. Az egyik változó a *társulások népességszámra vetített száma*, ami a civil aktivitás mértékét tükrözi. A másik az *állampolgárok újságolvasási gyakorisága*. A fennmaradó két indikátor a politikai magatartás jelzőszáma: a népszavazásokon való részvétel és a preferencia-szavazások előfordulásának gyakorisága. A *referendumokon való részvételi arány* – szemben az általános választásokon való részvétellel – a civil aktivitás tiszta mérőszáma. Putnam értelemszerűen azt feltételezi, hogy a magasabb voksolási arány civilebb közösséget

tükröz, mint az alacsonyabb. A *preferencia-szavazás*⁷⁶ esetében viszont ellenkező előjelű a kapcsolat; a preferencia-szavazás lehetőségével élő állampolgárok magas aránya a civil közösség hiányának indikátora. Az általános választásokon leadott voksok aránya és a preferencia-szavazás elterjedtsége Putnam várakozásai szerint negatív irányú kapcsolatban állnak. Azt is feltételezi továbbá, hogy az iménti négy indikátor erősen korrelál, ezért egyetlen összetett mutatóként a „civil közösség indexe”-ként használható.

Azon gondolatok fényében, melyeket – Ponthieux [2002] nyomdokain haladva fentebb kifejtettem –, magától értetődik Putnam mérési kísérletének fogyatékosága: vajmi kevés okunk van azt hinni, hogy a fenti indikátorokkal ugyanazt a jelenséget ragadhatjuk meg.

A társadalmi tőke operacionalizálása

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy operacionalizáljam a társadalmi tőke fogalmát. A rendelkezésre álló információk szabta korlátok között be kell érnem azzal, hogy a társadalmi kapcsolatok sokféleségéből a kapcsolatok egyetlen formáját, nevezetesen a *szervezeti tagság jellegű kapcsolatokat* (azaz a szervezett csoportokban, például egyesületekben, klubokban, stb. való önkéntes részvételt) vegyem figyelembe. Világos, hogy a társadalmi tőke e proxyja esetében, teljes egészében le kell mondani a szervezeti tagságon kívüli, köztük a családi-rokonsági kötelékek és (részben legalábbis) a baráti kapcsolatok számbavételéről. Ez nem kis kompromisszum, ha belegondolunk abba, hogy a családi-rokonsági kötelékek milyen fontos szerepet játszanak a kisvállalkozások indulásánál. Ismeretes, hogy a vállalkozók jelentősé része vesz igénybe rokoni kölcsönt az indulótőke előteremtésekor, s hogy a családi-rokoni

⁷⁶ A preferencia-szavazás egy érdekes intézménye az olasz választási rendszernek. Noha a szavazópolgárok pártlistára szavaznak – s ennek alapján osztják el a törvényhozásban a helyeket a pártok között –, ezen túlmenően adott a lehetőség arra, hogy konkrét jelöltet is választassanak a pártlistáról. Putnam megállapítja, hogy e jogával azonban általában csak a választók töredéke él. Kivételt azok a régiók képeznek, amelyekre a patrónus-kliens viszonyok jellemzőek. Ott a preferencia-szavazás a patrónus-kliens cserekapcsolat lényege, s mint ilyen, előfordulása a személyorientáltság (personalism), a klikkesedés (factionalism) és a patrónus-kliens politika megbízható indikátora, s ekképpen a civil közösség hiányát jelzi.

kötélékek hogyan hasznosulhatnak például a családtagok munkaerejének rendelkezésre bocsátása révén.⁷⁷

Amennyiben a szervezeti tagság jellegű kapcsolatok összességét tekintjük a települések társadalmi tőkéjének proxyjaként, gyaníthatjuk: nem egyformán „jó” mérési eredményhez jutunk a városok és a falvak esetében. *A priori* azt feltételezem, hogy *a társadalmi tőke ilyen operacionalizálása a városok (vagy általában a nagyobb lélekszámú települések) esetében fog jobb közelítést adni, míg a falvak esetében kevésbé várhatunk valósághű képet*. Emellett az szól, hogy míg az urbanizáció következtében a városokban meggyengültek a személyes kapcsolatokon alapuló közösségek, s a személytelen kapcsolatokon alapuló szerveződések kerültek előtérbe, addig a falvak lakóit ma is sokkal inkább rokonsági, szomszédsági és baráti kapcsolatok fűzik egymáshoz.⁷⁸

Ebbe a gondolatmenetbe jól beilleszthető Angelusz Róbert és Tardos Róbert [1991] érvelése. E szerint a szervezett csoportokban betöltött tagság – a szerzők terminológiáját kölcsön véve – *látens makrocsoport(ka)t* hoz létre, azaz az emberek olyan csoportjai alakulnak ki, amelyeken belül, ha nem is jellemző a személyes ismeretség, a csoporttagoknak nagyobb az esélyük az egymással való interakcióra, mint más csoportok tagjaival (Angelusz és Tardos [1991 p.13.]). Angelusz és Tardos vizsgálataikban a következőképpen ragadják meg a látens makrocsoportok közti különbségeket: míg a falvak társadalmát az erős kötések, addig a városokét a gyenge kötések jellemzik. Empirikusan is kimutatják, hogy a látens makrocsoportok elhelyezhetők a tradicionális-modern skálán; mégpedig minél urbanizáltabb egy térség, annál kisebb jelentőségűek a rokoni kötések (idézi Kuczi [2000]). E kutatási eredmények azonban csak bizonyos korlátok között alkalmazhatók, amennyiben a kisvállalkozások környezetét kívánjuk megragadni — hívja fel a figyelmet Kuczi Tibor: „Kétségtelen: a vidéki vállalkozásokhoz több családtag, rokon kapcsolódhat, ebből azonban nem az következik, hogy a vidéki önállók be lennének zárva hozzátartozóik kapcsolathálójába, hanem mindössze az, hogy – mint számukra adottat – jobban kiaknázhatják a rokonságban rejlő lehetőségeket, mint városi társaik (Kuczi [2000 p.

⁷⁷ Erről lásd például Kuczi fentebb már idézett munkáját [2000 pp. 73-81.].

⁷⁸ E gondolatok kapcsán Tönnies [1887] „közösség” és „társadalom” juthat eszünkbe. De a városi kapcsolatok elszemélytelenedését illetően említhetném Wirth [1938] „Urbanizmus mint életmód” című munkáját is.

85.]). Mindezek alapján azt várhatjuk, hogy a társadalmi tőke általunk elfogadott mérőszáma a városok esetében ad jobb közelítést, hiszen az kétségtől többet elárul a „modern gyenge kötésekről”, mint a „tradicionális rokoni” kapcsolatokról⁷⁹.

A fenti megfontolásokat figyelembe véve, amellet érvelek, hogy a társadalmi tőke területi különbségei többé-kevésbé jól megragadhatók a szervezeti tagsági jellegű kapcsolatok területi különbségeivel. Vagyis nem mást feltételezek, mint hogy a társadalmi szervezetekben való csekély részvétel az adott településen az egyének egymástól való elszigeteltségét valószínűsíti, míg ezzel szemben az aktív részvétel a társadalmi kapcsolatok sűrű hálózatait sejteti.

Amennyiben a társadalmi tőkét a szervezett csoportokban való tagsággal kívánjuk mérni, a következő dilemmával találkozhatjuk magunkat szemben. A méréséhez figyelembe veendő különböző típusú nonprofit szervezetek⁸⁰ körül szövődő hálózatok a tagok más és más természetű kapcsolatainak alapulnak. Kuti Éva [1998] a „nonprofit” gyűjtőnévvel illetett szervezetek létrehozásának számtalan különböző motívumát írja le. Ilyen szervezetek alakulhatnak például kifejezetten a társadalmi érintkezés elősegítésére, a szabadidő eltöltésére, valamilyen társadalmi (pl. környezetvédelmi vagy emberjogi) probléma orvoslása céljából, bizonyos szolgáltatások előállítására (pl. képzés) érdekében, de szolgálhatják bizonyos csoportok (pl. szakmai) érdekeit is. Már ez a néhány példa is jól érzékelteti a motívumok sokféleségét.

A szervezett csoportokban való tagság egyaránt nyugodhat önértéken és kollektív célokon (Ponthieux [2002]), de előmozdíthatja azt egy adott közszolgáltatás hiánya is (lásd a klub jellegű szervezeteket). Mivel aligha feltételezhetjük azt, hogy a hálózatok különféle formáinak mérésével egyazon (látens) jelenséget ragadhatunk meg, Ponthieux szerint adódik a következtetés, hogy döntenünk kell a hálózatok számba venni kívánt formáiról, illetve típusairól (Ponthieux [2002]). Úgy vélem azonban, hogy az általam elfogadott társadalmi tőke- fogalom szempontjából kevésbé releváns, hogy a nonprofit szervezetek létrehozásának motívumai mennyire társadalmi (közösségi) jellegűek — e tekintetben a nonprofit szektor csakugyan meglehetősen heterogén. Ehelyett a nonprofit szervezetek megalakulásának és működésének szándékolt vagy nem szándékolt

⁷⁹ Az idézőjeles kifejezéseket Kuczi Tibortól vettem kölcsön (Kuczi [2000 p. 85.]).

⁸⁰ A tanulmányban a „nonprofit” és a „civil” szervezet kifejezéseket szinonim értelemben használom.

velejáróit tartom szem előtt; vagyis azt hogy akarva-akaratlanul (potenciális) társadalmi kapcsolatokat hoznak létre. Ebből a szempontból tulajdonképpen indifferens, hogy egy szervezet kifejezetten a társadalmi élet megszervezése céljából alakult-e, vagy a társadalmi kapcsolatok pusztán a szervezet működésének nem szándékolt következményeként, melléktermékeként jönnek létre.

A társadalmi tőke mérése előtt szót kell ejtenem néhány gyakorlati akadályról is. A civil szervezetek szám- és taglétszám adataiból több okból is csak bizonyos korlátok között következtethetünk a társadalmi kapcsolatok hálózataira. Tény, hogy a civil szervezetek száma (és ezzel együtt taglétszáma) csak a bejegyzett szervezetekre vonatkozik, holott nyilvánvalóan a (még) nem bejegyzett szervezetek is folytathatnak ilyen tevékenységet, és rendelkezhetnek tagsággal. (A tapasztalatok azt mutatják, hogy a civil szervezetek bejegyzését olykor csak egy-egy konkrét projekt, vagy pályázat motiválja.) Másfelől, a formális tagság (bejegyzett tagság) nem feltétlenül tükröz valódi részvételt és ily módon létező kapcsolati hálózatot. (Tagként tarthatnak számon olyan egyéneket is, akik semmilyen formában nem vesznek részt a szervezet munkájában.)

A társadalmi tőke méréséhez a következő – a KSH által gyűjtött – adatokból indulhattam ki: egyfelől rendelkezésre állnak a *civil szervezetek számára* vonatkozó adatok településsorosan, jogi forma és tevékenységi csoport szerinti bontásban, másfelől pedig ismerjük a településeken bejegyzett szervezetek *aggregált taglétszámadatait*.

Menten le is szögezhetném: tisztán elméleti szempontból a *nonprofit szervezetek taglétszáma* tűnik az alkalmasabb mérőszámnak. Megjegyzem ugyanakkor, hogy amennyiben a társadalmi tőkét a kumulált taglétszámmal mérjük, értelemszerűen csak a *társas* (tagsággal rendelkező) nonprofit szervezeteket vesszük tekintetbe, azaz nem veszünk tudomást a nonprofit szervezetek körülbelül 40 százalékát kitevő alapítványokról (és közalapítványokról). E megközelítés ellen szól az az érv, mely szerint nem indokolt éles választóvonalat húzni a társas szervezetek és az alapítványok között (Lásd Sebestény [2002]⁸¹). A tapasztalatok arról árulkodnak ugyanis, hogy a civil szervezetek jogi formájának megválasztása az alapítás pillanatában – s ennek

⁸¹ Sebestény István [2002] rámutat arra is, hogy az egyesületek és alapítványok több ponton is összefonódást mutatnak: egyfelől nem ritka, hogy alapítvány hoz létre egyesületet, és megfordítva, másfelől pedig több egyesületi formában működő szövetségnek tagjai alapítványok (is).

következtében a tagsággal való rendelkezés vagy annak hiánya – nem csak a folytatandó tevékenység függvénye, hanem az érvényben lévő – adózási, gazdálkodási és egyéb – jogszabályok, illetve más szubjektív tényezőké (is). Másfelől, mérlegelni kell azt a szempontot is, hogy noha az alapítványok nem rendelkeznek tagsággal, az alapítványi formában tevékenykedő szervezeteket önkéntesek sora segíti. Ennyiben tehát az alapítványok tevékenységük kifejtése során – a társas nonprofit szervezetekhez hasonlóan – kapcsolatokat hoznak létre (és tartanak életben) és egyéb fontos – ehelyütt nem részletezendő – társadalmi funkciókat töltenek be. Így amikor a társadalmi tőkét a társas nonprofit szervezetek települési kumulált taglétszámával mérjük, negligáljuk azokat a társadalmi kapcsolatokat, amelyek az alapítványi formában működő szervezetek körül szövődnek. Szem előtt tartva ezeket a szempontokat, *elemzéseimet mind a szervezetszám-, mind pedig a taglétszám adatokkal el fogom végezni.*

Mielőtt azonban tovább lépnék, egy gondolat erejéig szeretnék visszakanyarodni hipotézisemhez. Eleddig nincs tudomásom olyan magyarországi kutatásról, amely kifejezetten – a szervezett csoportokban való tagsággal mért – társadalmi tőke és a vállalkozásalapítási intenzitás kapcsolatának empirikus tanulmányozását tűzte volna ki céljául. Két olyan munkát is ismerek azonban, amely összefüggésbe hozható tanulmányom kérdésfeltevésével.

Más összefüggésben is támaszkodtam már Fertő Imre és szerzőtársainak a 90-es évek elején, Soltvadkerten folytatott kutatásait összegző tanulmányára (Fertő et al. [1991]), s ezúttal is érdemesnek látszik néhány megállapítását felidézni. A kutatócsoport a településen az *alulról szerveződő kisközösségek, csoportok* nagy számáról számolt be. A nagyközségben a „gazdakörön” kívül futball baráti kör, teniszkлуб, vadász- és horgásztársaság is működött. Megfigyelték, hogy e kisközösségek meghatározó tagjai a (80-as 90-es évek fordulóján jellemző) társadalmi ranglétra legfelső (ezek a második gazdaság vállalkozói: szőlősgazdák, kisiparosok, kiskereskedők, valamint az első gazdaság szervezeteinek irányítói, a szakszövetkezet vezetői) és második fokának (a kevésbé vállalkozó jellegű gazdák és az első gazdaságbeli pozíciójuk mellett mellékesen gazdálkodók) tagjaiból kerültek ki. Emellett arról is beszámoltak, hogy míg a futball baráti kör a kisiparosokat integrálta, addig a teniszkлубot leginkább az értelmiségiek, a

vadásztársaságot pedig a gazdák és a szakszövetkezet vezetői alkották. Az alulról szerveződő csoportok társadalmi funkcióit illetően rámutattak: „Természetesen e csoportok energiájukat az adott tevékenység körében fejtik ki, azonban nem elhanyagolható az informális úton létrejövő „kapcsolati tőke” hatása sem a körökön belül.” (Fertő et al. [1991 p. 88.]).

Utasi Ágnes 1996-os kutatása jól illusztrálja, hogy a társadalmi kapcsolatok genezisében milyen fontos szerepet kapnak a formalizált intézmények. A szerző egy kisváros elitjét tanulmányozza. A vizsgálat során lekérdezett elit-minta, – amelynek harmada valamilyen vállalkozás tulajdonosa vagy résztulajdonosa volt –, jelentős hányada véli úgy, hogy „tőkeerős” kapcsolatokkal rendelkezik⁸². Az elit kapcsolatainak egy része *formalizált szervezetek, intézmények* közvetítésével jött létre. Utasi megállapítja, hogy „a hasznos, befolyásos tőkeerős kapcsolatok létrejöttét mind a rendszerváltozás előtt, mind azután katalizálta a különböző helyi szervezeti-egyesületi tagság, s különösen az ezekben betöltött funkció” ... „Az így szerveződő kontaktusok azután kedvező lehetőséget kínálnak a mindennapi élettel összefüggő legkülönbözőbb érdekek érvényesítésére.” (Utasi [1996 p. 205.]). A kapcsolati hálózat genezisének, bővülésének mechanizmusát a szerző a következőképpen szemlélteti: Noha a szervezetekben betöltött tagság révén születő társadalmi kapcsolatok potenciális hasznai nem jelentkeznek azonnal, de magukban hordozzák a lehetőséget, hogy informális kapcsolatokká váljanak. „Az így alakuló kapcsolatháló azután koncentrikusan bővül, különböző szálakon keresztül elvezet a városon kívüli hasonló státuszúak „beszövéséhez” is. Ezen az úton a helyi státusz-elitnek jobbra sikerül kapcsolatba kerülnie az országos elittel is.” (Utasi [1996 p. 206.])

Mint utaltam rá, Utasi Ágnes vizsgálatainak helyszínéül egy kisvárost választott, s a fentebb említett Soltvadkert népessége sem érte el a tízezer főt. Az ilyen nem túl népes települések esetében bizonyára nem ritka (miként az ismertetett esetekben is előfordult), hogy a kisvállalkozók és a civil szervezetek életébe bekapcsolódók köre között jelentős az átfedés. Igen valószínű azonban, hogy a nagyobb városokban csak korlátozott mértékben tapasztalhatunk efféle – személyes – egybeesést a kisvállalkozók és a civil társadalom aktív résztvevői között. Ez ugyanakkor egyáltalán nem gyengíti az itt

⁸² Az elit vizsgálatából természetesen csak megszorításokkal vonhatók le következtetések a mikro-és kisvállalkozói rétegre vonatkozóan.

felállított hipotézist, hiszen az nem arra vonatkozott, hogy a vállalkozók az önállósodás során (kifejezetten) azokat a „társadalmi kapcsolataikat” mobilizálhatják, melyekre a formális szervezetekben való tagságuk révén tettek szert, hanem mindössze azt, hogy a társadalmi tőke megkönnyíti a vállalkozóvá válást, s a civil hálózatok kiterjedéséből – bizonyos megkötésekkel – következtethetünk e társadalmi tőke állományára.

6.4. A települések társadalmi tőkéje

Ebben a fejezetben azt vizsgálom, hogyan fest a magyarországi települések társadalmi tőkéjének állománya attól függően, hogy a társadalmi tőke melyik proxyját használjuk. A soron következő részben a társadalmi tőke települési állományát a civil szervezetek (népességre vetített) települési számával, ezt követően pedig e szervezetek (népességre vetített) taglétszámával közelítem.

6.4.1. A civil szervezetek népességre vetített számával mért társadalmi tőke

A KSH adatai szerint Magyarországon bejegyzett civil szervezetek száma valamivel több mint 47 ezer volt 2000-ben. A civil szektor a 80-as 90-as évek fordulóján indult dinamikus növekedésnek. A szervezetek számának emelkedése 1997-ig folytatódott, azóta inkább stagnálásról beszélhetünk. Ez egyértelműen a társas szervezetek számbeli csökkenésének tudható be, míg az alapítványok száma továbbra is gyarapodik (Csegény–Kákai [2001]).

A civil szektor *szervezettípus* szerinti szerkezete stabilizálódni látszik; továbbra is meghatározóak az egyesületek (48%) és az alapítványok (39%). Ami a szektor *tevékenység* szerinti szerkezetét illeti, 1990-ben még jelentősen különbözött a fejlett országokban megfigyelhetőtől, ám az évtized derekáig számottevő változásokon ment át (Kuti [1998 p. 132.]). Mára az oktatási, a kulturális, a településfejlesztési, a szabadidő- a sport- és a szociális szolgáltatást nyújtó szervezetek vannak túlsúlyban. Megfigyelhető, hogy egyes tevékenységeket inkább az alapítványi szervezeti forma jellemez – ilyen az oktatás, a településfejlesztés, a kultúra és a szociális ellátás.

Tipikusan egyesületi formában működnek ugyanakkor a sport, a szabadidő, a hobbi, illetve kisebb mértékben a kulturális szervezetek. (A gazdaság- és településfejlesztési területeken a közhasznú társasági forma a legkedveltebb.) (Csegény – Kákai [2001]).

Miként a cím is elárulja, ebben a fejezetben *a társadalmi tőkét a civil szervezetek ezer lakosra jutó számával fogom mérni*⁸³. Nézzük a civil szervezetek számával mért társadalmi tőke állományának területi egyenlőtlenségeit!

A magyarországi települések 15 százalékán nem működik egyetlen nonprofit szervezet sem. Közelebbről is szemügyre véve e települési kört, kiderül, hogy az ide tartozó községek túlnyomó többsége kevesebb mint 500 lakost számlál.⁸⁴ Természetesen hiba volna e települések kapcsán azt feltételezni, hogy azok a valóságban is híján volnának a társadalmi tőkének. Miután az 500 főnél kisebb lakosú települések számottevő hányada (több mint 40 százaléka) ilyen, és miután a települések e halmazán a vállalkozói potenciált mérő változó vonatkozásában is adódtak problémák (lásd a 2. fejezetet), ezeket kizártam a többváltozós elemzésekből.

A 17. számú táblázatból látszik, hogy a városokat magasabb ezer lakosra jutó szervezetszám jellemzi, mint a községeket (4,4 szemben a 3,8-as értékkel). Ha külön-külön tekintjük a tagsággal rendelkező⁸⁵ és a tagság nélküli nonprofit szervezeteket (ie. alapítványokat), akkor az is kiderül, hogy a településtípusok között fennálló különbség alapján véve az *alapítványok* fajlagos számában mutatkozó differenciára vezethető vissza: míg a városokban ezer főre átlagosan 1,8 alapítvány jut, addig a községekben nem egészen 1,1. (A községek 40 százalékában nem jegyezték be egyetlen alapítványt sem.) A *társas nonprofit szervezetek* fajlagos számában közel sem ilyen éles a különbség.

⁸³ Az elemzésekhez a KSH 2000. évi adatait használtam.

⁸⁴ A civil szervezettel nem rendelkező települések főként az ország három megyéjében koncentrálódnak: Baranyában, Borsodban és Zalában. Ez nyilván nem független az ezeket a megyéket jellemző településstruktúráról (ti. az aprófalvak településszerkezeten belüli részesedéséről).

⁸⁵ A társas nonprofit szervezetek zöme egyesület (82%). Jelentős még az érdekképviselői szervezetek aránya (9%), míg a szervezetek fennmaradó csekély része köztestület, közhasznú társaság vagy nonprofit szervezet intézménye.

Az egyes települési méretkategóriákon felfelé haladva nem rajzolódik ki egyértelmű tendencia a civil szervezetek előfordulási gyakoriságának alakulásában. Az 1000 főnél kisebb települési kategóriákat relatíve magas intenzitási viszonyszám jellemzi. A nonprofit szervezetek sűrűsége csökkenő az 1000 főnél nagyobb településektől felfelé egészen az 5000 fős kategóriáig. A legnagyobb szervezeti sűrűséget a 10 ezer főnél népesebb településeken tapasztalhatjuk (az alapítványok sokkal gyakoribb előfordulása következtében).

17. táblázat: A nonprofit szervezetek ezer lakosra jutó száma településméret és településtípus szerint, 2000 (N=3135)

	Egyesületek	Társas nonprofit szervezetek összesen*	Alapítványok	Nonprofit szervezetek összesen**
Településméret				
200 fő alatt	2,1	2,5	1,3	3,9
200-499 fő	2,7	3,1	1,0	4,1
500-999 fő	2,7	3,0	1,2	4,2
1000-1999 fő	2,3	2,7	1,2	3,8
2000-4999 fő	1,8	2,1	1,0	3,1
5000-10000 fő	1,8	2,2	1,2	3,4
10000 fő fölött	2,1	2,5	1,9	4,4
Településkategória				
Budapest	2,6	3,4	3,4	6,8
Megyei jogú városok	2,8	3,5	2,6	6,1
Többi város	2,1	2,6	1,7	4,3
Vidéki városok összesen	2,2	2,7	1,8	4,4
Legalább 2000 fős községek	1,7	2,0	1,0	2,9
500-1999 fős községek	2,5	2,9	1,1	4,0
Községek összesen	2,4	2,7	1,1	3,8
Ország összesen (Bp. nélkül)	2,2 (2,2)	2,7 (2,6)	2,0 (1,7)	4,7 (4,2)

Az adatok forrása: KSH, 2000

* A „társas nonprofit szervezetek összesen” kategória az egyesületeken kívül az érdekképviselői szervezeteket, a közhasznú társaságokat, a köztisztviselőket és a nonprofit szervezetek intézményeit foglalja magában.

** „A nonprofit szervezetek összesen” kategória a társas nonprofit szervezetek és az alapítványok számának összege.

Közelebbről is megvizsgáltam a kiugró szervezeti sűrűséget mutató településeket. Ezek nagyjából két csoportba sorolhatók. Egy részük üdülőtelepülés (főleg a Balaton vidékén, az ország nyugati határszélén és a göcseji üdülőövezetben találhatók), a másik részük pedig kistelepülés. Az utóbbiak esetében ugyanazzal a problémával kerültem

szembe, mint amit már a vállalkozói potenciál mérésekor is tapasztaltam. A mutatószám túlérzékeny az alacsony népességszám tartományban: ha az aprófalvakban működik akár egyetlen nonprofit szervezet is, a mutató kimagasló értéket vesz fel.

Sajátosságai miatt külön is szükséges néhány szót ejtenem Budapestről. A főváros ezer lakosára közel 7 civil szervezet jut: ugyanannyi társas szervezet, mint amennyi alapítvány. (Ez igen magas érték, de a teljes településállományt tekintve nem tartozik a kiugró értékek közé.) Fontos azonban megjegyezni, hogy a Budapesten bejegyzett civil szervezetek tekintélyes száma főként annak köszönhető, hogy itt található az országos hatáskörrel rendelkező intézmények zöme. Emellett az is vélelmezhető, hogy a főváros „elszívja” a nonprofit szervezeteket a környező megyékből (Fejér, Pest) (Csegény–Kákai [2001]). A főváros sajátos helyzete még inkább kiütözik majd, ha a társadalmi tőke proxyjául a civil szervezetek taglétszám adataim használok.

6.4.2. A civil szervezetek népességre vetített taglétszámával mért társadalmi tőke

Noha a civil szervezetek települési számánál elméleti megfontolásból alkalmasabb indikátornak tűnik azok taglétszáma, utóbbival kapcsolatosan gyakorlati problémák vetődnek fel. Mindenekelőtt az, hogy a rendelkezésre álló településsoros taglétszámadatok a *településen bejegyzett szervezetek összesített taglétszámára* vonatkoznak, nem pedig a település azon lakóinak számát jelzik, akik valamely – akár netán más településen bejegyzett – szervezetben tagsági viszonytal rendelkeznek. (Vagyis például egy falu lakosai közül azok, akik a közeli városban működő kulturális egyesület tagjai, nem a szóban forgó falu civil aktivitását jelző mutató értékét növelik, hanem a szomszédos városét.)

A fenti problémából kifolyólag nehézséget okoz az elemzésben, hogy a nonprofit szervezetek között nem kevés olyan akad, amelynek hatásköre túlmutat az adott településen és kiterjed annak szűkebb vagy tágabb környezetére (regionális vagy országos vonzáskörű szervezetek). E szervezetek esetében az adott településhez tartozó taglétszámadat értelemszerűen nemcsak az ott élő tagok számát tartalmazza, hanem azokét is, akik más településeken élnek. Példaként említhetném erre a lovas klubokat,

amelyek tagjai jórészt nem helybeliek, vagy akár az üdülő-településeken bejegyzett szezonális jellegű szervezeteket (pl. yacht klubok), amelyek tagsága tipikusan nem helyi lakos. De valószínűleg ennél is jobb példát szolgáltatnak a különféle, nem helyi szintű érdekek védelmére létrehozott szervezetek. Az érintett települések vonatkozásában így aligha feltételezhetjük, hogy a nonprofit szervezetek taglétszáma a település társadalmi tőkéjének megfelelő mérőszáma lehet. Sajnos nincs olyan adat, amelynek segítségével meg lehetne tisztítani a települési teljes taglétszámot a regionális vagy országos hatókörű szervezetek taglétszámától, mivel a taglétszám adatok nem szervezetenként, hanem (települési szinten) kumuláltan állnak rendelkezésre.⁸⁶

E körülmények ismeretében nem volt váratlan a települési szintű (fajlagos) taglétszám adatok igen nagy szórása. Találtam olyan településeket is, ahol ezer állandó lakosra több mint ezer, olykor akár 3-4 ezer nonprofit szervezeti tag is jut. A kiugró értékeket részint a fentebb már említett okok (településen kívüli tagok) magyarázzák, részint pedig állhatnak mögöttük egyéb szervezetspecifikus tényezők is. Utóbbira jó példát szolgáltatnak a horgászegyesületek. Ezek jelenléte könnyen előidézhethet szélsőséges civil szervezeti taglétszámokat, hiszen működésükre jellemző, hogy mindenki, aki horgászjegyet vált, automatikusan taggá válik.⁸⁷

Hasonlóan ahhoz a képhez, ami a nonprofit szervezetek számának települési különbségeit vizsgálva kirajzolódott, a kiugró fajlagos taglétszámmal rendelkező települések jó része ezúttal üdülő település (főként a Balaton vidékéről), ám fontos különbség, hogy ez alkalommal kimagasló értéket mutat Budapest és nem kevés (köztük megyei jogú) város is.

A településtípusok szerint feltüntetett adatokból (18. sz. táblázat) jól látszik a főváros kiemelt szerepe (minden ezer lakosra közel másfélezer nonprofit szervezeti tag jut), valamint a városok és a községek, de még inkább a megyei jogú városok és a többi város között meglévő markáns különbség. Ez a megállapítás egyaránt vonatkozik az egyesületek és az érdekképviselők taglétszámára.

⁸⁶ Habár a fenti probléma akkor is fennáll, ha a taglétszám helyett a nonprofit szervezetek számát választjuk mérőszámmal, könnyen belátható, hogy utóbbi sokkal kisebb mértékben téríti el az eredményeket.

⁸⁷ Az ilyen és ehhez hasonló jelenségekre Sebestény István hívta fel a figyelmet.

Érdemes külön-külön is szemügyre venni az egyesületi és az érdekképviselői szervezetek taglétszámának területi különbségeit. Az *egyesületek* népességre vetített átlagos taglétszáma a településmérettel párhuzamosan, enyhe mértékben emelkedik (kivéve a 2000 és 4999 fős méretkategóriát). A fenti megállapítással összhangban, itt is jól kivethető, hogy kimagasló érték (203 fő/1000 lakos) jellemzi a legnagyobb méretkategóriába sorolt településeket.

Az *érdekképviselői szervezetek* fajlagos taglétszáma erőteljes hullámzást mutat. (Ez abból is adódik, hogy az érdekképviselők térbeli eloszlása sokkal kevésbé kiegyenlített, mint az egyesületeké. A települések 71 százalékán nem található ilyen szervezet, további 17 százalékán egy ilyen szervezet működik, míg a fővárosban ezer fölötti a számuk.) Egyértelműen kiolvasható az adatokból a 10 ezer fő fölötti településeket jellemző kimagasló népességre vetített taglétszám. (Ezek a települések koncentrálnak az összes érdekképviselői szervezetek közel háromnegyede.)

18. táblázat: Az ezer lakosra jutó nonprofit szervezeti taglétszám településméret és településtípus szerint, 2000 (N=3135)

	Egyesületek	Érdekképviselők	Egyesületek és érdekképviselők összesen
Településméret			
200 fő alatt	69,0	39,9	108,9
200-499 fő	87,8	40,9	128,7
500-999 fő	110,2	31,9	142,1
1000-1999 fő	111,0	42,8	153,8
2000-4999 fő	103,1	32,2	135,3
5000-10000 fő	120,3	44,8	165,1
10000 fő fölött	203,3	76,9	280,3
Településtípus			
Budapest	925,5	570,6	1496,1
Megyei jogú városok	385,2	209,8	595,0
Többi város	171,8	63,3	235,1
Vidéki városok összesen	191,7	77,0	268,7
Legalább 2000 fős községek	94,9	27,4	122,3
500-1999 fős községek	98,2	38,6	136,8
Községek összesen	97,6	36,4	134,0
Ország összesen (Bp. nélkül)	322,1 (189,1)	167,7 (78,9)	489,7 (268,0)

Az adatok forrása: KSH, 2000

Tekintve, hogy a kiugró taglétszámadatok a mérés érvényességét is veszélyeztethetik, valamilyen módon orvosolni kell a problémát. Ehhez egy olyan – lehetőleg külső – kritériumot kellene találni, amelynek alapján kiszűrhetők azok a települések, ahol regionális vagy országos hatókörű szervezet működik, vagy esetleg más – fentebb említett – okból kifolyólag kiemelkedően magas az ezer lakosra jutó nonprofit szervezeti tagok létszáma (Nehéz elképzelni, hogy a kiugró értékek mögött olyan esetek állnak, ahol minden helyi lakos tagja valamilyen szervezetnek, s ráadásul egyszerre többnek is. Így pedig aligha feltételezhető, hogy a taglétszám a társadalmi tőke megfelelő indikátora.)

A szűréshez a következő a következő hüvelykujjszabályt alkalmaztam. Ha nincs is olyan információ, amelynek alapján egyértelműen eldönthető volna az egyes szervezetekről, hogy regionális/országos hatókörűek-e, az ilyen szervezetek települési jelenlétére következtethetünk a civil szervezetek településre jellemző átlagos méretéből (az átlagos civil szervezeti taglétszámból). Ha ez az érték outliernek minősül – ennek meghatározásában az SPSS programcsomagban alkalmazott kritériumra⁸⁸ hagytam – akkor feltehetjük, hogy e mögött a településen működő regionális vagy országos hatókörű szervezet (vagy több ilyen) rejlik. A többváltozós elemzésekhez (lásd a 6.5. fejezetet) ennek megfelelően fogom kiszűrni az outlier taglétszám értéket mutató településeket.

Egy nélkülözhetetlen kitérő: a nonprofit szervezetek települési számát és taglétszámát befolyásoló tényezők

Ebben a fejezetben – egy rövid kitérő erejéig – azt a kérdést fogom boncolgatni: milyen tényezők befolyásolják, hogy egy-egy településen hány civil szervezet, illetőleg szervezeti tag tevékenykedik. Ebben segítségül hívom a nonprofit szervezetekkel foglalkozó kutatók munkáit is. Az empirikus vizsgálat szempontjából ennek a kérdésnek az ad jelentőséget, hogy amennyiben olyan tényezőkre bukkannék, amelyek egyúttal az

⁸⁸ Az Explore menüpont alatt szereplő Boxplot parancsra utaltam. Ennek értelmében outliernek azok az értékek minősülnek, amelyek a 75. percentilisnek az interkvartilis terjedelem másfélszeresével megnövelt összegénél nagyobbak.

elemzés függő változója, a vállalkozói sűrűség értékére is hatnak, akkor ezekre külön figyelmet kellene fordítani a magyarázó modell felállításakor.

A civil szférát alaposan ismerő kutatók tapasztalatai azt mutatják, hogy az ilyen szervezetek munkájába általában kevésbé kapcsolódnak be az alacsony iskolai végzettségűek és az idősek (Kuti [1998]). Ezzel szemben felülreprezentáltak a tagságban az iskolázottak, a magas státuszúak (Utasi [1994; 1995]). Fokozottan érvényes ez a tendencia a kisebb településekre, ahol a nagyvárosokhoz képest a teljes lakosságon belül kisebb arányt kitevő diplomás réteg tagjait nagy eséllyel vonják be valamilyen egyesület, szervezet (pl. szakmai szervezet, társadalmi szervezet, szabadidős klub) tevékenységébe, illetve irányításába (Utasi [1996]). Ezen empirikus ismeretek alapján azt várhatjuk, hogy a *lakosság iskolázottságával* gyarapszik a civil szervezetek települési száma és taglétszáma, ellenben a települések *lakosságának elöregedése* mérsékli azt.

A nonprofit szféra kiterjedtsége összefüggésbe hozható egy-egy térség vagy település *gazdaságának fejlettségével* is. Talán nem megyek túlságosan messzire, ha – Inglehart [1977; 1990] nyomán – azt feltételezem, hogy a gazdasági fejlettség magasabb szintjén, a lakosság elemi szükségleteinek kielégítettsége mellett nagyobb tere lehet az olyan – nonprofit szervezetek által gyakran felkarolt –, „posztmateriálisnak” nevezett értékeknek, mint amilyenek az önmegvalósítással összefüggő értékek, vagy amilyen a természeti értékek, a kulturális örökség védelme. Ez pedig azt implicálja, hogy a gazdasági fejlettség – egyéb tényezők változatlansága mellett – (legalábbis) az efféle értékeket zászlajukra tűző civil szervezetek (és tagjaik) nagyobb számával jár együtt.

A civil szervezetek előfordulását (és ezáltal legalább közvetett módon a taglétszámot is) más egyéb tényezők is befolyásolhatják. Ilyen tényező a *települési önkormányzatok magatartása*. A helyi önkormányzatok számos különböző módon megjelenhetnek a civil szervezetekben; tagjai lehetnek civil szervezeteknek, sőt, maguk is alapíthatnak ilyen szervezeteket (alapítványokat vagy közalapítványokat) akár önállóan, akár más szervezettel közösen. A civil szervezetek létrehozásának gyakorta valamilyen közfeladat átadása a célja. Az önkormányzatok olykor pályázati lehetőséget biztosítanak a civil szervezeteknek, máskor a civil szervezetekkel közösen pályáznak. Az

önkormányzatok sok esetben pénzbeli vagy nem pénzbeli támogatást⁸⁹ (például ingyenes vagy kedvezményes irodahasználatot) is nyújtanak a nonprofit szektornak (Csegény–Kákai [2001]). A települési önkormányzatok és a civil szféra kapcsolatának taglalásakor talán külön is érdemes kiemelni a polgármester személyének szerepét. A Bódi Ferenc és Böhm Antal által szerkesztett „Sikeres helyi társadalmak Magyarországon” [2000] című kötet több olyan település esetét gyűjti csokorba, ahol a civil élet felpezsdítésének első számú oka egy személy közösségi cselekvésre való elszántsága.⁹⁰

Ezeket túl bizonyára még számos olyan specifikus tényezőt lehetne találni, amely segítheti, vagy épp hátráltatja a nonprofit szféra egyik-másik szervezettípusának létrejöttét. Nem kérdéses, hogy bizonyos jóléti szolgáltatások hiánya vagy elégtelen minősége is előmozdíthatja a nonprofit szervezetek egyes típusainak – mindenképp a szolgáltató szervezetek – megjelenését. Ez gondolat megjelenik a nonprofit elméletekben is (lásd például Weisbrod [1991]). Miként fentebb már utaltam rá, az önkormányzatok át is adhatják bizonyos közfeladatok ellátását nonprofit szervezeteknek, szaporítva ezzel a civil szféra szervezeteinek számát.

Végül, kitérnék egy olyan tényezőre, amelyre az eddigi empirikus elemzéseim során figyeltem fel. Azt tapasztaltam, hogy a legélénkebb civil aktivitással jellemezhető települések között szép számmal akadnak *üdülő-települések*. A vállalkozói potenciál területi különbségeinek vizsgálata során (lásd a 2. fejezetet) pedig az is kiderült, hogy a kimagasló vállalkozói aktivitású települések jókora része üdülő-település (főként a Balaton környékéről). Látható tehát, hogy az idegenforgalmi adottságokkal rendelkező települések sajátos helyzetűek abban az értelemben, hogy a turizmus egyfelől növeli a szálláshely- és vendéglátással foglalkozó, s ennek révén a kapcsolódó szolgáltatásokat nyújtó vállalkozások számát, másfelől pedig az üdülővendégek jelenléte következtében elszaporodnak a szabadidős és sporttal kapcsolatos nonprofit szervezetek.

Több olyan tényezőt is azonosítottam tehát, amely befolyásolhatja mind a vállalkozói sűrűséget, mind pedig a nonprofit szervezetek számát. Megnyugtatónak találom, hogy a

⁸⁹ Jóllehet, a szektor egészének finanszírozása szempontjából csekély az önkormányzatok hozzájárulása, a helyi civil szervezetek szemszögéből gyakran mégis ők jelentik a legbiztosabb támogatót (Kuti [1998]).

⁹⁰ Eklátáns példája ennek a kötetben bemutatott Pusztamérges esete.

hipotézis ellenőrzésére szolgáló többváltozós elemzések során módomban áll ezeket – a települések lakosságának iskolázottságát, korösszetételét, a gazdasági fejlettséget és az üdülőövezetbe tartozást – kontroll alatt tartani. Nem fogok tudni azonban kontrollálni a települési önkormányzatok magatartására, illetőleg olyan egyedi körülményekre, amilyen a polgármester személye, s amely tényezők ismereteim alapján ösztönözhetik a település civil aktivitását és a vállalkozásokat egyaránt.

6.5. A hipotézis empirikus ellenőrzése

Miután többféleképpen is operacionalizáltam a társadalmi tőke fogalmát, elérkezett az idő, hogy megvizsgáljam: a társadalmi tőke bőséges rendelkezésre állása valóban a mikro- és kisvállalkozások sűrűbb előfordulásával jár-e együtt.

A hipotézis teszteléséhez most ismét a vállalkozói potenciált magyarázó regressziós modellekből indultam ki, amelyeket a 3. fejezetben vázoltam fel. Az elemzéseket ugyanazon a három almintán (2000 főnél kisebb és annál nagyobb községek, illetve városok) végeztem, mint korábban. A legkisebb települési almintá – a már ismertett okoknál fogva – ezúttal sem tartalmazza az 500 főnél kisebb településeket. Hipotézisem ellenőrzéséhez az alapmodellekben szereplő magyarázó változók körét a társadalmi tőke proxyjául szolgáló változókkal bővítettem.

Ennek megfelelően a regressziós egyenlet így módosul:

$$\ln(\text{VALLS}) = \beta_0 + \beta_1 \cdot F_1 + \beta_2 \cdot F_2 + \beta_3 \cdot F_3 + \beta_4 \cdot F_4 + \beta_5 \cdot \text{UDULOD} + \beta_6 \cdot \text{TARSTOKE} + \varepsilon,$$

ahol

VALLS	a mikro- és kisvállalkozások 1000 lakosra jutó száma
F_1, F_2, F_3 és F_4	a települések gazdasági fejlettségét és szocio-demográfiai helyzetét mérő főkomponensek (lásd 7. sz. táblázat)
UDULOD	az üdülőövezetbe tartozást jelző dummy
TARSTOKE	a társadalmi tőke proxy változói
ε	hibatag.

A kapott eredményeket a 19-21. számú táblázatokban foglaltam össze. A táblázatok második oszlopában annak a modellnek az együtthatóit közlöm, amelyben a társadalmi tőkét a civil szervezetek népességre vetített számával (FNPSZERV), a harmadik oszlopban pedig azét, amelyben a civil szervezetek népességre vetített taglétszámával (FTSZTAG) mértem. Az utóbbi esetben az elemzéseket a korábban (lásd 6.4.2. fejezet) ismertetett okokból és kritérium mentén szűrt almintákon végeztem. A szűrés főként a legkisebb települések esetében okozott csökkenést az elemszámban. Az alminták elemszámait a táblázatok megfelelő oszlopaiban tüntettem fel. (A regresszióelemzések részletes outputjai megtekinthetők az F6. számú Függelékben.)

Noha a korábbiakban amellet foglaltam állást, hogy a társadalmi tőke konceptualizálásával összhangban indokoltabb a nonprofit szervezetek minden típusát figyelembe venni a mérés során, lefuttattam a regresszióelemzéseket oly módon is, hogy a társadalmi tőkét a nonprofit szervezetek egy kitüntetett formájával, az *egyesületek* számával, illetve azok taglétszámával mértem. A könnyebb áttekinthetőség érdekében ehelyütt eltekintek az eredmények részletes közlésétől (a részletes outputok az F6. számú Függelékben találhatók). A 22. számú összefoglaló táblázatban a tájékozódást segítő röviden összevetem a különféle indikátorok használata során kapott eredményeket.

A két községi almintán kapott eredmények egyértelműen azt jelzik, hogy szignifikáns, a várakozásoknak megfelelően pozitív előjelű kapcsolat van a települések társadalmi tőkéje és vállalkozói potenciálja között – függetlenül attól, hogy a társadalmi tőke állományát melyik változóval becsüljük (beleértve a táblázatban feltüntetett két proxy mellett az egyesületek fajlagos számát és fajlagos taglétszámát is). Ezek szerint a hasonló fejlettségű, hasonló demográfiai helyzetű és azonos státuszú (üdülő vagy nem üdülő) települések vállalkozói potenciáljában szignifikáns különbség van annak függvényében, hogy a település bővelkedik-e társadalmi tőkében vagy sem.

19. táblázat: A vállalkozói potenciál társadalmi tőke-változókkal bővített regressziós modelljei, az 500-1999 fős községek almintája. Függő változó: az ezer lakosra jutó mikro-és kisvállalkozások számának logaritmus

A modell magyarázó változói		β (sig)	β (sig)
Konstans		3,514***	3,556***
F ₁	Jövedelmi-jóléti főkomponens	0,484***	0,487***
F ₂	Általános fejlettség főkomponens	0,474***	0,465***
F ₃	Körösszetétel főkomponens	0,153***	0,148***
UDULOD	Az üdülőövezetbe tartozást jelző dummy	0,094***	0,084***
FNPSZERV	A nonprofit szervezetek népességre vetített száma	0,129***	–
FTSZTAG	A nonprofit szervezetek népességre vetített taglétszáma	–	0,132***
N		1332	1179
Kiigazított R ²		0,604	0,587

A táblázatban a sztenderdizált regressziós együtthatók (béták) és a t-tesztekhez tartozó szignifikancia szintek vannak feltüntetve az alábbi jelöléssel:

* 10%-os szinten szignifikáns

** 5%-os szinten szignifikáns

*** 1%-os szinten szignifikáns.

20. táblázat: A vállalkozói potenciál társadalmi tőke-változókkal bővített regressziós modelljei, a legalább 2000 fős községek almintája. Függő változó: az ezer lakosra jutó mikro-és kisvállalkozások számának logaritmus

A modell magyarázó változói		β (sig)	β (sig)
Konstans		3,762***	3,790***
F ₁	Általános fejlettség főkomponens	0,628***	0,640***
F ₂	Jövedelmi főkomponens	0,466***	0,462***
F ₃	Körösszetétel főkomponens	0,159***	0,171***
F ₄	Népesség-migráció főkomponens	0,207***	0,208***
UDULOD	Az üdülőövezetbe tartozást jelző dummy	0,037	0,031
FNPSZERV	A nonprofit szervezetek népességre vetített száma	0,075***	–
FTSZTAG	A nonprofit szervezetek népességre vetített taglétszáma	–	0,087***
N		554	527
Kiigazított R ²		0,740	0,747

A táblázatban a sztenderdizált regressziós együtthatók (béták) és a t-tesztekhez tartozó szignifikancia szintek vannak feltüntetve az alábbi jelöléssel:

* 10%-os szinten szignifikáns

** 5%-os szinten szignifikáns

*** 1%-os szinten szignifikáns.

A városok almintáján is hasonló eredményhez jutottam, ám ez alkalommal úgy tűnik, nem közömbös, hogyan operacionalizáljuk a társadalmi tőkét. A 21. számú táblázatból látszik, hogy szignifikáns és – a sztenderdizált regressziós együtthatókat tekintve – relatíve erős a nonprofit szervezetek fajlagos számával mért társadalmi tőke hatása a vállalkozások sűrűségére. Ez akkor is áll, ha a társadalmi tőkét az egyesületek fajlagos számával mérjük. (Ehhez lásd az F6. sz. Függelékét.) Ha azonban a társadalmi tőke állományát a nonprofit szervezetek taglétszámával becsüljük, akkor e független változó hatása csak 10 százalékos szinten szignifikáns. Az egyesületek fajlagos taglétszámával operacionalizálva a társadalmi tőkét pedig nem bizonyul statisztikailag szignifikánsnak a kapcsolat.

21. táblázat: A vállalkozói potenciál társadalmi tőke-változókkal bővített regressziós modelljei, a városok almintája. Független változó: az ezer lakosra jutó mikro-és kisvállalkozások számának logaritmus

A modell magyarázó változói		β (sig)	β (sig)
Konstans		4,034***	4,153***
F ₁	Jövedelmi- jóléti főkomponens	0,539***	0,599***
F ₂	Általános fejlettség főkomponens	0,524***	0,553***
F ₃	Körösszetétel főkomponens	0,153***	0,167***
UDULOD	Az üdülőövezetbe tartozást jelző dummy	0,056*	0,046
FNPSZERV	A nonprofit szervezetek népességre vetített száma	0,154***	–
FTSZTAG	A nonprofit szervezetek népességre vetített taglétszáma	–	0,069*
N		236	217
Kiigazított R ²		0,790	0,785

A táblázatban a sztenderdizált regressziós együtthatók (béták) és a t-tesztekhez tartozó szignifikancia szintek vannak feltüntetve az alábbi jelöléssel:

* 10%-os szinten szignifikáns

** 5%-os szinten szignifikáns

*** 1%-os szinten szignifikáns.

Az eredményeket röviden összegezve a következő megállapításra juthatunk (ld. 22. sz. táblázat): a társadalmi tőke és a vállalkozói potenciál közötti összefüggésre vonatkozó hipotézis empirikusan alátámasztható. *A társadalmi szervezetek települési számával és taglétszámával mért társadalmi tőke állománya szignifikáns, pozitív irányú összefüggést mutat a településen működő mikro-és kisvállalkozások előfordulásával.* Egybehangzóak az eredmények mindkét községi almintán, függetlenül attól, hogy a szervezetek számával vagy taglétszámával operacionalizáljuk a társadalmi tőkét. A városi almintán

ugyanakkor csak az önkéntes társadalmi szervezetek népességre vetített számával mérve mutatható ki – a szokásos 5 százalékos szignifikancia szinten – szignifikáns kapcsolat, a népességre vetített taglétszámmal mérve nem. Pontosán nem világos, mivel magyarázható ez az utóbbi eredmény. Kevés kétségem van azonban afelől, hogy a regionális és országos hatókörű civil szervezetek java része a városokban – de főképpen a jelentősebb városokban – koncentrálódik. Noha a szervezetek számát csak kevésbé, a taglétszám adatokat annál inkább eltorzítják az ilyen szervezetek. Habár megkísértem egy hüvelykujjszabály segítségével kiszűrni azokat a településeket, melyekre e tekintetben a gyanú árnyéka vetül, korántsem biztos, hogy próbálkozásom teljes sikerrel járt.

22. táblázat: A társadalmi tőke-változók hatása a vállalkozói potenciál társadalmi tőke-változókkal kibővített regressziós modelljeiben. Függő változó: az ezer lakosra jutó mikro-és kisvállalkozások számának logaritmus

Alminta	Nonprofit szervezetek	Egyesületek	Társas nonprofit szervezetek	Egyesületek
	népességre vetített száma		népességre vetített taglétszáma	
500-1999 fős községek	***	***	***	***
Legalább 2000 fős községek	***	***	***	**
Városok	***	***	*	nem szign.

Megjegyzés: A társas szervezetek, illetve egyesületek taglétszámával folytatott elemzésekhez kiszűrtem az outliereket. Az almintánkénti elemszámok a 19-21. számú táblázatok megfelelő oszlopaiban találhatóak. Jelmagyarázat:

- * 10%-os szinten szignifikáns
- ** 5%-os szinten szignifikáns
- *** 1%-os szinten szignifikáns

6.5. Összefoglalás

Ebben a fejezetben annak a hipotézisnek az érvényességét ellenőriztem, mely szerint a társadalmi tőke bőséges rendelkezésre állása növeli a települések vállalkozói potenciálját. Az empirikus vizsgálathoz mindenekelőtt tisztáznom kellett a társadalmi tőke fogalmát (6.1. fejezet). A társadalmi tőkét mint olyan erőforrást határoztam meg, amely a társadalmi hálózatokban rejlik, s amelyet az aktorok cselekvéseikhez felhasználhatnak. Egy ilyen meghatározás előnye – a fogalom túlságosan tág

meghatározásaival szemben –, hogy lehetővé teszi annak tisztázását: a társadalmi tőke milyen mechanizmusok révén fejti ki hatását a vállalkozói aktivitásra. Megmutattam, hogy a társadalmi hálózatok több mechanizmus révén is előmozdíthatják a vállalkozóvá válást: megkönnyítik az információk és az erőforrások áramlását, elősegítik a kooperációt, s nem utolsósorban, cselekvési mintákat, értékeket, normákat közvetítenek. Ily módon előmozdítói lehetnek a szempontunkból fontos vállalkozói attitűd és hasonlóképpen a vállalkozói tevékenységhez nélkülözhetetlen tudáskészlet terjedésének (6.2. fejezet).

Ha a társadalmi tőke fogalmi meghatározásában nincs összhang a téma kutatói között, aligha várható el, hogy ez másként legyen a társadalmi tőke mérése terén. Noha a kutatók által használt társadalmi tőke indikátorok meglehetősen változatosak, és a társadalmi tőke különféle elemeinek vagy dimenzióinak feleltethetők meg, az empirikus kutatások két irányvonala rajzolódik ki. Az egyik *az egyének különböző szervezetekben való részvételét* méri, s ilyen formán a hálózatokat helyezi a középpontba, míg a másik *az egyének percepcióit* méri, s a normákat és értékeket tartja szem előtt (Ponthieux [2002]). Összhangban a társadalmi tőke fogalmi meghatározásával, ahhoz az irányhoz csatlakoztam, amely a társadalmi tőkét az önkéntes társadalmi szervezetekben való részvétellel közelíti.

Nem kétséges: ha a társadalmi tőkét ily módon operacionalizáljuk, teljesen figyelmen kívül hagyjuk a szervezeti tagságon kívüli kapcsolatokat, s köztük a családi-rokonsági kötelékeket is. Jól ismert ugyanakkor, hogy ezek igen fontos erőforrást jelenthetnek az önállósodók számára. Ennek alapján *a priori* azt vártuk, hogy a társadalmi tőke ilyen operacionalizálása a városok esetében hoz „jobb” eredményt, amennyiben többet elárul a „modern gyenge kötésekről”, mint a „tradicionális rokoni” kapcsolatokról.

A méréshez a KSH 2000. évi Nonprofit adatbázisából álltak rendelkezésre településsoros adatok, mégpedig a nonprofit szervezetek települési száma és kumulált taglétszáma. Ezek közül – tisztán elméleti alapon – a *civil szervezetek népességre vetített taglétszáma* ígérkezett jobb proxynak. Ellene szólt azonban, hogy amennyiben a társadalmi tőkét a települési kumulált taglétszámmal mérjük, figyelmen kívül hagyjuk azokat a kapcsolati hálózatokat – amelyek a formálisan tagsággal nem rendelkező – alapítványi formában működő szervezetek körül szövődnek. Mivel emellett még

technikai jellegű problémák is felmerültek ezzel az indikátorral kapcsolatban, nyomós érvem volt arra, hogy megtartsam a másik szóba jöhető proxyt, a *civil szervezetek népességre vetített számát* is. Emellett úgy is elvégeztem az elemzéseket, hogy a társadalmi tőke állományát a civil szervezetek leggyakrabban előforduló típusának, az *egyesületeknek a számával, illetve taglétszámával* mértem.

A hipotézis empirikus ellenőrzéséhez a tanulmány 3. fejezetében felírt regressziós modellből indultam ki. Az elemzést továbbra is az 500-1999 fős és az annál nagyobb községek, valamint a városok almintáján folytattam. A kapott eredmények szerint a társadalmi tőke és a vállalkozói potenciál közötti összefüggésre vonatkozó hipotézis általában véve empirikusan alátámaszthatónak bizonyult: a *civil szervezetek települési számával, valamint taglétszámával mért társadalmi tőke állománya szignifikáns, pozitív irányú összefüggést mutat a települések vállalkozói potenciáljával*. A két községi almintán egybehangzóak az eredmények, függetlenül attól, hogy a társadalmi tőke melyik proxyját használjuk. A városi almintán ugyanakkor nem ilyen egyértelműek az eredmények: szignifikáns a kapcsolat a civil szervezetek száma és a vállalkozói potenciál között, miközben a civil szervezetek taglétszámával mérve a társadalmi tőkét, az összefüggés csak 10 százalékos szinten szignifikáns, az egyesületek taglétszámával mérve pedig statisztikailag nem szignifikáns.

Meg kell említeni, hogy a települési szintű vizsgálat esetében a társadalmi tőke általam használt proxyjai alkalmatlanok arra, hogy általuk mérhetővé tegyük a kistélepek társadalmi tőkéjét, hiszen ezek jelentős részén egyáltalán nem működik civil szervezet. A vizsgálatból ezért – s részint a függő változóval kapcsolatosan felmerült problémák miatt – ki kellett zárnom az 500 főnél kevesebb lelket számláló településeket.

A társadalmi tőke és a vállalkozói potenciál kapcsolatára vonatkozó hipotézis empirikus ellenőrzésében egy következő lépésként felvetődik a *kistérségi szintű* elemzés lehetősége. Ez egyfelől megoldást jelenthetne azokra a nehézségekre, amelyekbe a kistélepek esetében ütköztem, amikor a vállalkozói potenciált és a társadalmi tőkét próbáltam meg mérni. Másfelől, ha az elemzés egységének a kistérséget tekintjük, azzal feltehetőleg kiküszöbölhető valami abból a torzításból, melyet a regionális és országos hatókörű szervezetek (de főként azok taglétszámadatai) visznek az elemzésbe.

7. ÖSSZEGZÉS

Tanulmányomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen tényezők magyarázzák a vállalkozói potenciál területi különbségeit Magyarországon. Az általános vizsgálódás helyett a történeti-kulturális és társadalmi tényezők hatására vonatkozóan fogalmaztam meg feltételezéseket. A dolgozatban a vállalkozás fogalmát tág, megengedő értelemben használtam. Schumpeter [1928] vállalkozásfogalmából kiindulva, a vállalkozói tevékenység legfontosabb mozzanatának az új kombinációk realizálását tekintettem. Vizsgálatom szempontjából kiemelt jelentőségű ugyanakkor a vállalkozóvá válásban az önállóságnak tulajdonított érték.

A tanulmány egyik fő hipotézisében a településeket a két világháború között jellemző birtokszerkezet és a vállalkozói potenciál között fogalmaztam meg összefüggést. Abból indultam ki, hogy a települések két világháború közötti birtokstruktúrája következtetni enged a hajdani birtokos parasztság társadalmi súlyára. Kissé leegyszerűsítve: a kisbirtok birtokszerkezeten belüli tekintélyes súlya a birtokos parasztság, míg a nagybirtokok dominanciája az agrárproletárok nagy számát implicálja. A birtokos paraszti rétegek tekintélyes részével kapcsolatban – történeti munkák nyomán – feltételezhető, hogy a rendelkezésükre álló föld lehetővé tette önmaguk és családjuk megélhetését, vagyis a maguk urai voltak, s a gazdálkodás során szert tehettek azokra a képességekre, amelyek az önálló tevékenység végzéséhez nélkülözhetetlenek. Szelényi Iván [1988b] kutatásai alapján azt feltételeztem továbbá, hogy ezek a vállalkozói készségek habitussá, strukturált gyakorlatokká szilárdultak, s ily módon nemzedékről nemzedékre szállhattak. Szelényi [1988a, 1988b] tézisét – Kuczi Tibor [1996; 2000] felvetése nyomán – újfogalmazva úgy érveltem, hogy a vállalkozói kultúra nemzedékről nemzedékre való áthagyományozása nem feltétlenül a család keretein belül, hanem nagyobb közösségek – a települések – szintjén megy végbe. Ennek fényében azt a hipotézist állítottam fel, mely szerint a korábbi kisbirtokos településeket – minden egyéb változatlansága mellett – ma is nagyobb vállalkozói potenciál jellemzi.

A tanulmányban több olyan empirikus vizsgálatot ismertettem, melyek a kisvállalkozások sűrűsödésének területi egyenlőtlenségei kapcsán felvetik a lehetőségét

egy ilyen, a birtokszerkezet különbözőségére alapozott magyarázatnak. Olaszország kapcsán Simonyi [1986] és Becattini [1990], Dánia vonatkozásában Illeris [1986], valamint Kristensen [1992] idegávó kutatásait idéztem. Magyarországon Kuczi [2000] számolt be egy olyan kutatásról, melynek során két nagyjából azonos méretű, Nyíregyházától ugyanakkora távolságnyra lévő, hasonló gazdasági fejlettségű falut talált, amelyek ugyanakkor erősen különböznek vállalkozói aktivitásuk tekintetében. Az egyik falut korábban a birtokos rétegek hiánya jellemezte; lakosságának jókora hányada cseléd volt a két világháború között. Ezzel szemben a másik községben a két háború közötti időszakban kialakult egy erős birtokos paraszti réteg. Feltehetően ez a múlt is hozzájárult ahhoz, hogy e község lakói közül sokan léptek az önállósodás útjára. Ezek a különböző országok kapcsán készült munkák közösek tehát abban a tekintetben, hogy a függetlenségnek tulajdonított értéknek a paraszti értékrenden belül elfoglalt kitüntetett helyét hangsúlyozzák. S mivel a függetlenség megőrzése a paraszti kultúrában mindenek előtt áll, nem meglepő, ha a mezőgazdaság visszaszorulásával e rétegek a munkavállalói lét helyett az önállósodás útját választják.

A tanulmányban az volt a célom, hogy többváltozós statisztikai elemzések segítségével ellenőrizsem a – korábban többek által is megfogalmazott – hipotézis empirikus érvényességét. A településeket jellemző vállalkozói potenciált a működő mikro- és kisvállalkozások népességre vetített (2001-es) számával mértem. A hipotézis empirikus érvényességének ellenőrzéséhez többféleképpen is megkíséreltem a két világháború közötti birtokszerkezet operacionalizálását. Ehhez a Központi Királyi Statisztikai Hivatal 1935. évi településsoros birtokmegoszlási adatait, valamint az 1930. évi census adatait használtam. Úgy ítélem meg, hogy a vizsgálat során előállított birtokszerkezet-proxyk közül kettő: a kisbirtokok földterületen belüli aránya és a kisbirtokok korabeli népességre vetített száma, illetőleg közülük is főként az utóbbi adja a legjobb közelítést a birtokos parasztság társadalmi súlyára. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy még a legjobbnak tűnő birtokszerkezet-változó is csak meglehetősen durva indikátor abban az értelemben, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja a gazdálkodásnak – a birtoknagyságon kívül eső – olyan fontos körülményeit, mint például a művelési ág vagy a föld minősége. Ezek pedig mind olyan tényezők, amelyek befolyással lehetnek arra, hogy a paraszti birtok statisztikai határai – 5-100 kat. hold – közé eső birtokok az egyes esetekben valóban elegendő volt-e a birtokos és családja megélhetéséhez, illetve lehetőséget adott-e piacra való termelésre.

Az empirikus elemzéseket települési szinten, három települési almintán végeztem. A hipotézis ellenőrzéséhez a vállalkozói potenciál magyarázatára lineáris regressziós modelleket (log-lin modelleket) írtam fel. Az eredmények a három elemzett települési almintá közül kettőn: a 2000 főnél nagyobb községek és a városok – pontosabban a településállomány szűrése következtében: kisvárosok – almintáin egyértelműen megerősítik a szóban forgó hipotézist. Azaz azt találtam, hogy a kisbirtokok történeti birtokszerkezeten belüli nagyobb súlya – minden egyéb változatlansága mellett – szignifikánsan növeli a mikro- és kisvállalkozások (népességre vetített) számát. Kevésbé egyértelmű eredményekhez jutottam ugyanakkor a legkisebb, 500-1999 fős települések almintáján. Míg a kisbirtokok népességre vetített száma – 10 százalékos szignifikancia szinten – szignifikáns, pozitív előjelű kapcsolatot mutat a függő változóval, addig a kisbirtokok területi részesedését mérő változó hatása nem bizonyult statisztikailag szignifikánsnak.

Az eredmények értékelésekor azonban több mindenre tekintettel kell lenni. Egyfelől, hangsúlyozni kell, hogy az elemzés során használt birtokszerkezet változók csak hozzávetőleges képet nyújtanak a birtokos parasztság társadalmi súlyát illetően részint a birtokszerkezet operacionalizálásának nehézségei, részint pedig a birtokösszeírással kapcsolatos – a 4. fejezetben részletezett – okoknál fogva.

Másfelől, az is világos, hogy a feltételezett történeti kontinuitásnak több tényező is gátat szabhatott. A tömeges méretű ki- és bevándorlás sok településen akadályozhatta a vállalkozói kultúra nemzedékek közötti áthagyományozását. Elegendő itt a II. világháború utáni kitelepítésekre, vagy az erőltetett iparosítással járó népességmozgásra gondolnunk. Az érintett települések által okozott „zaj” kiszűrésére csak igen durva hüvelykujjszabályhoz folyamodhattam. Masszív népességmozgásnak azt tekintettem, ahol a település két világháború közötti (1930-as) népessége az eltelt idő alatt legalább megfeleződött, vagy ezzel ellenkezőleg legalább megduplázódott. Egy olyan kutatás, amely alapján finomítani lehetne a településállomány szűrését, minden bizonnyal javítana az eredményeken.

A tanulmányban a vállalkozói kultúra történeti kontinuitásának csak egyetlen metszetét vagy szeletét vizsgáltam, mégpedig a paraszti eredetű vállalkozói kultúrát. Nem

feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a vállalkozói készségek azonban más rétegekben (kisiparosok és kiskereskedők) is kialakulhattak. Noha vizsgálatom ezekre nem terjedt ki, nem állt szándékomban azt állítani, hogy a történeti kontinuitás „hordozója” egyedül és kizárólag a történetileg jellemző birtokstruktúra, vagy másként szólva, egy eredetét tekintve paraszti eredetű vállalkozói kultúra volna.

Kutatási eredményeim közvetlen vagy közvetett módon az alábbi – egymástól nem teljesen független – polémiákhoz járulnak hozzá. Először is, általában véve érveket szolgáltatnak a vállalkozói kultúra történeti kontinuitása mellett. A dolgozat 5. fejezetében amellet érveltem, hogy a vállalkozói értékek generációk közötti áthagyományozását nem akaszthatták meg az államszocialista rendszer vállalkozói tevékenységet korlátozó évtizedei sem. A politikai rezsím célkitűzései ellenére is mindvégig létezett magánszektor, illetve magántulajdonosi réteg; egyes tradicionális vállalkozási formák túléltek a megszorítás időszakait, s ezek mellé időről időre új, úgymond „vegyes” vagy „kevert” (Kornai [1989; Laki [1998]) – az állami szövetkezeti tulajdont a magánkezdeményezéssel kombináló – formák keltek életre, mint amilyen a gebin vagy a téesz melléküzemek voltak. Ezek a formák megítélésem szerint fontos szerepet töltöttek be a vállalkozó kedv ébren tartásában, függetlenül attól, hogy nem hordozták magukon a klasszikus – weberi értelemben vett – vállalkozás jegyeit. Több empirikus adalékot szolgáltattam arra vonatkozóan, hogy a mai vállalkozói potenciál területi különbségei hasonlóságot mutatnak a kései államszocializmus keretei között kibontakozó (kvázi)vállalkozások sűrűségének területi különbségeihez.

Másodsorban, mivel a korábbi (ld. 5. fejezet) empirikus kutatások nem támasztották alá a vállalkozói értékek családon belüli átörökítésére vonatkozó hipotézist, kutatási eredményeim azt a feltételezést látszanak támogatni, hogy a vállalkozói kultúrák nemzedékről nemzedékre való áthagyományozása a családnál nagyobb közösségek, települések (és nem kizárható, hogy az annál is tágabb társadalmi környezet) szintjén megy végbe. Vagyis egy-egy településen nem feltétlenül olyanok kezdenek vállalkozásba, akiknek szülei, nagyszülei között voltak önállók. Ez pedig Kuczi Tibor [2000] azon megállapítását látszik megerősíteni, mely szerint az önálló gazdálkodás hagyománya esetében egy „tipikusan közösségi erőforrásról” van szó.

A tanulmány másik központi kérdése a társadalmi tőke és a vállalkozói potenciál közötti kapcsolat volt. A társadalmi tőke meghatározását távolról sem övezi konszenzus a szociológiában és a rokon társadalomtudományokban. A kutatás során arra az álláspontra helyezkedtem, hogy a társadalmi tőke fogalmának tág meghatározásai ellenében az a gyümölcsözőbb, ha a fogalmat szűken értelmezzük. A túlságosan tág fogalom-meghatározásokkal szemben felvethető talán legfontosabb ellenérv, hogy azok megnehezítik, vagy akár el is lehetetlenítik a hatásmechanizmusok felvázolását. Mindezek fényében a társadalmi tőkét mint olyan erőforrást határoztam meg, amely a társadalmi hálózatokban rejlik, s amelyet az aktorok cselekvéseikhez felhasználhatnak. A fogalom ilyen meghatározása tulajdonképpen a kapcsolati tőke terminussal szinonim értelmű.

A dolgozat másik fő hipotézise szerint a vállalkozói potenciál területi eltérései nem függetlenek a társadalmi hálózatokban rejlő társadalmi tőke (mint erőforrás) területi különbségeitől. Azt feltételezem, hogy azokon a településeken, ahol egymástól elszigeteltek az egyének, ott – ceteris paribus – kevesebb vállalkozás jön létre, mint ott, ahol sűrű a kapcsolati hálózat. Ez a hipotézis persze semmit nem mond arról, hogy kikből lesznek vállalkozók. Ez nyilvánvalóan számos olyan tényező függvénye, mint például bizonyos, az önállósodást támogató személyiségvonások (pl. a kockázatvállalási hajlandóság) megléte, vagy hiánya, vagy az egyéneknek a teljes kapcsolati hálón belüli kedvező vagy éppen kedvezőtlen pozíciója, mely tényezők vizsgálata ehelyütt nem állt módomban.

A társadalmi kapcsolatok fontosságát húzza alá az, hogy a vizsgálat tárgyát képező mikro- és kisvállalkozók jókora része foglalkozik kereskedelemmel, vagy nyújt valamilyen személyi szolgáltatást, mely tevékenységek önmagukban is kapcsolatintenzívek (Czakó [1997]). Amellett érveltem, hogy a társadalmi kapcsolatok hálózatai több mechanizmus révén is előmozdíthatják a vállalkozóvá válást. Először is, a hálózatok fontos szerepet töltenek be az információk továbbításában. Amellett, hogy hatékonyabbá tehetik a vállalkozás indításához és működtetéséhez nélkülözhetetlen információk megszerzését, előnyeik az információ megbízhatóságában is megnyilvánulhatnak. Másodsor, a társadalmi hálózatok nemcsak az információk, hanem az erőforrások áramoltatását is megkönnyítik, s ily módon segítségül hívhatók a vállalkozói tevékenység megszervezésében, az induló tőke előteremtésében, vagy akár a

megfelelő munkatársak, alkalmazottak kiválasztásában. Harmadszor, a társadalmi tőke – részben éppen az információk továbbításában játszott szerepe, részben pedig a csoporttal való azonosulás révén – a kooperáció kialakulását is előmozdíthatja. Így feltételezhetjük, hogy ott, ahol az egyéneket sűrű kapcsolati háló köti egymáshoz, könnyebb az idegenekkel való társulás. Negyedszer, a társadalmi hálózatok értékeket és normákat, cselekvési mintákat közvetítenek a közösség tagjai között. Vizsgálatom fókuszában a függetlenségnek tulajdonított érték (szembeállítva az alkalmazotti mentalitással), illetőleg az önállósodás mint cselekvési minta állt. Amellett érveltem, hogy a közösség tagjait behálózó kapcsolatoknak fontos szerepük lehet a vállalkozói mentalitás terjedésében, sőt generációról generációra való átörökítésében is.

A társadalmi tőke és a vállalkozói potenciál között feltételezett kapcsolat empirikus teszteléséhez operacionalizálnom kellett a társadalmi tőke fogalmát. E téren nem kevés tapasztalattal rendelkezünk. Noha a kutatók által használt társadalmi tőke-indikátorok igen változatosak, elválasztható egymástól az empirikus kutatások két irányvonala. Az egyik az egyének különböző szervezetekben való részvételét méri, s így a hálózatokat helyezi a középpontba, míg a másik az egyének percepcióit méri, s ezzel a normákat és értékeket tartja szem előtt. Az általam elfogadott társadalmi tőke-értelmezéssel összhangban, – s ezzel az elsőként említett irányvonalhoz csatlakozva –, a társadalmi tőkét az önkéntes társadalmi szervezetekben való részvétellel közelítettem.

A méréshez a KSH 2000. évi Nonprofit adatbázisából álltak rendelkezésemre településsoros adatok: a nonprofit szervezetek települési száma és kumulált taglétszáma. Mindenekelőtt arról kellett döntenem: hogyan célszerű empirikusan lehatárolni a méréshez figyelembe veendő nonprofit szervezetek körét. Nem fér hozzá kétség ugyanis, hogy a szervezett csoportokban való tagság az egyes szervezettípusok esetében egymástól igen eltérő motívumokon – önértékelésen, de kollektív célon is – nyugodhat. Egyes kutatók szerint ezért aligha feltételezhetjük, hogy a hálózatok különféle formáinak mérésével ugyanazt a (látens) jelenséget ragadhatjuk meg, s így adódik a következtetés, hogy döntenünk kell a hálózatok számba venni kívánt formáiról, illetve típusairól. Amellett érveltem, hogy az általam elfogadott társadalmi tőke fogalom szempontjából kevésbé releváns, hogy a nonprofit szervezetek létrehozásának motívumai mennyire társadalmi (közösségi) jellegűek. Ehelyett a nonprofit szervezetek megalakulásának és működésének – szándékolt vagy nem szándékolt – velejáróit

tartottam szem előtt; vagyis azt hogy akarva-akaratlanul társadalmi kapcsolatokat hoznak létre. Ez az aspektus megjelenik a – korábban már idézett – empirikus vizsgálatokban, nevezetesen a soltvadkerti kutatásban (Fertő et al. [1991]) és Utasi Ágnes egy kisvárosban végzett elitkutatásában is (Utasi [1996]). Ennek fényében a nonprofit szervezetekre mindenekelőtt mint társadalmi kapcsolatok hálózataira tekintettem. Ebből a megközelítésből tehát az következik, hogy a társadalmi tőke méréséhez a szervezetek összes típusát – a szektor zömét alkotó egyesületek mellett az érdekképviselőket és a csekély számban jelenlévő egyéb szervezeteket is – indokolt számba venni.

A méréshez rendelkezésre álló két változó közül tisztán elméleti alapon a *civil szervezetek népességre vetített taglétszáma* ígérkezett jobb proxynak. Ellene szólt azonban, hogy amennyiben a társadalmi tőkét a települési kumulált taglétszámmal mérjük, figyelmen kívül hagyjuk azokat a kapcsolati hálózatokat – amelyek a formálisan tagsággal nem rendelkező – alapítványi formában működő szervezetek körül szövődnek. Mivel emellett még technikai jellegű problémák is felmerültek a taglétszám adatokkal kapcsolatban (ti. az országos, illetve regionális hatáskörű szervezetek jelenléte), indokoltnak látszott a másik szóba jöhető proxyt, a *civil szervezetek népességre vetített számát* is megtartani.

Amennyiben a társadalmi tőkét az önkéntes társadalmi szervezetekben való részvétellel közelítjük, számolni kell azzal, hogy figyelmen kívül hagyjuk a szervezeti tagságon kívüli kapcsolatokat, s köztük a családi-rokonsági kötelékeket is. Ez kétségtelenül problémát jelent, hiszen a kisvállalkozás-kutatásból jól ismert, hogy ezek igen fontos erőforrást jelenthetnek az önállósodók számára. *A priori* azt vártam, hogy a társadalmi tőke ilyen operacionalizálása a városok esetében hoz „jobb” eredményt. Emellett szól, hogy míg az urbanizáció következtében a városokban meggyengültek a személyes kapcsolatokon alapuló közösségek, s a személytelen kapcsolatokon alapuló szerveződések kerültek előtérbe, addig a falvak lakóit ma is sokkal inkább rokonsági, szomszédsági és baráti kapcsolatok fűzik egymáshoz. Ismeretes továbbá, hogy a vidéki vállalkozásokhoz általában több rokon, családtag kapcsolódhat, s ezek jobban kiaknázhatják a rokoni kapcsolatokban rejlő lehetőségeket, mint városi társaik (Kuczi [2000]). Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a társadalmi tőke általam használt

proxyjai a városok esetében adnak jobb közelítést, amennyiben többet elárulnak a „modern gyenge kötésekről”, mint a „tradicionális rokoni” kapcsolatokról.

A társadalmi tőke és a vállalkozói potenciál közötti összefüggés empirikus ellenőrzéséhez ez alkalommal is a 3. fejezetben felírt regressziós modellből indultam ki. Az elemzést az 500-1999 fő közötti és az annál nagyobb községek, valamint a városok almintáján folytattam. Azt találtam, hogy hipotézisem általában véve empirikusan alátámasztható, vagyis: a települések társadalmi tőkéjének állománya szignifikáns, pozitív irányú összefüggést mutat a vállalkozói potenciállal (ld. a 22. sz. összefoglaló táblázatot). A két községi almintán kapott eredmények egybehangzóak, függetlenül attól, hogy a társadalmi tőke melyik proxyját (civil szervezetek száma, illetve taglétszáma) használtam. A városi almintán ugyanakkor csak a civil szervezetek népességre vetített számával mérve mutattam ki – a szokásos 5 százalékos szignifikancia szinten – szignifikáns hatást.

Noha elméleti alapon az tűnt indokoltnak, hogy a társadalmi tőke méréséhez a civil szervezetek összes formáját figyelembe vegyem, ellenőriztem a leggyakrabban előforduló szervezettípus, az egyesületek népességre vetített számával, illetve taglétszámával mért társadalmi tőke és a vállalkozói potenciál közötti összefüggést is. Ha a települések társadalmi tőkéjét az ott működő egyesületek számával közelítjük, a korábbiakkal egybehangzó eredményekhez jutunk. Ha azonban a társadalmi tőke mérésére az egyesületek taglétszámát használjuk, az eredmények csak a két községi almintán jeleznek szignifikáns hatást.

Összességében tehát az látszik, hogy a civil szervezetek számával mérve a társadalmi tőkét, akárhol is húzzuk meg a figyelembe veendő szervezetek körét, a társadalmi tőke és a vállalkozói potenciál közötti kapcsolat minden almintán szignifikáns. Ugyanakkor, ha a szervezetek taglétszámával mérünk, a két községi almintán pontosan ugyanilyen eredményhez jutunk, ám a városi almintán kapott eredmények nem bizonyulnak robusztusnak. Pontosán nem világos, mi ennek a magyarázata. Ám feltehetőleg köze lehet ahhoz, hogy a rendelkezésre álló taglétszám adatok tartalmazzák az országos hatáskörű szervezetek taglétszámát, mely szervezetek feltehetőleg jobbra a városokban koncentrálnak. Jóllehet, megpróbálkoztam ezek – egy hüvelykujjszabály alapján történő – kiszűrésével, nem lehetek bizonyos e kísérlet sikeressége felől.

A társadalmi tőke proxyjaink egy másik fogyatékoságát is szóvá kell tennem. Nevezetesen, hogy a legkisebb települések esetében alkalmatlannak bizonyultak arra, hogy segítségükkel mérhetővé tegyünk a társadalmi tőkét, hiszen ezek jelentős részén egyáltalán nem működik civil szervezet. A vizsgálatból ezért – s részint a függő változóval kapcsolatosan felmerült problémák miatt – ki kellett zárnom az 500 főnél kisebb településeket.

A társadalmi tőke és a vállalkozói potenciál kapcsolatára vonatkozó hipotézis empirikus ellenőrzésében egy következő lépésként felvetődik ugyanakkor a *kistérségi szintű* elemzés lehetősége. Ez egyfelől megoldást jelenthetne azokra a nehézségekre, amelyek a kistépülések esetében merültek fel a vállalkozói potenciál és a társadalmi tőke mérése során. Másfelől, ha az elemzés egységének a kistérséget tekintjük, azzal feltehetőleg kiküszöbölhetünk valamit abból a torzításból, melyet a regionális és országos hatókörű szervezetek (de főként azok taglétszámadatai) visznek az elemzésbe.

Végül megjegyzem, hogy noha – a települési szintű vizsgálatok során – statisztikailag szignifikáns összefüggést mutattam ki a társadalmi tőke és a vállalkozói potenciál között, az okság iránya mellett döntően koncepcionális érveket sorakoztattam fel. Felvetődik azonban egy alternatív hipotézis lehetősége is, mely szerint a civil szervezetek száma, illetve taglétszáma a vállalkozói aktivitás következménye, vagyis a helyi vállalkozók élénkíthetik a szervezeti tagság jellegű kapcsolatokat. Felmerülhet a kérdés: vajon az itt kimutatott statisztikai összefüggés hátterében nem (főként) egy ilyen ellentétes irányú okság húzódik meg? Ahhoz azonban, hogy ezt kizárhassuk, további empirikus kutatásokra van szükség. A kérdés tisztázásához talán közelebb vihetne egy longitudinális vizsgálat, vagy egy olyan kutatás, amelyben a – továbbra is szűken értelmezett – társadalmi tőke mérésére más, a civil szervezetek taglétszámától különböző indikátor szolgálna.

FÜGGELÉK

FÜGGELÉKEK A 2. FEJEZETHEZ

F2.1. táblázat A mikro- és kisvállalkozások 1000 lakosra vetített számának leíró statisztikai települési méretkategóriánként

Településméret	Medián	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
200 fő alatt (N=303)	34,7	41,7	33,2	0	209,3
200-499 fő között (N=700)	32,7	36,5	21,1	0	139,7
500-999 fő között (N=681)	37,2	41,0	22,1	3,6	210,1
1000-1999 fő között (N=661)	41,1	45,8	21,7	8,9	161,2
2000-4999 fő között (N=506)	45,3	50,8	22,8	12,9	186,5
5000-10000 fő között (N=141)	53,6	59,7	24,1	26,9	144,1
10000 fő fölött (N=143)	75,7	79,4	24,7	26,8	152,5

FÜGGELÉKEK A 3. FEJEZETHEZ

F3.1. A főkomponens-elemzések outputjai

Az 500-1999 fős települések almintája

KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,876
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	14191,750
	df	105
	Sig.	,000

Communalities

	Initial	Extraction
a csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya	1,000	,275
egyéni fővonalak 1000 lakosra jutó száma	1,000	,614
adófizetők népességen belüli aránya	1,000	,769
egy lakosra jutó SZJA	1,000	,766
regisztrált munkanélküliségi ráta (15-59 éves lakosságra vetítve)	1,000	,862
munkanélk. jöv. pótló támo.-ban részesülők 1000 lakosra j. száma	1,000	,761
rendszeres szoc. segélyben részesülők 1000 lakosra j. száma	1,000	,837
szgk.-k 1000 lakosra jutó száma	1,000	,551
a 18-59 évesek aránya	1,000	,829
a 60 éven felüliek aránya	1,000	,856
15-X éves, legalább általános iskola 8. évfolyam, a megfelelő korúak %-ában	1,000	,700
18-X éves, legalább középiskolai érettségi, a megfelelő korúak %-ában	1,000	,860
25-X éves, főiskola, egyetem, a megfelelő korúak %-ában	1,000	,817
az utolsó 3 év vándorlási különbözete 1000 lakosra vetítve	1,000	,260
Állandó népesség száma (A KÖNYV továbbvezetett adata)	1,000	,183

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative	Total	% of Variance	Cumulative	Total	% of Variance	Cumulative
1	6,645	44,299	44,299	6,645	44,299	44,299	4,498	29,986	29,986
2	1,968	13,122	57,421	1,968	13,122	57,421	3,308	22,055	52,041
3	1,326	8,837	66,258	1,326	8,837	66,258	2,133	14,218	66,258
4	,998	6,654	72,913						
5	,875	5,831	78,743						
6	,775	5,168	83,911						
7	,503	3,352	87,263						
8	,451	3,010	90,273						
9	,363	2,422	92,694						
10	,292	1,950	94,644						
11	,238	1,588	96,231						
12	,210	1,398	97,629						
13	,150	1,001	98,630						
14	,108	,718	99,348						
15	,098	,652	100,0						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotated Component Matrix^a

	Component		
	1	2	3
rendszeres szoc. segélyben részesülők 1000 lakosra j. száma	-,899	-,152	7,723E-02
regisztrált munkanélküliségi ráta (15-59 éves lakosságra vetítve)	-,898	-,236	-9,80E-03
munkanélk. jöv. pótló támo.-ban részesülők 1000 lakosra j. száma	-,858	-,153	3,676E-02
adófizetők népességen belüli aránya	,790	,346	,162
15-X éves, legalább általános iskola 8. évfolyam, a megfelelő korúak %-ában	,616	,388	,412
szgk.-k 1000 lakosra jutó száma	,578	,452	,112
25-X éves, főiskola, egyetem, a megfelelő korúak %-ában	,139	,853	,264
18-X éves, legalább középiskolai érettségi, a megfelelő korúak %-ában	,338	,817	,280
egy lakosra jutó SZJA	,524	,664	,225
egyéni fővonalak 1000 lakosra jutó száma	,410	,589	-,314
az utolsó 3 év vándorlási különbözete 1000 lakosra vetítve	7,824E-02	,503	2,006E-02
a csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya	,173	,494	2,280E-02
a 60 éven felüliek aránya	,138	6,727E-02	-,912
a 18-59 évesek aránya	,424	,145	,793
Állandó népesség száma (A KÖNYV továbbvezetett adata)	-9,35E-03	,160	,396

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 5 iterations.

F3.1. A főkomponens-elemzések outputjai

A legalább 2000 fős községek almintája

KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,866
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	7860,880
	df	105
	Sig.	,000

Communalities

	Initial	Extraction
a csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya	1,000	,527
egyéni fővonalak 1000 lakosra jutó száma	1,000	,747
adófizetők népességen belüli aránya	1,000	,802
egy lakosra jutó SZJA	1,000	,841
regisztrált munkanélküliségi ráta (15-59 éves lakosságra vetítve)	1,000	,924
munkanélk. jöv. pótló támo.-ban részesülők 1000 lakosra j. száma	1,000	,861
rendszeres szoc. segélyben részesülők 1000 lakosra j. száma	1,000	,903
szgk.-k 1000 lakosra jutó száma	1,000	,748
a 18-59 évesek aránya	1,000	,860
a 60 éven felüliek aránya	1,000	,870
15-X éves, legalább általános iskola 8. évfolyam, a megfelelő korúak %-ában	1,000	,816
18-X éves, legalább középiskolai érettségi, a megfelelő korúak %-ában	1,000	,900
25-X éves, főiskola, egyetem, a megfelelő korúak %-ában	1,000	,857
az utolsó 3 év vándorlási különbözete 1000 lakosra vetítve	1,000	,606
Állandó népesség száma (A KÖNYV továbbvezetett adata)	1,000	,616

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Total Variance Explained

Comp onent	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumul ative %	Total	% of Variance	Cumul ative %	Total	% of Variance	Cumul ative %
1	7,618	50,787	50,787	7,618	50,787	50,787	4,230	28,202	28,202
2	1,963	13,084	63,871	1,963	13,084	63,871	4,188	27,918	56,121
3	1,240	8,265	72,136	1,240	8,265	72,136	1,932	12,882	69,002
4	1,057	7,046	79,181	1,057	7,046	79,181	1,527	10,179	79,181
5	,774	5,157	84,338						
6	,564	3,759	88,097						
7	,404	2,695	90,792						
8	,335	2,232	93,024						
9	,280	1,867	94,891						
10	,228	1,522	96,413						
11	,176	1,173	97,586						
12	,146	,971	98,557						
13	,112	,744	99,301						
14	,057	,382	99,683						
15	,048	,317	100,00						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

	Component			
	1	2	3	4
25-X éves, főiskola, egyetem, a megfelelő korúak %-ában	,845	8,8E-02	,124	,345
18-X éves, legalább középiskolai érettségi, a megfelelő korúak %-ában	,840	,230	,189	,325
egy lakosra jutó SZJA	,741	,408	,268	,233
egyéni fővonalak 1000 lakosra jutó száma	,719	,338	-,335	6,E-02
a csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya	,639	,167	,223	-,203
szgk.-k 1000 lakosra jutó száma	,629	,551	9,4E-02	,199
15-X éves, legalább általános iskola 8. évfolyam, a megfelelő korúak %-ában	,555	,514	,457	,184
rendszeres szoc. segélyben részesülők 1000 lakosra j. száma	-,169	-,924	7,0E-02	-,126
munkanélk. jöv. pótló támo.-ban részesülők 1000 lakosra j. száma	-,190	-,899	1,7E-02	-,128
regisztrált munkanélküliségi ráta (15-59 éves lakosságra vetítve)	-,258	-,899	-,4,E-02	-,220
adófizetők népességen belüli aránya	,481	,711	,213	-,138
a 60 éven felüliek aránya	-,042	,183	-,899	-,165
a 18-59 évesek aránya	,393	,395	,737	7,E-02
Állandó népesség száma (A KÖNYV továbbvezetett adata)	5,E-02	5,8E-02	,161	,765
az utolsó 3 év vándorlási különbözete 1000 lakosra vetítve	,333	,286	1,9E-02	,643

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 5 iterations.

F3.1. A főkomponens-elemzések outputjai

A városok almintája

KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,869
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	3840,853
	df	105
	Sig.	,000

Communalities

	Initial	Extraction
a csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya	1,000	,599
egyéni fővonalak 1000 lakosra jutó száma	1,000	,732
adófizetők népességen belüli aránya	1,000	,702
egy lakosra jutó SZJA	1,000	,794
regisztrált munkanélküliségi ráta (15-59 éves lakosságra vetítve)	1,000	,845
munkanélk. jöv. pótló támo.-ban részesülők 1000 lakosra j. száma	1,000	,766
rendszeres szoc. segélyben részesülők 1000 lakosra j. száma	1,000	,789
szgk.-k 1000 lakosra jutó száma	1,000	,780
a 18-59 évesek aránya	1,000	,885
a 60 éven felüliek aránya	1,000	,869
15-X éves, legalább általános iskola 8. évfolyam, a megfelelő korúak %-ában	1,000	,869
18-X éves, legalább középiskolai érettségi, a megfelelő korúak %-ában	1,000	,879
25-X éves, főiskola, egyetem, a megfelelő korúak %-ában	1,000	,813
az utolsó 3 év vándorlási különbözete 1000 lakosra vetítve	1,000	,529
Állandó népesség száma (A KÖNYV továbbvezetett adata)	1,000	,646

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	8,131	54,207	54,207	8,131	54,207	54,207	4,844	32,292	32,292
2	2,191	14,609	68,816	2,191	14,609	68,816	4,403	29,354	61,645
3	1,174	7,828	76,644	1,174	7,828	76,644	2,250	14,998	76,644
4	,881	5,876	82,520						
5	,744	4,958	87,478						
6	,435	2,902	90,380						
7	,308	2,051	92,431						
8	,296	1,971	94,401						
9	,210	1,397	95,799						
10	,181	1,209	97,007						
11	,172	1,148	98,156						
12	,108	,721	98,877						
13	,083	,550	99,427						
14	,057	,377	99,805						
15	,029	,195	100,00						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotated Component Matrix^a

	Component		
	1	2	3
regisztrált munkanélküliségi ráta (15-59 éves lakosságra vetítve)	-,873	-,268	-,104
rendszeres szoc. segélyben részesülők 1000 lakosra j. száma	-,865	-,198	3,261E-02
munkanélk. jöv. pótló támo.-ban részesülők 1000 lakosra j. száma	-,830	-,256	-,106
szgk.-k 1000 lakosra jutó száma	,733	,458	,183
egyéni fővonalak 1000 lakosra jutó száma	,645	,558	-5,85E-02
az utolsó 3 év vándorlási különbözete 1000 lakosra vetítve	,628	-,352	-,103
adófizetők népességen belüli aránya	,572	,533	,300
18-X éves, legalább középiskolai érettségi, a megfelelő korúak %-ában	,404	,794	,293
Állandó népesség száma (A KÖNYV továbbvezetett adata)	-,116	,785	-,128
25-X éves, főiskola, egyetem, a megfelelő korúak %-ában	,382	,784	,230
15-X éves, legalább általános iskola 8. évfolyam, a megfelelő korúak %-ában	,455	,679	,449
a csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya	,241	,639	,363
egy lakosra jutó SZJA	,516	,588	,427
a 60 éven felüliek aránya	,210	2,564E-02	-,908
a 18-59 évesek aránya	,265	,469	,771

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 9 iterations.

F3.2.A vállalkozói potenciál kiinduló regressziós modelljeinek outputjai

Az 500-1999 fős települések almintája

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	,769 ^a	,591	,590	,3001	1,960

a. Predictors: (Constant), udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	173,047	4	43,262	480,303	,000 ^a
	Residual	119,526	1327	9,007E-02		
	Total	292,573	1331			

a. Predictors: (Constant), udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

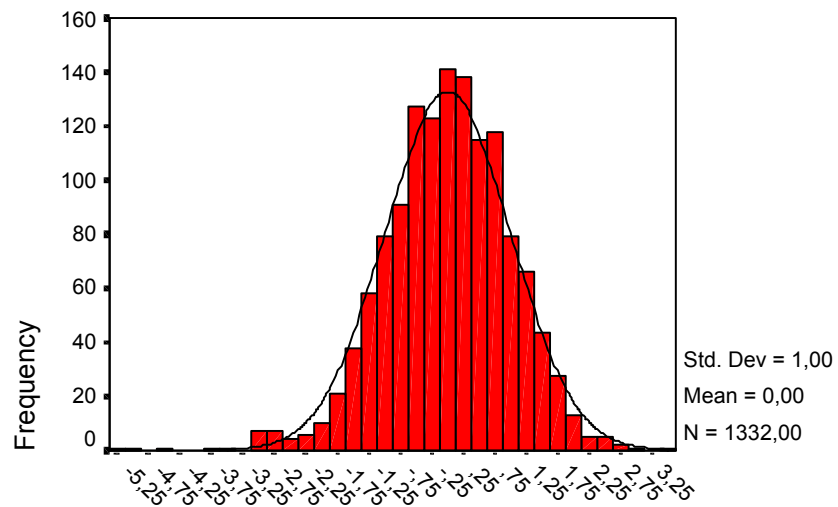
Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,612	,013		285,410	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,237	,008	,504	28,548	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,241	,009	,514	27,656	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	6,717E-02	,008	,143	8,162	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	8,831E-02	,018	,094	5,011	,000

a. Dependent Variable: LNVALLS

Histogram

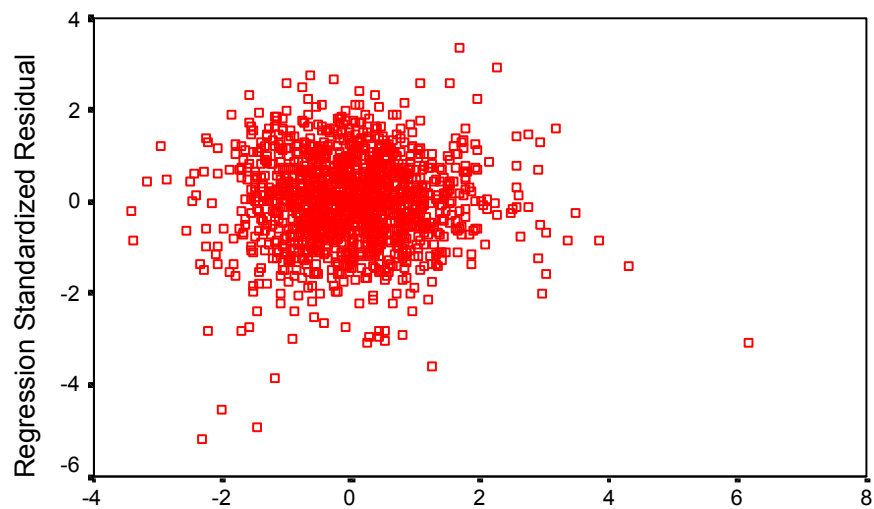
Dependent Variable: LNVALLS

Regression Standardized Residual

Scatterplot

Dependent Variable: LNVALLS

Regression Standardized Predicted Value

F3.2.A vállalkozói potenciál kiinduló regressziós modelljeinek outputjai

A legalább 2000 fős községek almintája

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	,859 ^a	,738	,736	,2047	2,105

a. Predictors: (Constant), udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 4 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	64,816	5	12,963	309,437	,000 ^a
	Residual	22,957	548	4,189E-02		
	Total	87,773	553			

a. Predictors: (Constant), udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 4 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

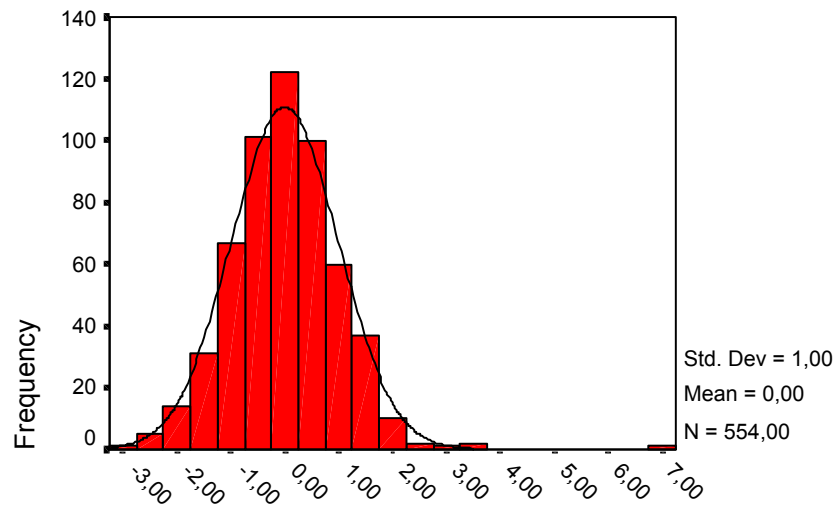
Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,826	,014		275,723	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,261	,009	,655	28,291	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,187	,009	,471	21,484	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	5,866E-02	,009	,147	6,737	,000
	REGR factor score 4 for analysis 1	8,038E-02	,009	,202	9,158	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	3,378E-02	,019	,042	1,793	,074

a. Dependent Variable: LNVALLS

Histogram

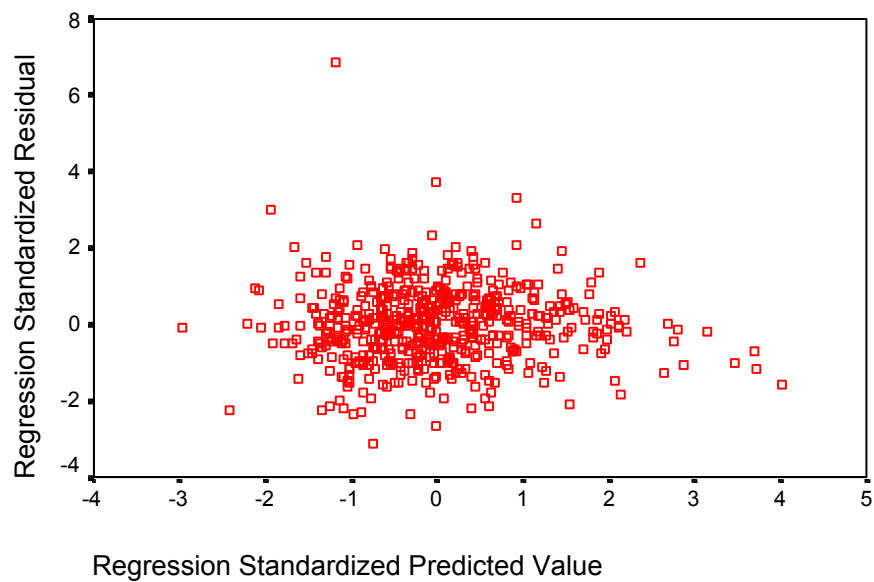
Dependent Variable: LNVALLS

Regression Standardized Residual

Scatterplot

Dependent Variable: LNVALLS

F3.2.A vállalkozói potenciál kiinduló regressziós modelljeinek outputjai

A városok almintája

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	,883 ^a	,780	,777	,1724	1,776

a. Predictors: (Constant), udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	24,410	4	6,102	205,250	,000 ^a
	Residual	6,868	231	2,973E-02		
	Total	31,278	235			

a. Predictors: (Constant), udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

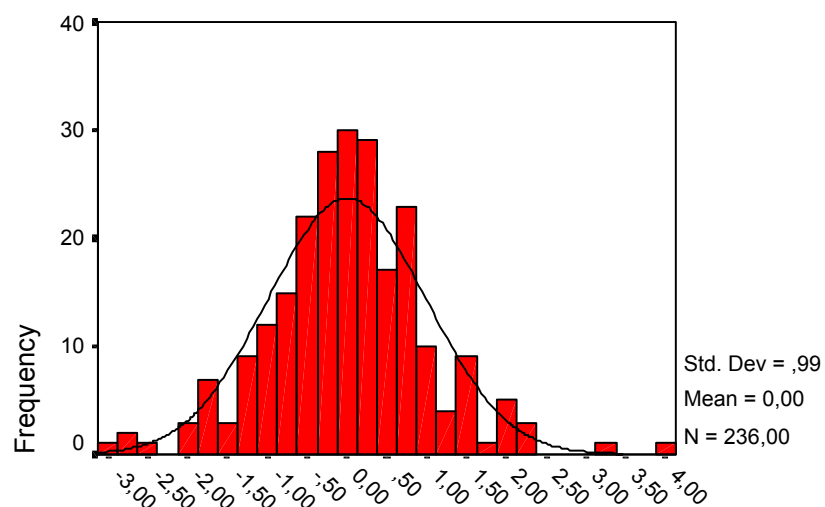
Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	4,168	,036		117,189	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,212	,012	,582	18,102	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,221	,012	,605	18,866	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	5,942E-02	,011	,163	5,282	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	8,076E-02	,038	,071	2,119	,035

a. Dependent Variable: LNVALLS

Histogram

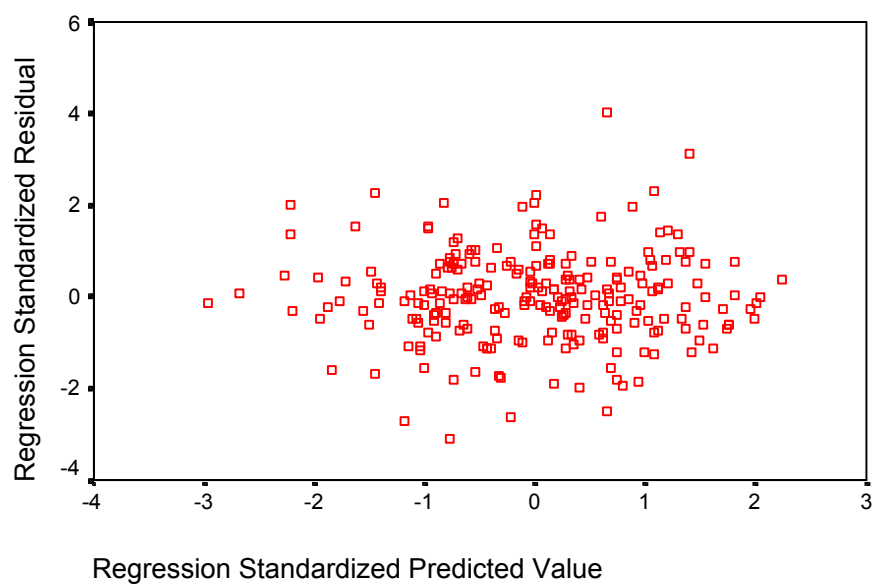
Dependent Variable: LNVALLS

Regression Standardized Residual

Scatterplot

Dependent Variable: LNVALLS

FÜGGELÉKEK A 4. FEJEZETHEZ

F4.1. A vállalkozói potenciál birtokszerkezet-változókkal bővített regressziós modelljeinek outputjai

Az 500-1999 fős települések almintája: a kisbirtok területi arányát mérő változóval

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	,757 ^a	,572	,570	,2953	1,873

a. Predictors: (Constant), KISTERAR, REGR factor score 3 for analysis 1 , REGR factor score 1 for analysis 1 , REGR factor score 2 for analysis 1 , udulokorzetbe tartozik-e a telepules

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	113,274	5	22,655	259,753	,000 ^a
	Residual	84,600	970	8,722E-02		
	Total	197,874	975			

a. Predictors: (Constant), KISTERAR, REGR factor score 3 for analysis 1 , REGR factor score 1 for analysis 1 , REGR factor score 2 for analysis 1 , udulokorzetbe tartozik-e a telepules

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,645	,029		126,888	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,224	,009	,503	23,705	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,244	,011	,485	21,911	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	7,700E-02	,010	,159	7,564	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	6,853E-02	,021	,076	3,324	,001
	KISTERAR	-6,26E-04	,001	-,025	-1,168	,243

a. Dependent Variable: LNVALLS

Az 500-1999 fős települések almintája: a kisbirtokok népességre vetített számát mérő változóval

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	,757 ^a	,573	,571	,2951	1,875

a. Predictors: (Constant), a kisbirtokok 10000 lakosra juto szama, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	113,413	5	22,683	260,498	,000 ^a
	Residual	84,462	970	8,707E-02		
	Total	197,874	975			

a. Predictors: (Constant), a kisbirtokok 10000 lakosra juto szama, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,574	,029		125,075	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,224	,009	,503	23,745	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,245	,011	,489	22,065	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	7,647E-02	,010	,158	7,530	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	7,479E-02	,020	,082	3,696	,000
	a kisbirtokok 10000 lakosra juto szama	5,027E-05	,000	,036	1,720	,086

a. Dependent Variable: LNVALLS

F4.1. A vállalkozói potenciál birtokszerkezet-változókkal bővített regressziós modelljeinek outputjai

A legalább 2000 fős községek almintája: a kisbirtok területi arányát mérő változóval

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	,834 ^a	,695	,691	,2084	2,056

a. Predictors: (Constant), KISTERAR, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 4 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	40,685	6	6,781	156,145	,000 ^a
	Residual	17,848	411	4,343E-02		
	Total	58,533	417			

a. Predictors: (Constant), KISTERAR, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 4 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,784	,032		117,749	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,286	,014	,610	20,287	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,178	,010	,502	18,280	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	6,302E-02	,011	,155	5,657	,000
	REGR factor score 4 for analysis 1	8,266E-02	,012	,190	6,721	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	3,831E-02	,022	,051	1,703	,089
	KISTERAR	1,138E-03	,001	,049	1,749	,081

a. Dependent Variable: LNVALLS

A legalább 2000 fős községek almintája: a kisbirtokok népességre vetített számát mérő változóval

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	,837 ^a	,700	,696	,2067	2,083

a. Predictors: (Constant), a kisbirtokok 10000 lakosra juto szama, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 4 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	40,976	6	6,829	159,875	,000 ^a
	Residual	17,557	411	4,272E-02		
	Total	58,533	417			

a. Predictors: (Constant), a kisbirtokok 10000 lakosra juto szama, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 4 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,748	,031		119,494	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,290	,014	,619	20,646	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,177	,010	,497	18,220	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	6,488E-02	,011	,160	5,863	,000
	REGR factor score 4 for analysis 1	9,211E-02	,013	,211	7,325	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	3,540E-02	,022	,047	1,605	,109
	a kisbirtokok 10000 lakosra juto szama	1,300E-04	,000	,089	3,152	,002

a. Dependent Variable: LNVALLS

F4.1. A vállalkozói potenciál birtokszerkezet-változókkal bővített regressziós modelljeinek outputjai

A városok almintája: a kisbirtok területi arányát mérő változóval

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	,854 ^a	,729	,720	,1665	1,861

a. Predictors: (Constant), KISTERAR, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	10,521	5	2,104	75,918	,000 ^a
	Residual	3,908	141	2,772E-02		
	Total	14,428	146			

a. Predictors: (Constant), KISTERAR, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	4,083	,052		78,760	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,175	,015	,525	11,642	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,217	,017	,594	12,550	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	9,164E-02	,017	,259	5,551	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	7,664E-02	,044	,084	1,734	,085
	KISTERAR	1,752E-03	,001	,097	2,050	,042

a. Dependent Variable: LNVALLS

A városok almintája: a kisbirtokok népességre vetített számát mérő változóval

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	,853 ^a	,727	,718	,1671	1,936

- a. Predictors: (Constant), a kisbirtokok 10000 lakosra juto szama, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1
- b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	10,494	5	2,099	75,202	,000 ^a
	Residual	3,935	141	2,791E-02		
	Total	14,428	146			

- a. Predictors: (Constant), a kisbirtokok 10000 lakosra juto szama, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1
- b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	4,098	,050		82,435	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,179	,015	,538	11,733	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,227	,019	,619	11,937	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	9,247E-02	,017	,261	5,440	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	8,081E-02	,044	,088	1,829	,069
	a kisbirtokok 10000 lakosra juto szama	1,243E-04	,000	,093	1,790	,076

- a. Dependent Variable: LNVALLS

F4.2. tábla. Az elemzésből kiszűrt városok listája

Település	Népesség 2001-ben	Népesség 1930-ban	A népességváltozás mértéke
AJKA	32742	2834	11,55
BALATONALMÁDI	8406	1311	6,41
BALATONBOGLÁR	6175	2199	2,81
BALATONLELLE	5153	2147	2,40
BONYHÁD	14586	6861	2,13
BUDAKESZI	12733	6099	2,09
BUDAÖRS	23760	9006	2,64
DOMBÓVÁR	21004	8984	2,34
DOROG	13084	5863	2,23
DUNAHARASZTI	16613	8040	2,07
DUNAKESZI	29567	6053	4,88
EDELÉNY	11342	2935	3,86
ENCS	7164	1617	4,43
ÉRD	56823	5693	9,98
FELSŐZSOLCA	7241	2532	2,86
FONYÓD	5408	1663	3,25
GÁRDONY	8208	2140	3,84
GÖDÖLLŐ	30364	11056	2,75
GYŐR	127576	50881	2,51
HARKÁNY	3573	858	4,16
HEREND	3452	1192	2,90
KAPOSVÁR	68175	32715	2,08
KESZTHELY	21368	10644	2,01
KOMÁROM	19742	7562	2,61
LENTI	8737	2213	3,95
MÁTÉSZALKA	18920	9125	2,07
MISKOLC	182307	61559	2,96
NAGYATÁD	12399	4587	2,70
NYERGESÚJFALU	7843	2536	3,09
NYÍREGYHÁZA	118422	51308	2,31
OROSZLÁNY	20747	1473	14,08
ÓZD	41252	7322	5,63
PÉCS	158308	61663	2,57
POMÁZ	14283	5433	2,63
RÉTSÁG	3018	1049	2,88
SAJÓSZENTPÉTER	14088	5842	2,41
SALGÓTARJÁN	45990	16980	2,71
SÁRBOGÁRD	13567	6613	2,05
SÁROSPATAK	14466	843	17,16

SIÓFOK	23860	3899	6,12
SZÁZHALOMBATTA	17225	1574	10,94
SZÉKESFEHÉRVÁR	104327	40714	2,56
SZEKSZÁRD	36087	14279	2,53
SZENTENDRE	23004	7210	3,19
SZENTGOTTHÁRD	8961	3258	2,75
SZENTLŐRINC	7199	2762	2,61
SZIGETSZENTMIKLÓS	24919	4808	5,18
SZOLNOK	77860	38764	2,01
SZOMBATHELY	81723	35758	2,29
TATA	24102	6414	3,76
TATABÁNYA	72805	6844	10,64
TÉGLÁS	6329	2794	2,27
VÁRPALOTA	22345	5444	4,10
VÁSÁROSNAMÉNY	9429	3388	2,78
VERESEGYHÁZ	10595	4448	2,38
VESZPRÉM	59502	17792	3,34
ZÁHONY	4993	1267	3,94
ZALAEGERSZEG	60690	13072	4,64
ZALAKAROS	1714	791	2,17
ZALASZENTGRÓT	7897	2458	3,21
ZIRC	7417	2749	2,70

FÜGGELÉKEK A 6. FEJEZETHEZ

F.6. A vállalkozói potenciál társadalmi tőke-proxykkal bővített regressziós modelljeinek outputjai

Az 500-1999 fős települések almintája: a nonprofit szervezetek számát mérő változóval

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,778 ^a	,606	,604	,2949

a.

Predictors: (Constant), a nonprofit szervezetek fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	177,270	5	35,454	407,723	,000 ^a
	Residual	115,303	1326	8,696E-02		
	Total	292,573	1331			

a. Predictors: (Constant), a nonprofit szervezetek fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,514	,019		187,109	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,227	,008	,484	27,490	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,222	,009	,474	24,760	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	7,176E-02	,008	,153	8,845	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules a nonprofit szervezetek fajlagos szama	8,820E-02	,017	,094	5,094	,000
		2,441E-02	,004	,129	6,968	,000

a. Dependent Variable: LNVALLS

Az 500-1999 fős települések almintája: az egyesületek számát mérő változóval

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,777 ^a	,604	,602	,2958

a. Predictors: (Constant), az egyesuletek fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1 , udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1 , REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	176,579	5	35,316	403,714	,000 ^a
	Residual	115,994	1326	8,748E-02		
	Total	292,573	1331			

a. Predictors: (Constant), az egyesuletek fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1 , udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1 , REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,535	,017		203,421	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,229	,008	,488	27,741	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,227	,009	,484	25,574	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	7,163E-02	,008	,153	8,800	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	8,886E-02	,017	,094	5,116	,000
	az egyesuletek fajlagos szama	3,052E-02	,005	,115	6,353	,000

a. Dependent Variable: LNVALLS

Az 500-1999 fős települések almintája: a nonprofit szervezetek taglétszámát mérő változóval (az outlierok kiszűrésével)

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,768 ^a	,589	,587	,2962

a. Predictors: (Constant), egyesuletek es erdkepvisuletek tagjainak fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1 , udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1 , REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	147,554	5	29,511	336,432	,000 ^a
	Residual	102,892	1173	8,772E-02		
	Total	250,445	1178			

a. Predictors: (Constant), egyesuletek es erdekkepvisseletek tagjainak fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,556	,016		225,427	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,227	,009	,487	25,568	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,220	,010	,465	22,662	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	6,898E-02	,009	,148	7,894	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	7,762E-02	,018	,084	4,212	,000
	egyesuletek es erdekkepvisseletek tagjainak fajlagos szama	5,059E-04	,000	,132	6,737	,000

a. Dependent Variable: LNVALLS

**Az 500-1999 fős települések almintája: az egyesületek taglétszámát mérő változóval
(az outlierok kiszűrésével)**

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,765 ^a	,585	,583	,2976

a.

Predictors: (Constant), az egyesületi tagok fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	146,559	5	29,312	330,965	,000 ^a
	Residual	103,886	1173	8,856E-02		
	Total	250,445	1178			

a. Predictors: (Constant), az egyesületi tagok fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,561	,016		220,052	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,228	,009	,489	25,569	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,223	,010	,471	22,938	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	6,904E-02	,009	,148	7,860	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	7,865E-02	,019	,085	4,247	,000
	az egyesületi tagok fajlagos szama	5,430E-04	,000	,114	5,808	,000

a. Dependent Variable: LNVALLS

F6. A vállalkozói potenciál társadalmi tőke-proxykkal bővített regressziós modelljeinek outputjai

A legalább 2000 fős községek almintája: a nonprofit szervezetek számát mérő változóval

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,862 ^a	,743	,740	,2031

a. Predictors: (Constant), a nonprofit szervezetek fajlagos szama, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 4 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	65,214	6	10,869	263,536	,000 ^a
	Residual	22,560	547	4,124E-02		
	Total	87,773	553			

a. Predictors: (Constant), a nonprofit szervezetek fajlagos szama, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 4 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,762	,025		150,929	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,250	,010	,628	25,424	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,186	,009	,466	21,409	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	6,341E-02	,009	,159	7,227	,000
	REGR factor score 4 for analysis 1	8,254E-02	,009	,207	9,448	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules a nonprofit szervezetek fajlagos szama	2,946E-02	,019	,037	1,572	,117
		2,297E-02	,007	,075	3,105	,002

a. Dependent Variable: LNVALLS

A legalább 2000 fős községek almintája: az egyesületek számát mérő változóval

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,862 ^a	,743	,740	,2033

a. Predictors: (Constant), az egyesuletek fajlagos szama, REGR factor score 2 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 4 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	65,175	6	10,862	262,930	,000 ^a
	Residual	22,598	547	4,131E-02		
	Total	87,773	553			

a. Predictors: (Constant), az egyesuletek fajlagos szama, REGR factor score 2 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 4 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,774	,022		168,863	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,256	,009	,642	27,335	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,185	,009	,465	21,290	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	6,425E-02	,009	,161	7,258	,000
	REGR factor score 4 for analysis 1	8,542E-02	,009	,214	9,617	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	2,964E-02	,019	,037	1,580	,115
	az egyesuletek fajlagos szama	3,222E-02	,011	,069	2,947	,003

a. Dependent Variable: LNVALLS

A legalább 2000 fős községek almintája: a nonprofit szervezetek taglétszámát mérő változóval (az outlierok kiszűrésével)

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,866 ^a	,749	,747	,2015

a. Predictors: (Constant), egyesuletek es erdekepviselvelek tagjainak fajlagos szama, REGR factor score 4 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	63,153	6	10,526	259,288	,000 ^a
	Residual	21,109	520	4,059E-02		
	Total	84,262	526			

a. Predictors: (Constant), egyesuletek es erdekepviseletek tagjainak fajlagos szama, REGR factor score 4 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,790	,017		217,879	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,257	,009	,640	27,085	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,183	,009	,462	20,763	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	6,878E-02	,009	,171	7,673	,000
	REGR factor score 4 for analysis 1	8,315E-02	,009	,208	9,297	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	2,482E-02	,019	,031	1,297	,195
	egyesuletek es erdekepviseletek tagjainak fajlagos szama	3,913E-04	,000	,087	3,728	,000

a. Dependent Variable: LNVALLS

A legalább 2000 fős községek almintája: az egyesületek taglétszámát mérő változóval (az outlierok kiszűrésével)

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,863 ^a	,745	,742	,2033

- a. Predictors: (Constant), az egyesületi tagok fajlagos szama, REGR factor score 4 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules
- b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	62,777	6	10,463	253,233	,000 ^a
	Residual	21,485	520	4,132E-02		
	Total	84,262	526			

- a. Predictors: (Constant), az egyesületi tagok fajlagos szama, REGR factor score 4 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules
- b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,806	,017		217,914	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,260	,010	,648	27,332	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,185	,009	,468	20,857	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	6,591E-02	,009	,164	7,319	,000
	REGR factor score 4 for analysis 1	8,003E-02	,009	,200	8,926	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	2,797E-02	,019	,035	1,448	,148
	az egyesületi tagok fajlagos szama	2,697E-04	,000	,050	2,134	,033

- a. Dependent Variable: LNVALLS

F6. A vállalkozói potenciál társadalmi tőke-proxykkal bővített regressziós modelljeinek outputjai

A városok almintája: a nonprofit szervezetek számát mérő változóval

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,891 ^a	,795	,790	,1671

a. Predictors: (Constant), a nonprofit szervezetek fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	24,853	5	4,971	177,926	,000 ^a
	Residual	6,425	230	2,794E-02		
	Total	31,278	235			

a. Predictors: (Constant), a nonprofit szervezetek fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	4,034	,048		83,879	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,197	,012	,539	16,344	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,191	,014	,524	14,113	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	5,582E-02	,011	,153	5,102	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	6,391E-02	,037	,056	1,719	,087
	a nonprofit szervezetek fajlagos szama	3,348E-02	,008	,154	3,981	,000

a. Dependent Variable: LNVALLS

A városok almintája: az egyesületek számát mérő változóval

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,891 ^a	,795	,790	,1671

a. Predictors: (Constant), az egyesuletek fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	24,853	5	4,971	177,953	,000 ^a
	Residual	6,424	230	2,793E-02		
	Total	31,278	235			

a. Predictors: (Constant), az egyesuletek fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 1 for analysis 1, REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	4,048	,046		88,501	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,200	,012	,547	16,930	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,202	,012	,553	16,368	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	5,915E-02	,011	,162	5,425	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	7,165E-02	,037	,063	1,936	,054
	az egyesuletek fajlagos szama	5,858E-02	,015	,136	3,985	,000

a. Dependent Variable: LNVALLS

A városok almintája: a nonprofit szervezetek taglétszámát mérő változóval (az outlierek kiszűrésével)

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,889 ^a	,790	,785	,1691

a. Predictors: (Constant), egyesuletek es erdekepviseletek tagjainak fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	22,657	5	4,531	158,538	,000 ^a
	Residual	6,031	211	2,858E-02		
	Total	28,687	216			

a. Predictors: (Constant), egyesuletek es erdekepviseletek tagjainak fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	4,153	,043		97,521	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,213	,012	,599	17,912	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,207	,016	,553	13,301	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	6,024E-02	,011	,167	5,285	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules egyesuletek es erdekkepviseloek tagjainak fajlagos szama	5,252E-02	,039	,046	1,350	,178
		1,779E-04	,000	,069	1,657	,099

a. Dependent Variable: LNVALLS

A városok almintája: az egyesületek taglétszámát mérő változóval (az outlierok kiszűrésével)

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,888 ^a	,789	,784	,1696

a. Predictors: (Constant), az egyesületi tagok fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	22,621	5	4,524	157,366	,000 ^a
	Residual	6,066	211	2,875E-02		
	Total	28,687	216			

a. Predictors: (Constant), az egyesületi tagok fajlagos szama, REGR factor score 3 for analysis 1, REGR factor score 1 for analysis 1, udulokorzetbe tartozik-e a telepules, REGR factor score 2 for analysis 1

b. Dependent Variable: LNVALLS

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	4,165	,042		99,148	,000
	REGR factor score 1 for analysis 1	,215	,012	,603	18,147	,000
	REGR factor score 2 for analysis 1	,213	,015	,570	14,562	,000
	REGR factor score 3 for analysis 1	6,077E-02	,011	,168	5,314	,000
	udulokorzetbe tartozik-e a telepules	5,286E-02	,039	,046	1,353	,178
	az egyesuleti tagok fajlagos szama	1,688E-04	,000	,048	1,224	,222

a. Dependent Variable: LNVALLS

HIVATKOZÁSOK

- Akerlof, G.A. – Kranton, R. E. [2000]: Economics and Identity, Quarterly Journal of Economics. 115/3. pp. 715-753.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert [1991]: Hálózatok, stílusok, struktúrák. ELTE Szociológiai Intézet, Magyar Közvélemény-kutató Intézet, Budapest.
- Aydalot, P. [1986]: The Location of New Firm Creation: the French Case. In: Keeble, D. – Wever, E. (szerk.): New Firms and Regional Development in Europe. Croom Helm, London-Sydney-Dover-New Hampshire.
- Barr, A. [2000]: Social Capital and Technical Information Flows in the Ghanaian Manufacturing Sector. Oxford Economic Papers, 52/3. pp. 539-559.
- Barta Györgyi [2002]: A magyar ipar területi folyamatai 1945-2000. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Becattini, G. [1990]: The Marshallian Industrial District as a Socio-economic Notion. In: Pyke, F. et al. (szerk.): Industrial Districts and Inter-firm Co-operation in Italy. International Institute for Labour Studies, Geneva.
- Beluszky Pál [1999]: Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Berend T. Iván – Szuhay Miklós [1987]: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848-1944. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Blau, P. [1955]: The Dynamics of Bureaucracy. University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Bódi Ferenc – Böhm Antal [szerk., 2000]: Sikeres helyi társadalmak Magyarországon. Agroinform Kiadóház, Budapest.
- Burt, R.S. [1992]: Structural Holes. The Social Structure of Competition. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts&London, England.
- Burt, R.S. [2000]: Structural holes versus network closure as social capital. In: N. Lin – K.S. Cook – R.S. Burt (szerk.): Social Capital: Theory and Research. (Pre-print: 2000. május).
- Coleman, J.S. [1998]: A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Aula, Budapest.
- Costa, D.L. – Kahn, M.E. [2001]: Understanding the decline in social capital, NBER Working Paper. No. 8295, May.
- Czakó Ágnes [1997]: Kisvállalkozások a kilencvenes évek elején. Szociológiai Szemle, 3. pp. 93-116.
- Czakó Ágnes – Kuczi Tibor – Lengyel György – Vajda Ágnes [1994]. Vállalkozások és vállalkozók. KSH–BKE Szociológia Tanszék, Budapest.

- Czakó Ágnes – Sik Endre [1994]: Hálózati tőke a posztkommunista Magyarországon. *Mozgó Világ*, 6. pp. 17-25.
- Csegény Péter – Kákai László [2001]: Köztes helyzet!? A civil szervezetek és az önkormányzatok kapcsolatában az ezredforduló Magyarországn. Miniszterelnöki Hivatal Civil Kapcsolatok Főosztálya.
- Csipe András [1997]: Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle*, 3. pp. 117-137.
- Durlauf, S.N. – Fafchamps, M. [2004]: Social Capital. Working Paper 10485, NBER Working Paper Series (<http://www.nber.org/papers/w10485>).
- Erdei Ferenc [1974] [1940]: Magyar falu. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fershtman, C. – Gneezy, U. [2001]: Discrimination in a Segmented Society: An Experimental Approach. *Quarterly Journal of Economics*, 116/1. pp. 351-377.
- Fertő Imre – Lénárt Zsolt – Maurer György – Winkler Tamás [1991]: A siker titka: magánerős modernizáció? (Azé a föld, aki megműveli). In: Elek Sándor (szerk.): *Faluszociológia II.* Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológia Tanszék.
- Fukuyama, F. [1997]: Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Füstös László – Kovács Erzsébet [1989]. A számítógépes adatelemzés statisztikai módszerei, Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gábor R. István – Galasi Péter [1981]: A „második” gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Gábor R. István [1994]: Kisvállalkozás Magyarországon – virul vagy satnyul? *Közgazdasági Szemle*, 41/7-8. pp. 709-719.
- Gambetta, D. [1988]: Can we trust trust? In: D. Gambetta (szerk.): *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations.* Basil Blackwell, New York.
- Gargiulo, M. – Benassi, M. [2000]: Cohesion, Structural Holes, and the Adaptation of Social Capital. *Organization Science*, 11/2. pp. 183-196.
- Gervai Béla [1965]: A magánkisipar 20 éve. Kisiparosok Országos Szervezete, Budapest.
- Goldberg, E. [1996]: Thinking About How Democracy Works. *Politics&Society*, 24/1. pp. 7-18.
- Granovetter, M. [1973]: The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78. pp. 1360-1380.
- Granovetter, M. [1994]: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája.* Aula, Budapest.
- Gunst Péter [1998]: A magyar agrártársadalom 1919-1945 között. In: Gunst P. (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadítástól napjainkig.* Napvilág Kiadó, Budapest, pp. 231-248.

- Gyáni Gábor [2004]: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György [2004]: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris, Budapest.
- Illeris, S. [1986]: New Firm Creation in Denmark: the importance of cultural background. In: Keeble, D. – Wever, E. (szerk.): New Firms and Regional Development in Europe. Croom Helm, London-Sydney-Dover-New Hampshire.
- Inglehart, R. [1977]: The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics. Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R. [1990]: Culture Shift in Advanced Industrial Society. Princeton University Press Princeton.
- Juhász Pál [1988]: Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság? Medvetánc, 1988. 1. pp. 197-211.
- Keeble, D. – Wever, E. [szerk., 1986]: New Firms and Regional Development in Europe. Croom Helm, London-Sydney-Dover-New Hampshire.
- Kelemen Katalin [1999]: Kisvállalkozások egy iparvárosban. A győri kisvállalkozások és a helyi gazdaságszerkezet. Szociológiai Szemle, 1. pp. 143-161.
- A kis- és középvállalkozások helyzete. Éves jelentés 2002. Magyar Gazdaságelemző Intézet.
- Knack, S. – Keefer, P. [1997]: Does Social Capital Have an Economic Payoff? Quarterly Journal of Economics, 112/4, 1997/11, pp. 1251-1288.
- Kopasz Marianna [2004]: A társadalmi tőke szerepe a vállalkozói potenciál területi különbségeinek alakulásában. In: Regionalitás és társadalmi egyenlőtlenség. OTKA T034252 Zárójelentés, TÁRKI, Budapest
- Kornai János [1989]: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és valóság. In: Kornai János: Régi és új ellentmondások és dilemmák. Magvető Kiadó, Budapest, pp. 174-307.
- Kőhegyi Kálmán [1998]: A kisvállalkozói szektor tagolódása. Közgazdasági Szemle, 45/3. pp. 261-276.
- Köllő János – Vincze Mária [1999]: Self-employment and unemployment: lessons from regional data in Hungary and Romania. Working Paper, PHARE-ACE, P96-6230-R.
- Kristensen, P. H. [1992]: Industrial districts in West Jutland, Denmark. In: F. Pyke – W. Sengenberger (szerk.): Industrial Districts and Local Economic Regeneration. ILO, Geneva.
- Krüger Aladár [1990] [1908]: A magyar nagybirtokról. In: Kulcsár László-Hársfalvi Tamás [1990]. Agrárszociológiai Szöveggyűjtemény 1900-1990. Gödöllői Agrártudományi Egyetem, Gödöllő (Eredeti megjelenés: Katholikus Szemle, 1908).
- Kuczi Tibor [1996]: Vállalkozók társadalmi tőkái az átalakulásban. Századvég, Nyári szám, pp. 29-51.
- Kuczi Tibor [1998]: Vállalkozói kultúra – az életutak finalitása. Replika 29. pp. 157-170.
- Kuczi Tibor [2000]: Kisvállalkozás és társadalmi környezet. Replika Kör, Budapest.

- Kuczi Tibor – Lengyel György [1996]: Vállalkozás és vállalkozói hajlandóság Kelet-Európában. In: Lengyel Gy. (szerk.): Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság. BKE Közzolgálati Tanulmányi Központ, Kutatási beszámolók, 10.
- Kuczi Tibor – Lengyel György – Nagy Beáta – Vajda Ágnes [1996]: Vállalkozók és potenciális vállalkozók. In: Lengyel Gy. (szerk.): Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság. BKE Közzolgálati Tanulmányi Központ, Kutatási beszámolók, 10.
- Kuczi Tibor – Makó Csaba [1994]: Verseny vagy kooperáció. Egy vállalkozói hálózat példája. In: A jövő munkahelyeiért. Munkatudományi tanulmányok, Struktúra – Munkaügyi Kiadó, Budapest.
- Kuczi Tibor – Vajda Ágnes [1991]: A kisvállalkozók társadalmi összetétele. Közgazdasági Szemle, 38/1. pp. 83-97.
- Kuti Éva [1998]. Hívjuk talán nonprofitnak... Nonprofit Kutatócsoport, Budapest.
- Laki Mihály [1998]: Kisvállalkozás a szocializmus után. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
- Laky Teréz [1984]: Mítoszok és valóság. Kisvállalkozások Magyarországon. Valóság, 1. pp. 1-17.
- Laky Teréz [1987]: Eloszlott mítoszok – tétova szándékok. Valóság, 7. pp. 34-49.
- Laky Teréz [1998]: A kisvállalkozások növekedésének korlátai. Szociológiai Szemle, 1. pp. 23-39.
- Lengyel György [1982]: Bevezetés. In: Lengyel György (szerk.): A vállalkozó. Történeti-gazdaságszociológiai válogatás, Szociológiai Füzetek, 28.
- Lengyel György [szerk., 1996]: Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság. BKE Közzolgálati Tanulmányi Központ, Kutatási beszámolók, 10.
- Lengyel György – Tóth István János [1993]: A vállalkozói hajlandóság terjedése. Szociológiai Szemle, 1. pp. 35-58.
- Leveleki Magdolna [2002a]: Kisvállalkozások iparosodott térségekben a kilencvenes években. Ph.D. értekezés.
- Leveleki Magdolna [2002b]: Az iparosodottság és a kisvállalkozói sűrűség néhány összefüggése. Századvég, 3.
- Levi, M. [1996]: Social and Unsocial Capital: A review Essay of Robert Putnam's *Making Democracy Work*. Politics&Society, 24/1. pp. 45-55.
- Lin, N. [2001]. Social Capital. Cambridge University Press, Cambridge.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal [1936]: Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.
- Márkus István [1980]: Az ismeretlen főszereplő – a szegényparasztság. Valóság, 4. pp. 13-39.
- Nemes Nagy József – Ruttkay Éva [1989]: A második gazdaság földrajza. Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet, Budapest.
- Nemes Nagy József [1996]: Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. Földrajzi Közlemények. CXX. (XIL.) kötet, 1. pp. 31-48.

- Paldam, M. [2000]: Social Capital: One or Many? Definition and Measurement. *Journal of Economic Surveys*, 12/5. pp. 629-653.
- Pető Iván – Szakács Sándor [1985]: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. KJK, Budapest.
- Pfeffer, J. – Salancik, G. [1978]: The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective. Harper & Row, New York.
- Piore, M. – Sabel, C. [1984]: The Second Industrial Divide. Free Press, New York.
- Ponthieux, S. [2002]: The measurement of social capital: a new turn or a dead end? Siena Group Meeting, Conference Paper.
- Portes, A. – Sensenbrenner, J. [1993]: Embeddedness and immigration: notes on the social determinants of economic action. *American Journal of Sociology*, 98/6. pp. 1320-1350.
- Putnam, R.D. [1993]: Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton University Press, Princeton.
- Ramanathan, R. [2003]: Bevezetés az ökonometriába alkalmazásokkal. Panem, Budapest.
- Romsics Ignác [1999]: Magyarország története a XX. században. Osiris, Budapest.
- Scharle Ágota [2000]: Önfoglalkoztatás, munkanélküliség, és családi kisvállalkozások Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 47/3. pp. 250-274.
- Schumpeter, J. [1928]: A vállalkozó. In: Lengyel Gy. (szerk., 1982): A vállalkozó. Történeti gazdaságsszociológiai válogatás. *Szociológiai Füzetek* 28.
- Sebestény István [2001]: A magyar nonprofit szektor nemzetközi és funkcionális megközelítésben. *Statisztikai Szemle*, 79/4-5. pp. 335-355.
- Sebestény István [2002]: Az alapítványok védelmében. Kézirat. <http://www.civilegyuttmukodes.hu/hozza/hindex.html> (2002.09.24.)
- Sik Endre [2004]: Migráció – burokbán. Akadémiai doktori értekezés.
- Simonyi Ágnes [1986]: Nagyvállalatok alkalmazkodása, rugalmas kisvállalkozások Olaszországban (Társadalmi összefüggések az ipari struktúraváltás hátterében). Kézirat, 1986. október.
- SPSS [1999] Base 10.0 Applications Guide, SPSS Inc, Chicago.
- Szabó Zoltán [1937]: A tardi helyzet. Cifra nyomorúság. Cserépfalvi, Budapest. (Reprint: 1986. Akadémiai Kiadó, Kossuth Könyvkiadó, Magvető Könyvkiadó)
- Székelyi Mária – Barna Ildikó [2002]: Túlélőkészlet az SPSS-hez. Többváltozós elemzési technikákról társadalomkutatók számára. Typotex, Budapest.
- Szelényi Iván [1988a]: Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szelényi Iván [1988b]: Socialist Entrepreneurs. The University Press of Wisconsin, Madison, Wisconsin.
- Takács József [2003]: A magyar parasztság sorsfordulói, 1848-2000 I. In: *Gazdaság és Statisztika*, 15/1. pp. 14-29.

- Tellér Gyula [1973]: A magyar kisipari szövetkezetek története 1945-1962. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 84.
- Timár Lajos [1986]: A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon. A Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központjának kutatási eredményei.
- Toivonen, T. [1985]: The Entrepreneurs in Denmark, Finland and Sweden 1930-1970. *Acta Sociologica* 28. pp. 193-205.
- Torsvik, G. [2000]: Social Capital and Economic Development. *Rationality and Society*, 12/4. pp. 451-476.
- Tönnies, F. [1983]: *Közösség és társadalom*. Gondolat, Budapest.
- Utasi Ágnes [1996]: A mai kisvárosi státusz-elit eredete, kapcsolati tőkéje és életvitelének néhány mutatója. In: Utasi Á. – A. Gergely A., Becskeházi A.: *Kisvárosi elit*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Weber, M. [1987]: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* 1. KJK, Budapest.
- Weisbrod, B.A. [1987]: A háromszektoros gazdaságban működő öntevékeny nonprofit szektor egy elmélete felé. In: Kuti É. – Marschall M. (szerk., 1991): *A harmadik szektor. Tanulmányok*, Nonprofit Kutatócsoport, Budapest.
- Whitley, R. [1991]: The Revival of Small Business in Europe. In: Brigitte Berger (szerk.): *The Culture of Entrepreneurship*. Institute for Contemporary Studies Press, San Francisco.
- Wirth, L. [1938]: Urbanism as a Way of Life. *American Journal of Sociology*, 44. pp. 1-24.
- Woolcock, M. [1998]: Social Capital and Economic Development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27. pp. 151-208.

KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓK

Kopasz Marianna [2001]: A vállalatok tulajdonosi és üzleti kapcsolatai Magyarországon. In: Vállalkozói kapcsolatok: nemzetgazdasági és regionális szintű elemzések. TÁRKI Konjunktúra Kutatási Füzetek, 4. pp. 7-27. Budapest, 2001

Kopasz Marianna [2001]: Az ipari övezetekben működő vállalkozói hálózatok mintázatai és gazdasági teljesítménye. In: Vállalkozói kapcsolatok: nemzetgazdasági és regionális szintű elemzések. TÁRKI Konjunktúra Kutatási Füzetek, 4. pp. 28-52. Budapest, 2001

Csabina Zoltán – Kopasz Marianna – Leveleki Magdolna [2001]: A szerződéses bizalom a hazai feldolgozóipari vállalkozások üzleti kapcsolataiban. Szociológiai Szemle, 1. pp. 22-41.

angol nyelven is: Csabina, Z. – Kopasz, M. – Leveleki, M. [2002]: Contractual Trust in the Trading Relationships of Hungarian Manufacturing Firms. Review of Sociology, 1.

Kopasz Marianna [2003]: Fejlődési pálya és gazdasági helyzet. In: Tóth I. János (szerk.): Észak-Magyarország gazdasági helyzete 1990-2001, Adatok, tendenciák, elemzések. MKIK GVI Kutatási Füzetek 2003/3, pp. 67-89.

Kopasz Marianna [2003]. A bizalom különböző aspektusai a hazai vállalkozások üzleti kapcsolataiban. In: Lengyel György (szerk.): Információs technológia és életminőség. BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, Budapest, 2003

Kopasz Marianna [2004]. A társadalmi tőke szerepe a vállalkozói potenciál területi különbségeinek alakulásában. In: Regionalitás és társadalmi egyenlőtlenség. OTKA T034252 Zárójelentés, TÁRKI, Budapest, 2004